

531.1(085)
K 37.

**NAZARIY MEXANIKA
MISOL VA MASALALARDA**

2-QISM

KINEMATIKA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT ARHITEKTURA QURILISH INSTITUTI

K. KENJAYEV

NAZARIY MEXANIKA

Misol va masalalarda

II qism

KINEMATIKA

UDK 531.1(075)

BBK 22.21ya7

K 37

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2017-yil 24-avgustdagi 603-sonli buyrug'iga asosan 5340200 «Bino va inshootlar qurilishi (sanoat va fuqaro binolari) ta'lim yo'nalishining talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

A.T. Mamadalimov — O'zFA akademigi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi

O'zbekiston Davlat mukofoti sovrindori, f.m.f.d.,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti professori;

D. Matrasulov — f.m.f.d., Toshkent shahridagi

Turin politexnika universiteti professori

Mas'ul muharrir: Sh.A. Rahimova

Kenjayev, K.

K 37

Nazariy mexanika misol va masalalarda. II qism. Kinematika. [Matn] o'quv qo'llanma K. Kenjayev/Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2018. — 280 b.
ISBN 978-9943-5380-0-9

O'quv qo'llanmada «Nazariy mexanika» fanining «Kinematika» bo'limining nuqta kinematikasi, qattiq jismning ilgarilanma va qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakati, nuqtaning murakkab harakati, qattiq jismning tekislikka parallel harakati boblari bo'yicha qisqacha nazariy ma'lumotlar, masalalar yechish tartibi, masalalar yechish namunalari hamda mustaqil o'rganish uchun ko'p variantli masalalar taqdim etilgan.

O'quv qo'llanma TAQI o'quv ishlari bo'yicha prorektori tomonidan 2016-yil 29-avgustda tasdiqlangan «Nazariy mexanika» fani bo'yicha ishchi o'quv dasturi asosida tuzilgan.

UDK 531.1(075)

BBK 22.21ya7

ISBN 978-9943-5380-0-9

© K. Kenjayev, 2018

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2018

*Validayi muhtaramam Oxunjonova
Gulbining yorqin xotirasiga bag'ishlaymun*

SO'Z BOSHI

Nazariy mexanikaning kinematika bo'limida moddiy nuqtaning harakati harakatni yuzaga keltiruvchi sabablarga bog'lanmagan holda o'rganiladi. Shuning uchun, odatda, kinematika «harakat geometriyasi» ham deyiladi.

Kinematika bo'limi Statika va Dinamika bo'limlaridan keyinroq, XIX asrda nazariy mexanikaning alohida bo'limi sifatida shakllangan. Kinematikaning rivojlanishida mashinasozlikning rivojlanishi, turli xil mashina va mexanizmlarning yaratilishi va ishlatilishi asosiy sabablardan hisoblanadi.

Qurilish yo'nalishlarida ta'lim oluvchi talabalar uchun turli xil mashinalarni tashkil etuvchi mexanizmlarning kinematik va dinamik xususiyatlarni o'rganish, harakat qonunlarini keltirib chiqarish muhim vazifa hisoblanadi. Buning uchun talabalar kursning nazariy asoslarini chuqur o'rganishi va amaliy masalalarni yechish malakalariga ega bo'lishlari lozim.

O'quv qo'llanmani tuzishda J.L. Meriam, L.G. Kraige «Engineering mechanics statics» (2007), R.C. Hibbeler «Statics and Dynamics» (2013), Vasile Szolge «Theoretical mechanics» (2010), R.S. Khurmi «Engineering mechanics» (2011) kabi xorijiy adabiyotlardan foydalanildi.

Taqdim etilayotgan o'quv qo'llanmada nuqta kinematikasi, qattiq jismning ilgarilanma va qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakati, moddiy nuqtaning murakkab harakati, qattiq jismning tekislikka parallel harakati mavzulari bo'yicha qisqacha nazariy ma'lumotlar, masalalar yechish tartibi, namunalari va talabalar mustaqil ishlashlari uchun ko'p variantli masalalar keltirilgan.

Qo'llanma qo'lyozmasini o'qib chiqib, undagi kamchiliklarni tuzatishdagi qimmatli maslahatlarini ayamaganliklari uchun texnika fanlari doktori prof. T.M. Mavlonovga, texnika fanlari doktori prof. Q.S. Abdurashidovga, Toshkent Arxitektura qurilish instituti «Qurilish mexanikasi va inshhootlar zilzilabardoshligi» kafedrası mudiri, texnika fanlari nomzodi Z.S. Shadmanovaga, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent S.A. Abduqodirovga hamda qo'llanma qo'lyozmasini tayyorlashdagi beg'araz yordami uchun muhandis-quruvchi N. Xatamovga muallif o'zining chuqur minnatdorchiligini bildiradi.

Qo'llanmada yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etish va uning o'quv-uslubiy qiymatini yanada oshirish borasida bildirilgan fikr va mulohazalari uchun muallif kitobxonlarga o'zining chuqur minnatdorchiligini bildiradi.

I BOB

NUQTA KINEMATIKASI

1-§. Kinematikaning asosiy tushunchalari

Nazariy mexanikaning kinematika bo'limida moddiy nuqta va absolut qattiq jismning harakati shu harakatni vujudga keltirgan sabablarga bog'lanmagan holda faqat geometrik nuqtayi nazardan o'rganiladi.

Harakat tushunchasi harakatlanuvchi moddiy nuqta (yoki absolut qattiq jism), vaqt va fazo tushunchalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Ko'chish va harakat tushunchalari nazariy mexanikaning asosiy tushunchalari hisoblanadi. *Moddiy nuqtaning ma'lum vaqt ichida fazoda biror sanoq sistemasiga nisbatan bir holatdan boshqa holatga ixtiyoriy ravishda o'tishi ko'chish deyiladi.*

Nuqtaning boshlang'ich holatdan oxirgi holatga aniq bir usulda vaqtga bog'liq holda o'tishi esa harakat deyiladi.

Fazo bir vaqtda mavjud bo'lgan obyektlarning joylashish tartibini ifodalaydi.

Klassik mexanikada fazo uch o'lchovli, absolut qo'zg'almas Evklid fazosi deb qaraladi va undagi barcha o'lchamlar Evklid geometriyasi asosida olib boriladi.

Vaqt obyektiv borliqda ro'y beruvchi hodisalarning qancha davom etishini ifodalaydi va u absolut deb qaraladi. Vaqt barcha sanoq sistemalarida bir xil o'tadi va bir sistemaning ikkinchi sistemaga nisbatan harakatiga bog'liq bo'lmaydi. SI sistemasida sekund vaqt birligi hisoblanadi.

Harakatlanayotgan moddiy nuqtaning fazoda biror sanoq sistemasiga nisbatan holati bilan vaqt orasidagi bog'lanishni ifodalovchi tenglama nuqtaning harakat qonunini ifodalaydi. Agar moddiy nuqtaning biror sanoq sistemasiga nisbatan harakat qonuni berilgan bo'lsa, uning trayektoriyasi, tezligi va tezlanishini aniqlash mumkin bo'ladi. Trayektoriya deb, moddiy nuqta yoki absolut qattiq jismning harakatlanishi tufayli tekislik yoki fazoda qoldirgan iziga aytiladi.

Kinematikaning asosiy vazifasi moddiy nuqta va absolut qattiq jismning harakat qonunlarini o'rganishdan iborat.

2-§. Moddiy nuqta harakatining berilish usullari

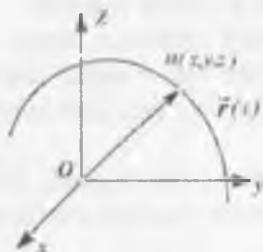
Kinematikada nuqtaning harakati vektor, koordinatalar va tabiiy usulda beriladi.

1. Vektor usuli.

Harakatdagi M nuqtaning $Oxyz$ sanoq sistemasiga nisbatan holati O markazdan o'tkazilgan $\vec{r}$ radius-vektor bilan aniqlanadi (1.1-rasm).

M nuqta harakatlanganda vaqt o'tishi bilan uning radius-vektori $\vec{r}$ miqdor va yo'nalish jihatdan o'zgaradi, ya'ni skalyar argument t ning vektorli funksiyasidan iborat bo'ladi:

$$\vec{r} = \vec{r}(t). \quad (1.1)$$

1.1-rasm

Agar $\vec{r}(t)$ funksiyasi ma'lum bo'lsa, nuqtaning fazodagi holati vaqtning har bir payti uchun aniq bo'ladi. Shu sababli (1.1) tenglama nuqta harakatining vektor ko'rinishdagi kinematik tenglamasi deyiladi. Ko'riladigan masalalarda $\vec{r}(t)$ funksiya bir qiymatli, uzluksiz va kamida ikkinchi tartibli hosilaga ega bo'lishi lozim.

2. Koordinatalar usuli.

M nuqta $Oxyz$ sanoq sistemasiga nisbatan harakatlanayotgan bo'lsin. Nuqtaning holatini uning uchta x , y , z Dekart koordinatalari orqali aniqlash mumkin (1.2-rasm).

Nuqta harakatlanganda uning koordinatalari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, ya'ni ular t vaqtning funksiyasidan iborat bo'ladi:

$$\begin{cases} x = x(t), \\ y = y(t), \\ z = z(t). \end{cases} \quad (1.2)$$

Agar nuqta koordinatalari bilan vaqt orasidagi munosabatlar berilgan bo'lsa, nuqtaning istalgan paytdagi holatini aniqlash mumkin bo'ladi. Shu sababli (1.2) tenglamalar nuqta harakatining Dekart koordinatalaridagi kinematik tenglamalarini ifodalaydi.

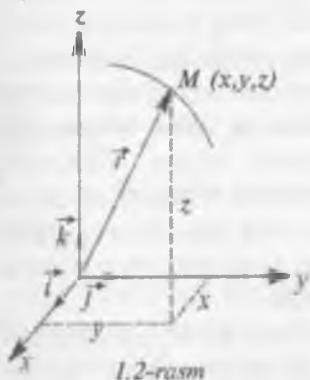
(1.2) tenglamalar nuqta trayektoriyasining parametrik tenglamalarini ham ifodalaydi. Bunda parametr sifatida t vaqt olingan.

(1.2) tenglamalardan t vaqtini yo'qotib, nuqtaning koordinatalar formasidagi trayektoriya tenglamasi aniqlanadi. M nuqtaning O koordinatalar boshiga nisbatan radius-vektorini $\vec{r}$, koordinata o'qlarining birlik yo'naltiruvchi vektorlarini $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ bilan belgilasak (1.2-rasm), harakatning vektor va Dekart koordinatalari orqali aniqlash usullari orasidagi bog'lanishni ifodalovchi quyidagi tenglama o'rinli bo'ladi:

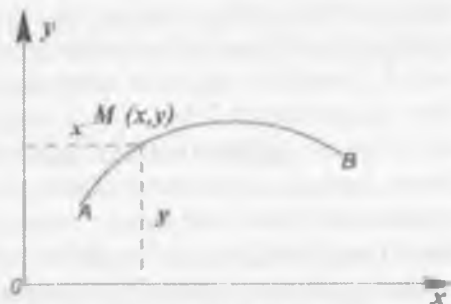
$$\vec{r}(t) = x(t)\vec{i} + y(t)\vec{j} + z(t)\vec{k}. \quad (1.3)$$

Agar nuqta xy tekisligida harakatlansa (1.3-rasm), nuqtaning tekislikdagi harakat tenglamalari quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$\begin{cases} x = x(t), \\ y = y(t). \end{cases} \quad (1.4)$$

1.2-rasm

1.3-rasm

Nuqta to'g'ri chiziqli harakatda bo'lsa (*1.4-rasm*), harakat trayektoriyasi bo'ylab x o'qini yo'naltiramiz. Bu holda nuqtaning to'g'ri chiziqli harakat tenglamasi quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$x = x(t). \quad (1.5)$$

3. Tabiiy usul.

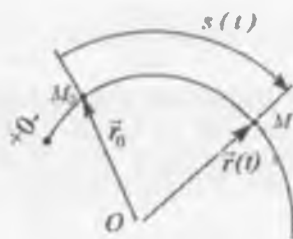
Harakatlanayotgan nuqtaning trayektoriyasi oldindan ma'lum bo'lsa, nuqta harakatini tabiiy usulda aniqlash qulay. Nuqtaning trayektoriyasi to'g'ri chiziqdan yoki egri chiziqdan iborat bo'ladi. Trayektoriyada qo'zg'almas O nuqtani olib, bu nuqtaga nisbatan yoy koordinatasini o'tkazamiz (*1.5-rasm*). Harakatlanayotgan M nuqtaning trayektoriyadagi holatini O nuqtadan trayektoriya bo'yicha hisoblangan $OM=S$ yoy koordinatasi bilan aniqlaymiz. O nuqtadan bir tomonga qo'yilgan masofani musbat, ikkinchi tomonga qo'yilgan masofani manfiy deb hisoblaymiz.

Vaqtning o'tishi bilan harakatlanayotgan nuqtadan qo'zg'almas O nuqtagacha bo'lgan OM masofa o'zgaradi, ya'ni nuqtaning yoy koordinatasi vaqtning funksiyasidan iborat:

$$S = f(t). \quad (1.6)$$

Bu munosabatga **nuqtaning tabiiy usuldagi harakat tenglamasi** yoki **harakat qonuni** deyiladi. Agar $f(t)$ funksiya ma'lum bo'lsa, u holda t vaqtning har bir payti uchun OM ni aniqlab, O nuqtadan trayektoriya bo'yicha qo'yamiz. Natijada, M nuqtaning berilgan t paytdagi holati aniqlanadi. Shunday qilib, nuqtaning harakatini tabiiy usulda aniqlash uchun uning trayektoriyasida O qo'zg'almas nuqta (hisoblash boshi) va yoy koordinatasining hisoblash yo'nalishi hamda $S = f(t)$ harakat tenglamasi ma'lum bo'lishi kerak ekan. Nuqtaning S yoy koordinatasi bilan trayektoriya bo'yicha o'tgan OM yo'li doimo bir xil bo'lavermaydi. Agar M nuqtaning harakati O qo'zg'almas nuqtadan boshlanib, $\Delta t = t - t_0$ vaqt oralig'ida doimo musbat yo'nalishi bo'yicha yuz bersa, t vaqtda nuqtaning yoy koordinatasi bilan Δt vaqt oralig'ida o'tilgan yo'l o'zaro teng.

Agar t_0 boshlang'ich vaqtda nuqta M_0 holatda bo'lib, Δt vaqtdan keyin M holatni egallasa, u holda Δt oralig'ida nuqtaning bir to-

1.5-rasm

monga harakatlanishi natijasida o'tilgan yo'l $S = \int_{t_0}^t f(t)dt$ formula bilan aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Kinematika fani nimani o'rgatadi?
2. Kinematika asosiy tushunchalarini ta'riflab bering.
3. Nuqtaning harakati qanday usullarda beriladi?
4. Nuqtaning vektor ko'rinishdagi harakat tenglamasini yozing.
5. Nuqtaning harakati koordinata usullarida berilganda harakat tenglamalari qanday ko'rinishda yoziladi?
6. Nuqtaning harakati tabiiy usulda berilganda harakat tenglamasi qanday ko'rinishda yoziladi?
7. Trayektoriya nima?
8. Harakat deb nimaga aytiladi?
9. Ko'chish deb nimaga aytiladi?
10. Nuqtaning harakat qonunini ta'riflang.

3-§. Nuqtaning tezligi

Tezlik deb berilgan sanoq sistemasida hur qanday vaqt onida moddiy nuqta harakatining qanchalik ildamligi va aning yo'nalishini ifodalaydigan vektor kattalikka aytiladi.

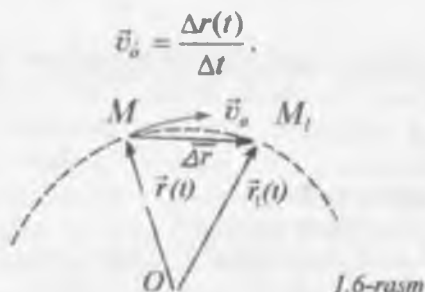
3.1. Harakat qonuni vektor usulida berilgan nuqtaning tezligi

Agar nuqtaning harakati vektor usulda $\vec{r} = \vec{r}(t)$ tenglama bilan berilgan bo'lsa, nuqtaning berilgan ondagi tezlik vektori uning radius vektoridan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga teng bo'ladi:

$$\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt}. \quad (1.7)$$

Tezlik vektori nuqta trayektoriyasiga harakat yo'nalishi bo'yicha o'tkazilgan urinma bo'ylab yo'naladi (1.6-rasm).

Nuqtaning Δt vaqt oralig'idagi o'rtacha tezligi quyidagicha aniqlanadi:

3.2. Harakati koordinatalar usulida berilgan nuqtaning tezligi

Agar nuqtaning harakati koordinatalar usulida

$$\begin{cases} x = x(t), \\ y = y(t), \\ z = z(t) \end{cases} \quad (1.8)$$

tenglamalar bilan berilgan bo'lsa, nuqta tezligining biror qo'zg'almas Dekart koordinata o'qidagi proyeksiyasi mos koordinatasidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga teng bo'ladi.

Shuning uchun:

$$v_x = \frac{dx}{dt}, \quad v_y = \frac{dy}{dt}, \quad v_z = \frac{dz}{dt}. \quad (1.9)$$

Agar tezlikning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari ma'lum bo'lsa, uning moduli

$$v = \sqrt{v_x^2 + v_y^2 + v_z^2} \quad (1.10)$$

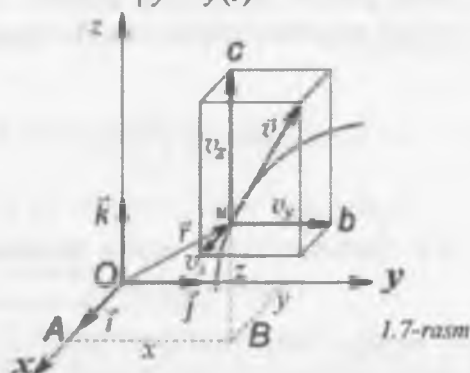
formula bilan, yo'nalishi esa

$$\cos(\vec{v} \wedge \vec{i}) = \frac{v_x}{v}, \quad \cos(\vec{v} \wedge \vec{j}) = \frac{v_y}{v}, \quad \cos(\vec{v} \wedge \vec{k}) = \frac{v_z}{v} \quad (1.11)$$

formulalar yordamida aniqlanadi. Bunda $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ lar Dekart koordinata o'qlarining birlik vektorlari (1.7-rasm).

Agar nuqta tekislikda harakatlansa, uning harakati

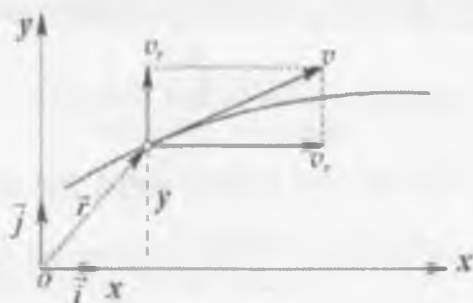
$$\begin{cases} x = x(t), \\ y = y(t) \end{cases} \quad (1.12)$$

tenglamalar bilan beriladi. Bunday holda tezlik moduli va yo'nalishi quyidagicha aniqlanadi (1.8-rasm):

$$v = \sqrt{v_x^2 + v_y^2}, \quad (1.13)$$

$$\cos \vec{v} \wedge \vec{i} = \frac{v_x}{v}, \quad \cos \vec{v} \wedge \vec{j} = \frac{v_y}{v}.$$

1.9-rasm

Nuqtaning Ox o'qi bo'ylab to'g'ri chiziqli harakati

$$x = x(t) \quad (1.14)$$

tenglama bilan beriladi.

Bunday holda nuqta tezligining moduli tezlik vektorining koordinata o'qidagi proyeksiyasining absolut qiymatiga teng bo'ladi (1.9-rasm):

$$v = |v_x| = \left| \frac{dx}{dt} \right|. \quad (1.15)$$

3.3. Harakati tabiiy usulda ifodalangan nuqtaning tezligi

Agar nuqta berilgan trayektoriya bo'ylab $s=s(t)$ qonun asosida harakatlansa, tezlik vektori quyidagi formula orqali ifodalanadi:

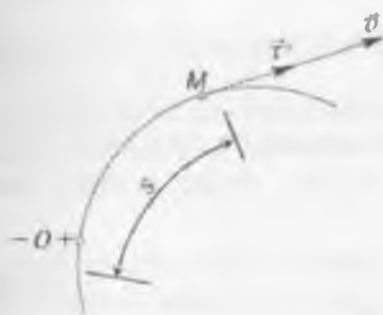
$$\vec{v} = \frac{ds}{dt} \vec{\tau}^0, \quad (1.16)$$

(1.16) da $\frac{ds}{dt}$ hosila $\vec{v}$ tezlikning urinmadagi proyeksiyasi v_τ ni ifodalaydi va tezlikning algebraik qiymati deyiladi.

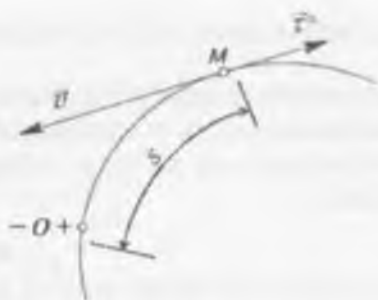
v_τ ning absolut qiymati tezlikning moduliga teng bo'ladi:

$$v = |v_\tau| = \left| \frac{ds}{dt} \right|. \quad (1.17)$$

Bunda $\frac{ds}{dt} > 0$ bo'lsa, yoy koordinatasi s orta boradi va nuqta tezligi $\vec{v}$ ning yo'nalishi $\vec{\tau}^0$ bilan ustma-ust tushadi. Agar

1.10-a rasm

1.10-b rasm

$\frac{ds}{dt} < 0$ bo'lsa, yoy koordinatasi s kamaya boradi va $\vec{v}$ tezlik vektori $\vec{r}^0$ ga qarama-qarshi yo'naladi (1.10-a, b rasmlar).

Takrorlash uchun savollar:

1. Nuqta tezligi tushunchasini ta'riflang.
2. Vaqt onidagi tezlik va o'rtacha tezlik qanday yo'naladi?
3. Tezlik vektorining Dekart o'qlaridagi proyeksiyalari qanday aniqlanadi?
4. Tezlik vektorining tabiiy o'qlardagi proyeksiyalari qanday aniqlanadi?
5. Tezlik moduli qanday aniqlanadi?
6. Xorijiy adabiyotlarda harakatini xarakterlovchi «speed» va «velocity» tushunchalarini sharhlab bering.

4-§. Nuqtaning tezlanishi

Harakatdagi nuqta tezligining vaqt o'tishi bilan miqdor va yo'nalish jihatidan o'zgarishini ifodalovchi vektor kattalik tezlanish deyiladi.

4.1. Harakati vektor usulida berilgan nuqtaning tezlanishi

Nuqtaning harakati vektor usulida

$$\vec{r} = \vec{r}(t) \quad (1.18)$$

tenglama bilan berilganda, uning tezligi

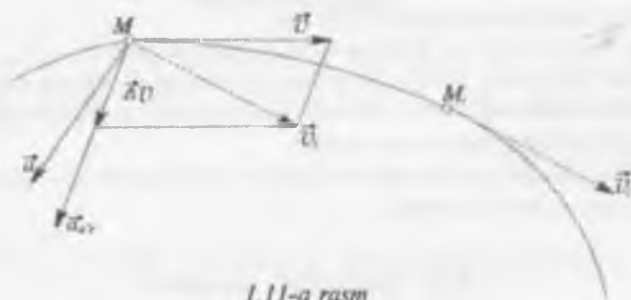
$$\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt} \quad (1.19)$$

bo'lishini e'tiborga olsak, nuqtaning tezlanish vektori uning tezlik vektoridan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga yoki radius vektoridan vaqt bo'yicha olingan ikkinchi tartibli hosilaga teng bo'ladi:

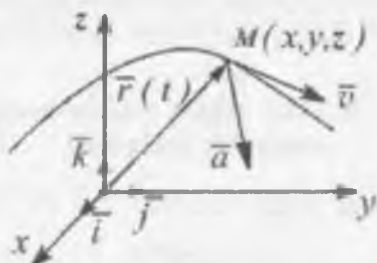
$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{d^2\vec{r}}{dt^2}. \quad (1.20)$$

Nuqta bir tekislikda yotuvchi trayektoriya bo'ylab harakatlansa, tezlanish vektori, o'rtacha tezlanish $\vec{a}_w$ kabi trayektoriya tekisligida yotadi hamda trayektoriyaning botiq tomoniga yo'naladi.

Agar nuqtaning trayektoriyasi bir tekislikda yotmaydigan egri chiziqdan iborat bo'lsa, tezlanish vektori egrilik tekisligida yotadi va trayektoriyaning botiq tomoniga yo'naladi (1.11-a, b rasm).

1.11-a rasm

1.11-b rasm

4.2. Harakati koordinatalar usulida berilgan nuqtaning tezlanishi

Nuqtaning harakati koordinatalar usulida berilganda nuqta tezligining koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari

$$v_x = \frac{dx}{dt}, \quad v_y = \frac{dy}{dt}, \quad v_z = \frac{dz}{dt} \quad (1.21)$$

formulalar yordamida aniqlangan edi.

Nuqta tezlanishining biror o'qdagi proyeksiyasi nuqta tezligining mazkur o'qdagi proyeksiyasidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga yoki radius vektoridan vaqt bo'yicha olingan ikkinchi tartibli hosilaga teng bo'ladi.

Shuning uchun:

$$a_x = \frac{dv_x}{dt} = \frac{d^2x}{dt^2}, \quad a_y = \frac{dv_y}{dt} = \frac{d^2y}{dt^2}, \quad a_z = \frac{dv_z}{dt} = \frac{d^2z}{dt^2}. \quad (1.22)$$

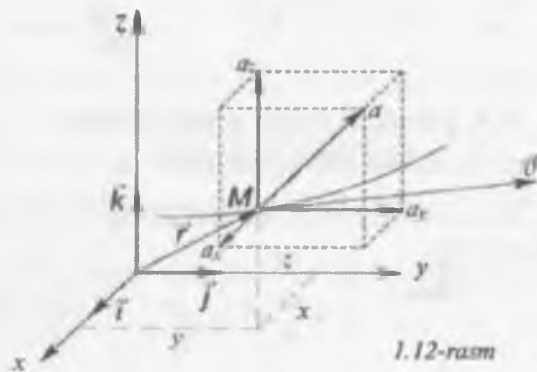
Tezlanishning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari ma'lum bo'lsa, uning moduli

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2} = \sqrt{\ddot{x}^2 + \ddot{y}^2 + \ddot{z}^2} \quad (1.23)$$

formula bilan, yo'nalishi esa

$$\cos(\vec{a} \wedge \vec{i}) = \frac{a_x}{a}, \quad \cos(\vec{a} \wedge \vec{j}) = \frac{a_y}{a}, \quad \cos(\vec{a} \wedge \vec{k}) = \frac{a_z}{a} \quad (1.24)$$

formulalar yordamida aniqlanadi. Bunda $\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ lar koordinata o'qlarining birlik vektorlari (1.12-rasm).

1.12-rasm

$$a_t = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2 S}{dt^2}, \quad a_n = \frac{v^2}{\rho}. \quad (1.33)$$

Tezlanish vektori urinma tezlanish $\vec{a}_t$ va normal tezlanish $\vec{a}_n$ larning geometrik yig'indisiga teng bo'ladi:

$$\vec{a} = \vec{a}_t + \vec{a}_n. \quad (1.34)$$

Bu tezlanishlar o'zaro perpendikular yo'nalganidan, to'la tezlanish moduli

$$a = \sqrt{a_t^2 + a_n^2} \quad (1.35)$$

yoki

$$a = \sqrt{\left(\frac{dv}{dt}\right)^2 + \left(\frac{v^2}{\rho}\right)^2} \quad (1.36)$$

formula bilan, yo'nalishi esa

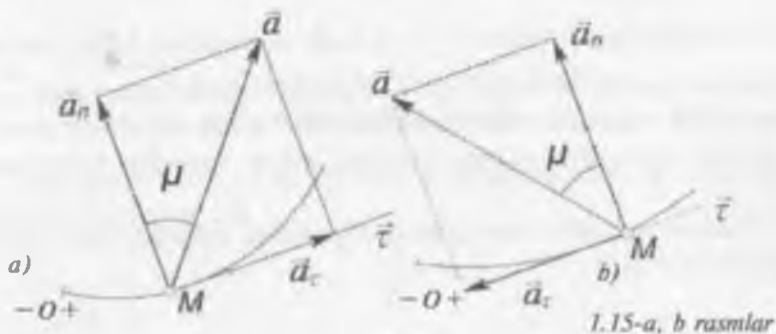
$$\operatorname{tg} \mu = \frac{|a_t|}{a_n} \quad (1.37)$$

formula bilan aniqlanadi (1.15-a, b rasmlar).

Bunda $\vec{a}_n$ har doim trayektoriyaning botiq tomoniga yo'naladi ($a_n > 0$), $\vec{a}_t$ proyeksiyasining ishorasiga bog'liq holda nuqtaning urinma tezlanishi M_t o'qning musbat yoki manfiy tomoniga qarab yo'naladi (1.15-a, b rasmlar).

$a_t > 0$

$a_t < 0$

5-§. Nuqta harakatining xususiy hollari

Nuqtaning tezlanishi tabiiy koordinata o'qlaridagi tashkil etuvchilari orqali quyidagicha yoziladi:

$$\vec{a} = \frac{dv}{dt} \vec{\tau}^0 + \frac{v^2}{\rho} \vec{n}^0. \quad (1.38)$$

Nuqtaning tezlanishiga qarab harakat turlarini aniqlash mumkin.

5.1. To'g'ri chiziqli tekis harakat

Nuqtaning trayektoriyasi to'g'ri chiziqdan iborat bo'lsa, $\rho = \infty$ bo'ladi.

Bunday holda

$$a_n = \frac{v^2}{\rho} = 0 \quad (1.39)$$

bo'lib, nuqtaning tezlanishi faqat urinma tezlanishdan iborat bo'ladi:

$$a = a_\tau = \frac{dv_\tau}{dt}. \quad (1.40)$$

Bunday holda nuqtaning tezligi faqat miqdor jihatdan o'zgaradi ($\rho = \infty$). *Shuning uchun ham urinma tezlanish tezlikning son qiymati jihatdan o'zgarishini ifodalaydi.*

Nuqtaning harakati davomida doimo $\vec{a}_\tau = 0$, $\vec{a}_n = 0$, ya'ni $\vec{a} = 0$

bo'lsa, $\frac{dv_\tau}{dt} = 0$ bo'lib, $v = |v_\tau| = \text{const}$ bo'ladi.

$\frac{v^2}{\rho} = 0$ bo'lganidan $\rho = \infty$ ekanligi kelib chiqadi.

Bunday holda nuqta to'g'ri chiziqli tekis harakatda bo'ladi.

5.2. Egri chiziqli tekis harakat

Agarda tezlikning son qiymati harakat davomida doimo o'zgarmas holda saqlansa, nuqta egri chiziqli tekis harakatda bo'ladi:

$$v = \text{const}.$$

Bunday holda

$$a_{\tau} = \frac{dv}{dt} = 0 \quad (1.41)$$

bo'lib, nuqtaning tezlanishi faqat normal tezlanishdan iborat bo'ladi:

$$a = a_n = \frac{v^2}{\rho}. \quad (1.42)$$

Nuqtaning normal tezlanishi $\vec{a}_n$ doimo egri chiziqlarning botiq tomoniga yo'nalgan bosh normal bo'ylab yo'naladi. $v = \text{const}$ bo'lgani uchun bu tezlanish nuqtaning tezligi vaqt o'tishi bilan faqat yo'nalishini o'zgartirishidan hosil bo'ladi.

Shu sababli normal tezlanish nuqta tezligining yo'nalish jihatdan o'zgarishini ifodalaydi.

Agar $v = \frac{ds}{dt}$ ekanligini e'tiborga olsak, ($v = v_0$)

$$ds = v dt. \quad (1.43)$$

Bu tenglikni mos chegaralar bo'yicha integrallasak,

$$\int ds = \int_0^t v_0 dt$$

yoki

$$s = s_0 + v_0 t \quad (1.44)$$

tenglama hosil bo'ladi.

Agar $s_0 = 0$ bo'lsa, $s = v_0 t$.

(1.44) tenglama nuqtaning egri chiziqli tekis harakati tenglamasini ifodalaydi.

5.3. Egri chiziqli tekis o'zgaruvchan harakat

Agar nuqtaning harakati davomida doimo $a_t = \text{const}$ bo'lsa, bunday harakat tekis o'zgaruvchan harakat deyiladi.

Agar $t = 0$ da $s = s_0$ va $v = v_0$ bo'lsa,

$$a_t = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2s}{dt^2} \quad (1.45)$$

tenglamadan

$$dv = a_t ds \quad (1.46)$$

tenglik hosil bo'ladi. $a_t = \text{const}$ ekanligini e'tiborga olib, (1.46) tenglikni mos chegaralar bo'yicha integrallasak,

$$\int_{v_0}^v dv = \int_0^t a_t ds$$

yoki

$$v = v_0 + a_t t. \quad (1.47)$$

(1.47) ifoda egri chiziqli tekis o'zgaruvchan harakatdagi nuqtaning tezligini ifodalaydi.

Agar

$$v = \frac{ds}{dt}$$

ekanligini e'tiborga olsak, (1.47) tenglama quyidagicha yoziladi:

$$\frac{ds}{dt} = v_0 + a_t t. \quad (1.48)$$

Bu tenglamaning har ikkala tomoni mos chegaralar bo'yicha integrallansa, tekis o'zgaruvchan harakat tenglamasi hosil bo'ladi:

$$s = s_0 + v_0 t + \frac{a_t t^2}{2}. \quad (1.49)$$

To'g'ri chiziqli tekis o'zgaruvchan harakat tezligi va harakat tenglamasi quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$\dot{x} = v_0 + a_x t, \quad (1.50)$$

$$x = x_0 + v_0 t + \frac{a_x t^2}{2}. \quad (1.51)$$

Bunda $a = |a_x| = |\dot{x}|$.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nuqtaning tezlanishi vektori qanday ifodalanadi va nuqta trayektoriyasiga nisbatan qanday yo'naladi?
2. Egri chiziqlarning har bir nuqtasida tabiiy koordinata o'qlari qanday yo'naladi?
3. Tezlanish vektori qaysi tekislikda yotadi va uning tabiiy o'qlardagi proyeksiyalari qanday aniqlanadi?
4. Nuqtaning qanday harakatida urinma tezlanish va qanday harakatida normal tezlanish nolga teng bo'ladi?
5. Nuqtaning tezlanishiga qarab nuqta harakatining xususiy hollarini ta'riflang.

6-§. Nuqta harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Nuqta kinematikasida nuqtaning harakat tenglamalari berilgan bo'lib, uning trayektoriyasi, tezligi, tezlanishi kabi kinematik katta-liklarni aniqlash talab etiladi.

Nuqta harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar quyidagi tartibda yechiladi:

1) qo'zg'almas o'qlar sistemalari (to'g'ri burchakli, qutb va h.k.), ularning boshi (qo'yilish nuqtalari) tanlab olinadi;

2) masala shartiga ko'ra, tanlab olingan koordinatalar sistemasi uchun nuqtaning harakat tenglamalari tuziladi;

3) tuzilgan harakat tenglamalariga ko'ra, istalgan vaqt oni uchun nuqtaning o'rni, harakatining yo'nalishi, trayektoriyasi aniqlanadi.

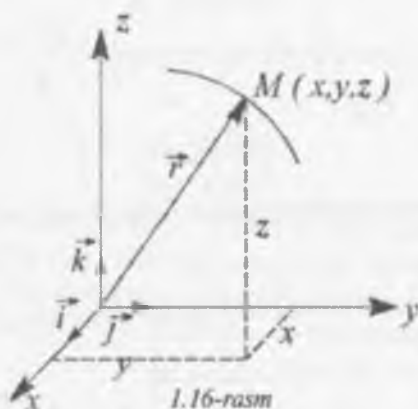
Nuqta kinematikasiga doir masalalarni yechishda quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi:

– harakatdagi nuqtaning fazoda qoldirgan izi uning trayektoriyasi deyiladi. Nuqtaning trayektoriyasi tekislikda yoki fazoda yotuvchi chiziqli bo'lishi mumkin;

– nuqtaning harakati uning harakat qonuni orqali ifodalanadi. Nuqtaning harakat qonuni (tenglamasi) uning tekislikda yoki fazodagi o'rnini va vaqt oralig'i orasidagi bog'lanishni ifodalaydi:

$$\vec{r} = \vec{r}(t); \quad (1.52)$$

– nuqtaning harakati vektor usulida berilganida ixtiyoriy vaqt onidagi o'rnini koordinatalar boshidan harakatdagi nuqtaga o'tkazilgan radius vektor orqali aniqlanadi (1.16-rasm).

Nuqtaning harakati koordinatalar usulida berilganda uning ixtiyoriy vaqt oralig'idagi o'rnini:

a) fazoda $x = f_1(t), y = f_2(t), z = f_3(t);$

b) tekislikda $x = f_1(t), y = f_2(t); \quad (1.53)$

c) nuqta to'g'ri chiziqli harakatda bo'lganda $x = f(t)$ koordinatalari orqali aniqlanadi.

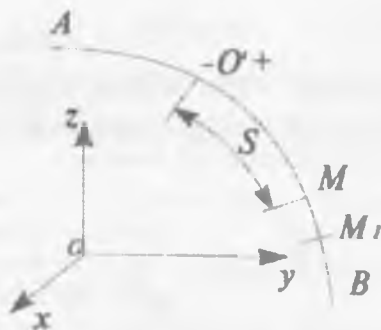
Nuqtaning harakati qutb, slindrik va sferik koordinatalarda ham beriladi. Agar nuqta harakatining trayektoriyasi oldindan ma'lum bo'lsa, uning harakatini tabiiy usulda berish qulay bo'ladi.

Bunday holda nuqtaning trayektoriyadagi o'ri

$$S = f(t) \quad (1.54)$$

tenglama orqali aniqlanadi.

Bu ifodada S egri chiziqli koordinata bo'lib, trayektoriya bo'ylab tanlab olingan biror O nuqtadan hisoblanadi (1.17-rasm).

1.17-rasm

Bunda nuqtaning trayektoriyasi to'g'ri chiziq bo'lishi ham mumkin (1.18-rasm).

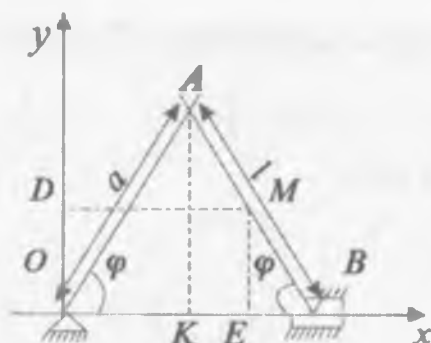

1.18-rasm

7-§. Nuqta harakatining tenglamalari, trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar

1-masala.

Krivoship shatun mexanizmida OA krivoship doimiy φ burchak tezlik bilan aylanadi; $OA=l$, $l=a$. Shatun o'rtasidagi M nuqtaning harakat tenglamasi va trayektoriya tenglamasini aniqlang. Shuningdek, B polzunning harakat tenglamasi va trayektoriya tenglamasini aniqlang. Harakat boshlanishida B polzun o'ngdagi eng chetki holatda bo'lgan koordinata o'qlari va krivoship hamda shatunning Ox o'qi bilan hosil qilgan burchaklari rasmda ko'rsatilgan (1.19-rasm).

1.19-rasm

Yechish: M nuqtaning harakat tenglamasi quyidagi shaklda yoziladi:

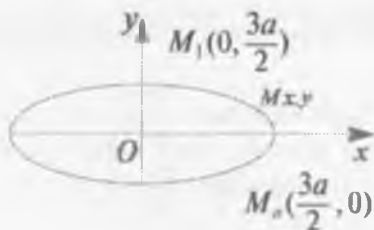
$$\left. \begin{aligned} x_M &= f_1(t), \\ y_M &= f_2(t). \end{aligned} \right\} \quad (1.55)$$

1.19-rasmdan M nuqtaning Dekart o'qlari sistemasidagi koordinatalarini aniqlaymiz. Buning uchun M nuqtadan koordinata o'qlariga MD va ME perpendikular chiziqlarni o'tkazamiz.

Mazkur perpendikular uzunliklari M nuqtaning koordinatalarini ifodalaydi:

$$\left. \begin{aligned} x_M &= OE = OK + KE = OA \cos \varphi + AM \cos \varphi, \\ y_M &= ME = \frac{a}{2} \sin \varphi. \end{aligned} \right\} \quad (1.56)$$

Mexanizmda $l = a$ bo'lgani uchun $\varphi = \varphi$. Shuning uchun

1.20-rasm

$$\left. \begin{aligned} x_M &= a \cos \varphi + \frac{a}{2} \cos \varphi = \frac{3a}{2} \cos \varphi, \\ y_M &= \frac{a}{2} \sin \varphi. \end{aligned} \right\} \quad (1.57)$$

Masala shartiga ko'ra,

$$\varphi = \omega t.$$

Bunday holda

$$\left. \begin{aligned} x_M &= \frac{3a}{2} \cos \omega t, \\ y_M &= \frac{a}{2} \sin \omega t. \end{aligned} \right\} \quad (1.58)$$

bo'ladi.

(1.58) tenglamalar sistemasi M nuqtaning harakat tenglamalarini ifodalaydi.

M nuqta trayektoriyasining tenglamasini tuzish uchun (1.58)dan vaqt-parametr t ni yo'qotish lozim. Sinus va kosinus funksiyalarining argumentlari bir xil bo'lsa, vaqt t ni yo'qotish uchun quyidagi trigonometrik ayniyatdan foydalanamiz:

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1. \quad (1.59)$$

(1.58) dan

$$\left. \begin{aligned} \cos \omega t &= \frac{2x}{3a}, \\ \sin \omega t &= \frac{2y}{a}. \end{aligned} \right\} \quad (1.60)$$

(1.60)ning har ikkala tomonlarini kvadratga ko'taramiz.

$$\left. \begin{aligned} \cos^2 \omega t &= \frac{4x^2}{9a^2}, \\ \sin^2 \omega t &= \frac{4y^2}{a^2}. \end{aligned} \right\} \quad (1.61)$$

(1.61)ning chap va o'ng tomonlarini qo'shsak, quyidagi ifoda kelib chiqadi:

$$\frac{4x^2}{9a^2} + \frac{4y^2}{a^2} = 1$$

yoki

$$\frac{x^2}{\left(\frac{3a}{2}\right)^2} + \frac{y^2}{\left(\frac{a}{2}\right)^2} = 1.$$

(1.62) tenglama M nuqta trayektoriyasining tenglamasini ifodalaydi. M nuqta trayektoriyasi yarim o'qlari $\frac{3a}{2}$ va $\frac{a}{2}$ bo'lgan ellipsdardir (1.20-rasm).

B polzunning harakat tenglamasini aniqlaymiz (1.19-rasmdan):

$$x_B = OB = a \cos \varphi + l \cos \varphi = 2a \cos \varphi = 2a \cos \omega t. \quad (1.62)$$

B nuqta krivoship shatunli mexanizmida $\cos \omega t$ qonuni asosida ilgarilanma-qaytalanma harakatda bo'ladi.

2-masala. Nuqtaning harakati

$$\begin{aligned} x &= v_0 t \cos \alpha, \\ y &= v_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} \end{aligned}$$

tenglamalar bilan berilgan. Bundagi v_0 va g lar doimiy miqdorlar.

Nuqtaning trayektoriyasi, maksimal ko'tarilish balandligi va bunday holatda gorizonttal yo'nalishda s siljishi hamda qancha uzoqqa borishi aniqlansin (1.21-rasm).

Yechimi:

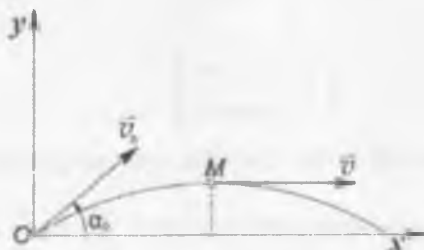
trayektoriyaning tenglamasini aniqlash uchun nuqtaning harakat tenglamalarining biridan t vaqtini topib, ikkinchi tenglamaga qo'yamiz.

$$t = \frac{x}{v_0 \cos \alpha}, \quad (1.63)$$

$$y = \operatorname{tg} \alpha \cdot x - \frac{g}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} x^2 \quad (1.64)$$

(1.64) ifoda parabola tenglamasidir.

Nuqtaning trayektoriyasi mazkur parabolaning $x \geq 0$ shartni qanoatlantiruvchi qismidan iborat (1.21-rasm).

1.21-rasm

Nuqta eng yuqori holatga ko'tarilguncha o'tgan vaqt va maksimal ko'tarilish balandligini aniqlash uchun tezlikning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalarini aniqlaymiz:

$$v_x = \dot{x} = v_0 \cos \alpha,$$

$$v_y = \dot{y} = v_0 \sin \alpha - gt. \quad (1.65)$$

Nuqta maksimal balandlikni egallaganda, uning tezligi x o'qiga parallel bo'ladi. Shu sababli

$$v_y = 0$$

yoki

$$v_0 \sin \alpha - gt_1 = 0 \quad (1.66)$$

bo'ladi. Bunda t_1 nuqta eng yuqori holatga ko'tarilguncha o'tgan vaqt. (1.66) dan

$$t_1 = \frac{v_0 \sin \alpha}{g}. \quad (1.67)$$

Vaqt t_1 ning qiymatini (1.64)ga qo'yib, nuqtaning maksimal ko'tarilish balandligini aniqlaymiz:

$$h = y_{\max} = \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{g} - \frac{g v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g^2} = \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g}. \quad (1.68)$$

Nuqta maksimal balandlikka ko'tarilganda boshlang'ich holatidan gorizontal yo'nalishda s siljishini aniqlash uchun vaqt t_1 ning qiymatini (1.63) ga qo'yamiz:

$$s_1 = x_1 = v_0 \cos \alpha \cdot \frac{v_0 \sin \alpha}{g} = \frac{v_0^2 \sin 2\alpha}{2g}. \quad (1.69)$$

Nuqtaning maksimal uchish uzoqligi (qancha uzoqqa borishi) trayektoriya tenglamasidan $y = 0$ bo'lgan holatda (harakatlanayotgan jism yerga tushganda) aniqlanadi:

$$\operatorname{tg} \alpha \cdot x - \frac{gx^2}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} = 0. \quad (1.70)$$

Bu tenglamadan x ning ikki qiymati

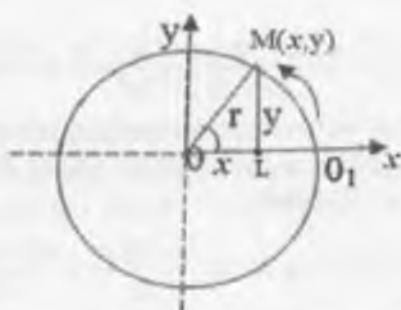
$$x_1 = 0, \quad x_2 = \frac{v_0^2 \sin 2\alpha}{g} \quad (1.71)$$

aniq bo'ladi. Bunda x_1 nuqtaning boshlang'ich holatini, x_2 esa nuqtaning gorizontal yo'nalishda uchish uzoqligini ifodalaydi. Binobarin, nuqtaning maksimal uchish uzoqligi quyidagiga teng bo'lar ekan:

$$x_2 = s_{\max} = \frac{v_0^2 \sin 2\alpha}{g}. \quad (1.72)$$

3-masala. Nuqta radiusi r bo'lgan aylana bo'ylab soat strelkasi yo'nalishiga teskari yo'nalishida $s=kt$ qonunga ko'ra harakatlanadi ($k = \text{const}$). Ox gorizontal o'q nuqtaning boshlang'ich holatidan o'tadi deb qarab, koordinata boshi aylana markazidan o'tuvchi xOy sistemaga nisbatan nuqtaning harakat qonuni topilsin.

Yechish: koordinata boshini r radiusli aylana markazida olib, xOy koordinata sistemasini o'tkazamiz (1.22-rasm). Masala shartiga ko'ra nuqta trayektoriyasida sanoq boshi sifatida O_1 nuqtani olib, bu nuqtadan trayektoriya bo'ylab soat strelkasi harakatiga teskari yo'nalishi musbat yo'nalishi deb qabul qilamiz.

1.22-rasm

$O_1M = S = kt$ qonun bo'yicha harakatlanuvchi M nuqtaning xOy koordinata sistemasidagi koordinatalarini x, y bilan belgilaymiz.

1.22-rasmdan:

$$\begin{cases} x = OL, \\ y = LM. \end{cases} \quad (1.73)$$

Agar M nuqta harakatlanganda uning koordinatalari $\varphi = \angle O_1M$ burchak funksiyasi sifatida o'zgarishini e'tiborga olsak, (1.73) quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$\begin{cases} x = OL = OM \cos \varphi = r \cos \varphi, \\ y = LM = OM \sin \varphi = r \sin \varphi. \end{cases} \quad (1.74)$$

Yoy uzunligini hisoblash formulasiga ko'ra $O_1M = r\varphi$; bundan

$$\varphi = \frac{O_1M}{r} = \frac{kt}{r}. \quad (1.75)$$

Aniqlangan φ burchak qiymatini (1.74)ga qo'ysak, M nuqtaning xOy koordinata sistemasiga nisbatan harakat qonuni quyidagi tenglamalar bilan aniqlanadi:

$$\begin{cases} x = r \cos \frac{kt}{r}, \\ y = r \sin \frac{kt}{r}. \end{cases} \quad (1.76)$$

5-musala. M nuqta harakati $\vec{r} = (2t + 1)\vec{i} + (2 - 3t)\vec{j}$ tenglama bilan ifodalanadi (r — metrda, t — sekundda o'lchanadi). M nuqta trayektoriyasi aniqlansin hamda harakat boshlangandan so'ng qancha vaqt o'tgach, u absissa o'qida bo'lishi topilsin.

Yechish. M nuqtaning x, y, z koordinatalari shu nuqta radius vektorining koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari hisoblanadi:

$$\vec{r} = x\vec{i} + y\vec{j} + z\vec{k}. \quad (1.77)$$

(1.77)ni e'tiborga olsak, M nuqtaning harakati

$$\vec{r} = (2t + 1)\vec{i} + (2 - 3t)\vec{j} \quad (1.78)$$

tenglama bilan ifodalanadi. (1.77) va (1.78)larni solishtirsak, nuqta harakatining koordinata usulida

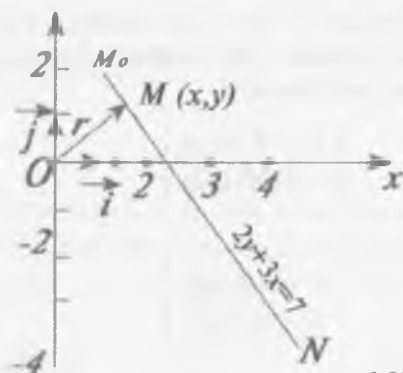
$$\left. \begin{aligned} x &= 2t + 1, \\ y &= 2 - 3t \end{aligned} \right\} \quad (1.79)$$

tenglamalar bilan berilishi kelib chiqadi.

M nuqta trayektoriyasini topish uchun (1.79) sistemadan vaqt t ni yo'qotish kerak. Buning uchun (1.79)ning birinchisini t ga nisbatan yechamiz:

$$t = \frac{x-1}{2}. \quad (1.80)$$

(1.80) ifodani (1.79)ning ikkinchi tenglamasiga qo'ysak, $2y + 3x = 7$ (1.81)

1.23-rasm

Nuqtaning har ikki koordinatalari o'zaro teng bo'lgan t_1 vaqtni aniqlaymiz:

$$x, a \cos kt_1 = a \sin kt_1$$

yoki

$$\operatorname{tg} kt_1 = 1. \quad (1.89)$$

Bu munosabat o'rinli bo'ladi, agar

$$kt_1 = \pi n + \frac{\pi}{4} \quad (1.90)$$

shart bajarilsa, bunda $n=0, 1, 2, 3, \dots$

(1.90) ifodadan t_1 vaqtni aniqlaymiz:

$$t_1 = \frac{\pi}{k} n + \frac{\pi}{4k}. \quad (1.91)$$

8-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan masalalar

1-masala. Nuqtaning koordinata usulida berilgan harakat tenglamasiga ko'ra uning trayektoriya tenglamasi topilsin va rasmda harakat yo'nalishi ko'rsatilsin:

$$x = 3t - 5, \quad y = 4 - 2t.$$

2-masala. Nuqtaning koordinata usulida berilgan harakat tenglamasiga ko'ra uning trayektoriya tenglamasi topilsin va rasmda harakat yo'nalishi ko'rsatilsin:

$$x = 5 \sin 10t, \quad y = 3 \cos 10t.$$

3-masala. Nuqta harakatining berilgan tenglamalariga qarab, uning trayektoriya tenglamasi topilsin, shuningdek, masofani nuqtaning boshlang'ich holatidan hisoblab, nuqtaning trayektoriya bo'ylab harakatlanish qonuni ko'rsatilsin:

$$x = 3t^2, \quad y = 4t^2.$$

4-masala. Nuqta harakatining berilgan tenglamalariga qarab, uning trayektoriya tenglamasi topilsin, shuningdek, masofani nuqtaning boshlang'ich holatidan hisoblab, nuqtaning trayektoriya bo'ylab harakatlanish qonuni ko'rsatilsin:

$$x = a \cos^2 t, \quad y = a \sin^2 t.$$

5-masala. Nuqtaning harakati $x = 2a \cos^2 \frac{kt}{2}$, $y = a \sin kt$ tenglamalar bilan berilgan, bundagi a va k musbat o'zgarmaslar. Masofani nuqtaning boshlang'ich holatidan hisoblab, harakat trayektoriyasi va trayektoriya bo'ylab harakat qonuni aniqlansin.

6-masala. Moddiy nuqtaning harakati $S = (2t^2 - 8t + 6)m$ tenglama orqali berilgan (t sekundlarda o'lchanadi).

Qanday vaqt momentida nuqtaning tezligi nolga teng bo'ladi? Harakat boshlangan paytdan $t = 3$ s vaqt davomida bosib o'tgan yo'l aniqlansin (1.25-rasm).

9-§. Nuqtaning tezligini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Nuqtaning tezligi deb berilgan sanoq sistemasida har qanday vaqt onida nuqta harakatining qanchalik ildamligi va yo'nalishini ifodalovchi vektor kattalikka aytiladi:

$$\vec{v} = \frac{d\vec{r}}{dt} = v_x \cdot \vec{i} + v_y \cdot \vec{j} + v_z \cdot \vec{k}. \quad (1.92)$$

Bunda $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ lar koordinata o'qlari birlik vektorlari.

Tezlik vektorining Dekart o'qlaridagi proyeksiyalari quyidagicha aniqlanadi:

$$v_x = \frac{dx}{dt} = \dot{x}, \quad v_y = \frac{dy}{dt} = \dot{y}, \quad v_z = \frac{dz}{dt} = \dot{z}.$$

Tezlik moduli

$$v = \sqrt{v_x^2 + v_y^2 + v_z^2} \quad (1.93)$$

formula asosida, uning yo'nalishi esa

$$\cos(\vec{v} \wedge \vec{i}) = \frac{v_x}{v}, \quad \cos(\vec{v} \wedge \vec{j}) = \frac{v_y}{v}, \quad \cos(\vec{v} \wedge \vec{k}) = \frac{v_z}{v} \quad (1.94)$$

formulalar asosida aniqlanadi.

Ko'pincha masalalarda harakatdagi nuqtaning ma'lum vaqt oralig'idagi «average velocity» o'rtacha sur'atini aniqlash talab etiladi:

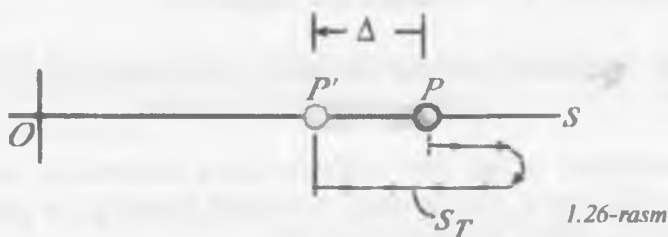
$$v_{o'n} = \frac{\Delta S}{\Delta t}.$$

Ba'zi hollarda harakatdagi nuqtaning «average speed» i — o'rtacha tezligini topish ham ma'lum qiziqish uyg'otadi:

$$v_{o'n} = \frac{S_T}{\Delta t}.$$

O'rtacha tezlik har doim musbat kattalik hisoblanadi.

O'rtacha sur'at va o'rtacha tezlik quyidagi rasmdan yaqqol ko'rinadi:

Agar nuqtaning harakati tabiiy usulda berilgan bo'lsa, uning tezligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\vec{v} = \frac{ds}{dt} \vec{e} = v_t \vec{e}. \quad (1.95)$$

Bunda $\vec{e}$ urinmaning birlik vektori, u yoy koordinatasi S ning o'sishi tomon yo'naladi.

Tezlik moduli quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$v = \frac{ds}{dt} = \dot{s}.$$

Bunda: $v_t > 0$ bo'lsa, nuqta yoy koordinatasining o'sish tomoniga harakatlanadi.

$v_r < 0$ bo'lsa, nuqta yoy koordinatasining kamayishi tomoniga harakatlanadi;

Nuqta kinematikasida nuqtaning tezligini aniqlashga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

1. Koordinata o'qlari sistemasi tanlab olinadi.
2. Tanlab olingan koordinata o'qlari sistemasida nuqta harakatining tenglamalari tuziladi.
3. Nuqta harakatining tenglamalariga ko'ra tezlik vektorining o'qlaridagi proyeksiyalari aniqlanadi.
4. Nuqtaning tezligining o'qlaridagi proyeksiyalariga ko'ra miqdori va yo'nalishi aniqlanadi.

10-§. Nuqtaning tezligini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Sinov paytida raketaning dvigateli u yerdan 40 m balandlikka ko'tarilganda ishdan chiqqan. U paytda raketa tezligi 75 m/s bo'lgan. Raketaning maksimal ko'tarilish balandligi va u qaytib yerga tushganda qanday tezlikka ega bo'lishi aniqlansin. Erkin tushish tezlanishi $g = 9,81 \text{ m/s}^2$, u vertikal pastga yo'nalgan, havo qarshiligi e'tiborga olinmasin (1.27-rasm).

Yechish:

koordinata boshi sifatida yer sirtidagi O nuqtani tanlab, koordinata o'qini raketa harakati tomon vertikal yuqoriga yo'naltiramiz.

Raketaning maksimal ko'tarilish balandligini aniqlaymiz. Raketa maksimal balandligi B nuqtaga yetganda uning tezligi quyidagicha ifodalanadi:

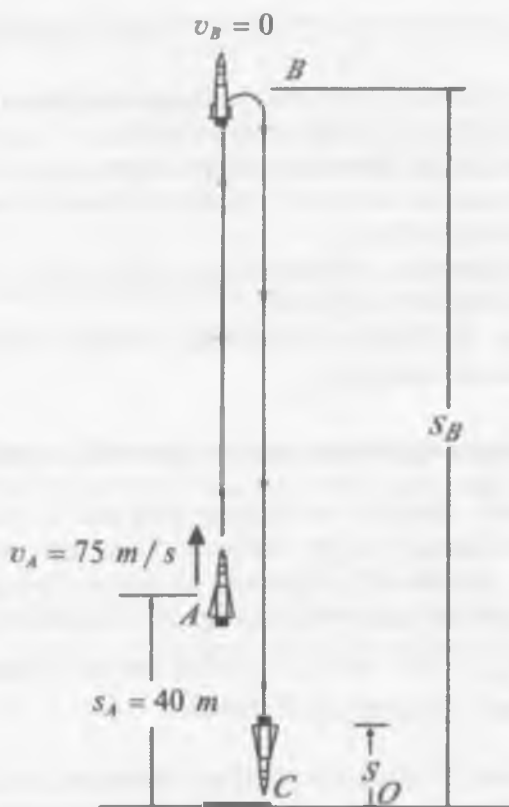
$$v_B^2 = v_A^2 + 2g(S_B - S_A).$$

Raketaning maksimal balandlikdagi tezligi $v_B = 0$ bo'ladi. Shuning uchun

$$0 = (75 \text{ m/s})^2 + 2(-9,81 \text{ m/s}^2)(S_B - 40 \text{ m}).$$

Bu ifodadan $S_B = 327 \text{ m}$.

Raketa C nuqtaga tushganda uning tezligi quyidagiga teng bo'ladi:

1.27-rasm

$$v_C^2 = v_B^2 + 2g(S_C - S_B) = 0 + 2 \left(-9,81 \frac{\text{m}}{\text{s}^2} \right) (0 - 327).$$

Bu ifodadan

$$v_c = -80,1 \text{ m/s}.$$

$\vec{v}_c$ ning $(-)$ ishorasi vertikal pastga yo'nalganligidan darak beradi.

Raketaning yerga tushgandagi tezligi uning AC hududdagi harakatini o'rganishdan ham aniqlanadi.

$$v_C^2 = v_A^2 + 2g(S_C - S_B) = \left(75 \frac{\text{m}}{\text{s}} \right)^2 + 2 \left(-9,81 \frac{\text{m}}{\text{s}^2} \right) (0 - 40).$$

Bundan

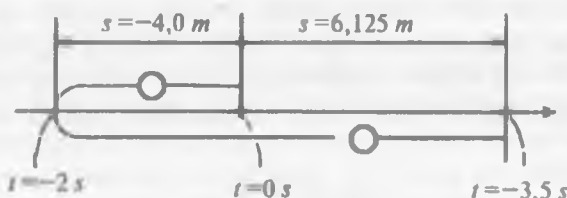
$$v_c = -80,1 \frac{m}{s}, \quad |v_c| = 80,1 \frac{m}{s}.$$

2-masala. Moddiy nuqta yo'lining rasmda ko'rsatilgan qismida $v = (3t^2 - 6t) \text{ m/s}$ tezlik bilan harakatlanmoqda, bunda t sekundlarda o'lchanadi.

Agar, dastlab nuqta O holatda bo'lsa, $3,5 \text{ s}$ davomida nuqta bosib o'tgan masofa va shu vaqt orasidagi o'rtacha sur'at va o'rtacha tezlik aniqlansin.

Yechish: koordinata o'qini nuqtaning to'g'ri chiziqli harakati trayektoriyasi bo'ylab o'ng tomon yo'naltiramiz.

Koordinata boshi sifatida nuqtaning boshlang'ich ($t=0$) holatini tanlaymiz (1.28-rasm).

1.28-rasm

Nuqtaning berilgan trayektoriyadagi o'rnini aniqlash usuli:

$$v = \frac{ds}{dt};$$

$$ds = v dt = (3t^2 - 6t) dt;$$

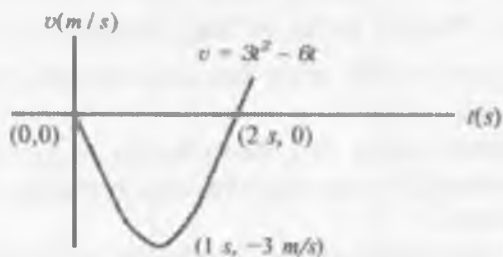
$$\int_0^S dS = \int_0^t (3t^2 - 6t) dt.$$

Tenglamani integrallasak va harakatning boshlang'ich shartlaridan foydalansak, nuqtaning istalgan vaqt momentida trayektoriyadagi o'rnini aniqlash uchun quyidagi tenglama (munosabat)ga ega bo'lamiz:

$$S = (t^3 - 3t^2) \text{ m}.$$

Moddiy nuqtaning $t = 3,5$ s vaqt onida trayektoriyada egallagan o'rnini aniqlash uchun harakat grafisini tuzamiz (1.29-rasm).

Harakat grafigidan ko'rinib turibdiki, $0 < t < 2$ s vaqt oralig'ida,

1.29-rasm

nuqta tezligi manfiy ishoraga ega bo'lar ekan va u O nuqtadan chap tomonga harakatlanar ekan.

$t > 2$ s dan boshlab, nuqta tezligi musbat ishoraga ega bo'lib, u o'ng tomonga harakatlanar ekan. Nuqta tezligi grafida $t = 0$, $t = 2$ s va $t = 3,5$ s vaqt onlari uchun tezliklari ko'rsatilgan (1.29-rasm).

Nuqtaning mazkur vaqt oralig'ida trayektoriyadagi o'rnini aniqlash uchun:

$$S = (t^3 - 3t^2)$$

munosabatdan foydalanilamiz:

$$S_{t=0} = 0; S_{t=2} = -4 \text{ m}; S_{t=3,5} = 6,125 \text{ m}.$$

Nuqtaning $t = 3,5$ s vaqt davomida bosib o'tgan masofasi quyidagicha aniqlanadi:

$$S_T = 4,0 + 4,0 + 6,125 = 14,125 = 14,1 \text{ m}.$$

Nuqta $t = 0$ dan $t = 3,5$ s vaqt oralig'ida ko'chishi quyidagiga teng:

$$\Delta S = S|_{t=3,5} - S|_{t=0} = 6,125 \text{ m} - 0 = 6,125 \text{ m}.$$

Buni e'tiborga olsak, shu vaqt orasidagi o'rtacha sur'at quyidagiga teng bo'ladi:

$$v = \frac{\Delta S}{\Delta t} = \frac{6,125 \text{ m}}{3,5 \text{ s} - 0} = 1,75 \text{ m/s}.$$

O'rtacha tezlik esa

$$v = \frac{S_T}{\Delta t} = \frac{14,125 \text{ m}}{3,5 \text{ s} - 0} = 4,04 \text{ m/s.}$$

3-masala. Nuqtaning harakati

$$x = v_0 t \cos \alpha_0, \quad (1.96)$$

$$y = v_0 t \sin \alpha_0 - \frac{1}{2} g t^2 \quad (1.97)$$

tenglamalar bilan berilgan; Ox o'q gorizontal, Oy o'q vertikal bo'yicha yuqoriga yo'nalgan v_0 , g va $\alpha_0 < \frac{\pi}{2}$ o'zgarmas miqdorlar.

Nuqta trayektoriyasi, uning eng yuqori holatidagi koordinatalari, nuqta Ox o'qda bo'lgan vaqtda tezlikning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari topilsin.

Yechish:

Nuqtaning trayektoriyasini aniqlaymiz.

Masala shartida nuqta trayektoriyasining parametrik tenglamalari berilgan. Koordinatalar formasidagi trayektoriya tenglamasini tuzish uchun berilgan tenglamalardan parameter t ni qisqartiramiz. Buning uchun (1.96) tenglamadan t ni aniqlab, (1.97) ga qo'yamiz.

Natijada, quyidagi ko'rinishdagi trayektoriya tenglamasiga ega bo'lamiz.

$$y = x g t \alpha_0 - \frac{g}{2 v_0^2 \cos^2 \alpha_0} x^2, \quad (1.98)$$

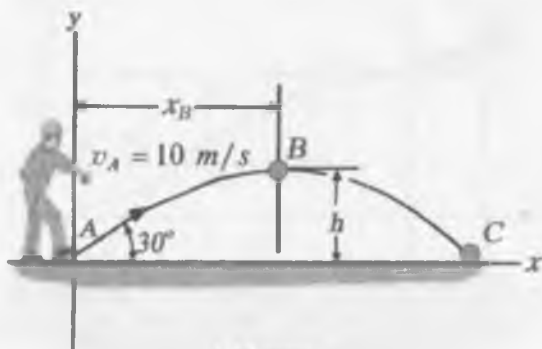
Mazkur tenglama parabolaning tenglamasidir. Nuqtaning trayektoriyasi parabolaning $x \geq 0$ shartni qanoatlantiruvchi qismidan iborat (1.30-rasm).

Tezlikning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari uning mos koordinatasidan vaqt bo'yicha hisoblangan birinchi hosilaga teng. Masala shartiga ko'ra tezlikning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari uchun quyidagi ifodalarni olamiz:

$$v_x = x' = v_0 \cos \alpha_0, \quad (1.99)$$

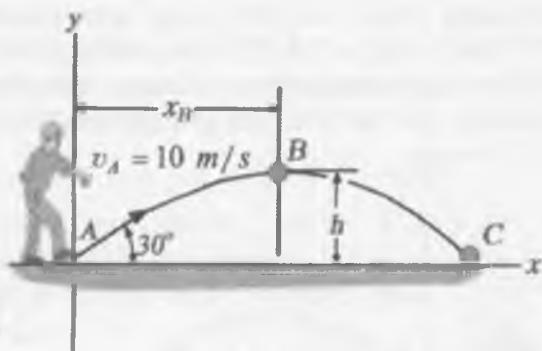
$$v_y = y' = v_0 \sin \alpha_0 - g t. \quad (1.100)$$

3-muammo. Koptok A nuqtadan $v_A = 10 \text{ m/s}$ tezlik bilan tepiladi. Koptokning maksimal ko'talish balandligini aniqlang (1.34-rasm).

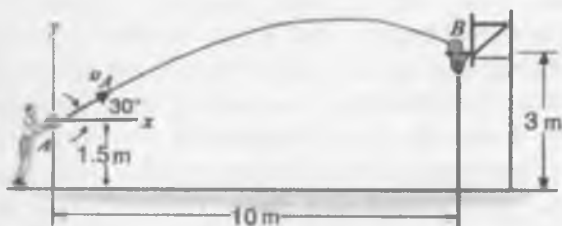
1.34-rasm

4-muammo. Koptok A nuqtada $v_A = 10 \text{ m/s}$ tezlik bilan tepiladi. Koptokning uchish uzoqligini va yerga tushgandagi tezligi aniqlansin (1.35-rasm).

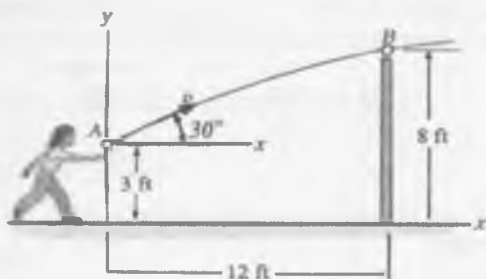
1.35-rasm

5-muammo. Basketbol to'pi A nuqtadan gorizont bilan $\alpha = 30^\circ$ burchak hosil qiluvchi $\vec{v}_A$ tezlik bilan otilib, yerdan 3 m balandlikda turuvchi basketbol setkasiga tushadi. Basketbol to'pining otilish tezligi v_A aniqlansin (1.36-rasm).

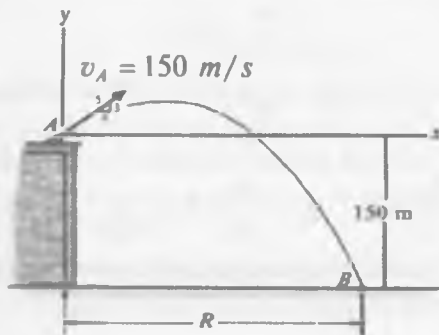
1.36-rasm

6-muammo. To'p A nuqtadan otiladi. U yerdan 8 m , otirish nuqtasidan 12 m masofada joylashgan B nuqtaga tushish uchun qanday v_A tezlik bilan otiladi? (1.37-rasm).

1.37-rasm

7-muammo. Reaktiv snaryad A nuqtadan $v_A = 150\text{ m/s}$ tezlik bilan otiladi. Agar A nuqta yerdan 150 m balandlikda joylashgan bo'lsa, snaryadning uchish uzoqligi aniqlansin (1.38-rasm).

1.38-rasm

8-muammo. Shar vertikal holda yuqoriga yerdan 15 m/s tezlik bilan harakatlana boshlagan. Shar yerga qancha vaqt o'tgach qaytib tushadi? (1.39-rasm).

9-muammo. Harakatdagi nuqtaning trayektoriyadagi o'rni $S=(2t^2-8t+6) \text{ m}$ masofa orqali aniqlanadi. Harakat boshlangandan qanday vaqt o'tgach nuqta tezligi 0 ga teng bo'ladi? Nuqta $t = 3 \text{ s}$ vaqt davomida qanday masofani bosib o'tadi? (1.40-rasm)

1.39-rasm

1.40-rasm

12-§. Nuqtaning tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Nuqtaning tezlanishi deb, nuqta tezligining vaqt o'tishi bilan miqdor va yo'nalish jihatdan o'zgarishini ifodalovchi vektor kattalikka aytiladi:

$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{d^2\vec{r}}{dt^2} = a_x\vec{i} + a_y\vec{j} + a_z\vec{k}. \quad (1.112)$$

Bu ifodada

$$a_x = \frac{dv_x}{dt} = x'', \quad a_y = \frac{dv_y}{dt} = y'', \quad a_z = \frac{dv_z}{dt} = z''.$$

Tezlanishning koordinata o'qlaridagi proyeksiyalari aniqlangan bo'lsa, tezlanish moduli quyidagicha aniqlanadi:

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}.$$

Tezlanish vektorining yo'nalishi esa uning yo'naltiruvchi kosi-nuslari orqali aniqlanadi:

$$\cos(\vec{a} \wedge \vec{i}) = \frac{a_x}{a}, \quad \cos(\vec{a} \wedge \vec{j}) = \frac{a_y}{a}, \quad \cos(\vec{a} \wedge \vec{k}) = \frac{a_z}{a}.$$

Ba'zan, masalalar yechishda nuqtaning ma'lum vaqt oralig'i-dagi o'rtacha tezlanishini aniqlash talab etiladi.

$$a_{o'r} = \frac{\Delta v}{\Delta t},$$

hunda

$\Delta v = v^* - v$ nuqtaning tezligining Δt vaqt oralig'ida o'zgarishi.

Nuqtaning harakati tabiiy usulda berilganda uning tezlanishi

$$\vec{a} = \vec{a}_\tau + \vec{a}_n = \frac{dv}{dt} \vec{\tau}_0 + \frac{v^2}{\rho} \vec{n}_0 \quad (1.113)$$

formula asosida aniqlanadi.

Bu ifodada $\vec{a}_\tau$ va $\vec{a}_n$ lar nuqtaning urinma va normal tezlanish-larini ifodalaydi.

Bunday holda tezlanish moduli

$$a = \sqrt{a_\tau^2 + a_n^2}$$

formula asosida hisoblanadi.

Tezlanishning yo'nalishi esa quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$\operatorname{tg} \mu = \frac{|a_\tau|}{a_n}.$$

Nuqta kinematikasida nuqtaning tezlanishini aniqlashga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

- 1) koordinata o'qlari sistemasi tanlab olinadi;
- 2) tanlab olingan koordinata o'qlari sistemasida nuqta haraka-tining tenglamalari tuziladi;
- 3) nuqta harakatining tenglamalariga ko'ra tezlanish vektorining o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi;

4) nuqtaning tezlanishining o'qlardagi proyeksiyalariga ko'ra uning miqdori va yo'nalishi aniqlanadi.

Agar moddiy nuqtaning tezlanishi mavhum bo'lsa, u orqali nuqta harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlash mumkin.

Nuqta harakatining tezlanishi orqali uning harakati tenglamalarini va trayektoriyasini aniqlashda quyidagi amallarni bajarish tavsiya etiladi:

1) koordinata o'qlari sistemasi tanlab olinadi;

2) tezlanishning tanlab olingan o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi;

3) hosil bo'lgan tenglamani integrallab, nuqta tezligining o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi;

4) nuqta tezligining ma'lum vaqt oni uchun mumkin bo'lgan qiymatlaridan foydalanib, hosil bo'lgan ifodalarda ishtirok etuvchi integrallash o'zgarmlari aniqlanadi;

5) hosil bo'lgan tezlikning o'qlardagi proyeksiyalari bo'lmish ifodalarni integrallab, nuqtaning harakat tenglamalari aniqlanadi;

6) nuqtaning biror vaqt uchun ma'lum bo'lgan koordinatalaridan foydalanib, integrallash o'zgarmlari aniqlanadi;

7) hosil bo'lgan nuqtaning harakat tenglamalaridan vaqtni yo'qotib (qisqartirib), koordinatalar formasidagi trayektoriya tenglamasi tuziladi.

13-§. Nuqtaning tezlanishini aniqlashga doir masalalar

1-masala.

Samolyotdan $h = 320$ m balandlikdan tashlangan yuk

$$x = 60t, y = 5t^2 \quad (1.114)$$

tenglamalarga muvofiq harakatlanadi, bunda x, y lar metrlarda, t sekundlarda o'lchanadi.

Yukning trayektoriyasi, samolyotdan tashlash va yerga tushish nuqtalari orasidagi gorizontaal masofa, yerga tushish paytidagi tezligi va tezlanishi, tushish nuqtasida trayektoriyaning egrilik radiusi aniqlansin (1.41-a rasm).

Yechish:

yukning trayektoriyasini aniqlaymiz. Buning uchun harakat tenglamalarining biridan t vaqtini topib, ikkinchi tenglamaga qo'yamiz:

$$t = \frac{x}{60}; y = 5\left(\frac{x}{60}\right)^2 = \frac{1}{720}x^2,$$

Natijada,

$$y = \frac{1}{720}x^2 \quad (1.115)$$

ko'rinishdagi parabola tenglamasi hosil bo'ladi. Demak, yukning trayektoriyasi y o'qiga simmetrik, uchi koordinata boshida bo'lgan parabola ekan (1.41-a rasm).

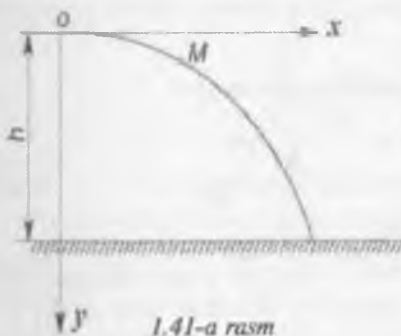
Yukning samolyotdan tashlash va yerga tushish nuqtalari orasidagi gorizontaal masofani aniqlaymiz. Yukning M_1 tushish nuqtasidagi $y_1 = h$, $x_1 = l$ koordinatalarni aniqlash uchun yukning harakat tenglamalaridan foydalanamiz:

$$y = 5t^2, t_1 = \sqrt{\frac{y_1}{5}} = \sqrt{\frac{h}{5}} = 8 \text{ s.} \quad (1.116)$$

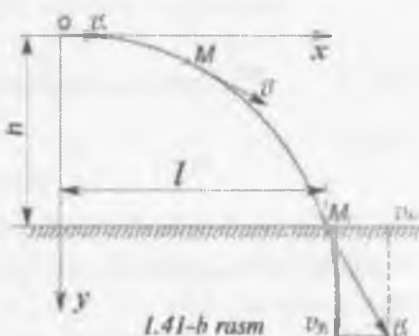
Shuning uchun

$$l = x_1 = 60t = 60 \cdot 8 = 480 \text{ m.}$$

Demak, yukning samolyotdan tashlash va yerga tushish nuqtalari orasidagi gorizontaal masofa 480 m ekan.

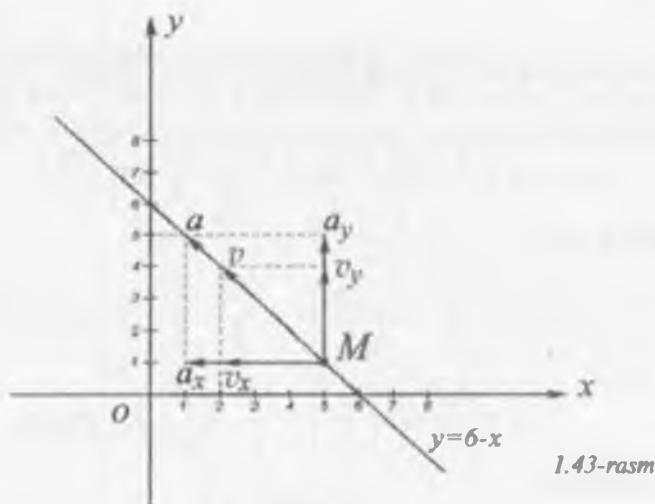

1.41-a rasm

1.41-b rasm

Yukning tushish nuqtasidagi tezligi va tezlanishini aniqlaymiz.

$$a_y = \frac{8\pi^2}{9} \cos\left(\frac{2\pi}{6}\right) = \frac{8\pi^2}{9} \cdot 0,5 = 4,4 \text{ sm/s}^2.$$

Binobarin,

$$a = \sqrt{a_x^2 + a_y^2} = 6,2 \text{ m/s}^2. \quad (1.140)$$

Nuqtaning urinma tezlanishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$a_\tau = \left| \frac{dv}{dt} \right| = \frac{v_x a_x + v_y a_y}{v} = 6,2 \text{ sm/s}^2.$$

Nuqtaning normal tezlanishi quyidagicha aniqlanadi:

$$a^2 = a_\tau^2 + a_n^2; \quad a_n = \sqrt{a^2 - a_\tau^2} = 0. \quad (1.141)$$

Trayektoriyaning egrilik radiusi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$a_n = \frac{v^2}{\rho}; \quad \rho = \frac{v^2}{a_n} = \infty. \quad (1.42)$$

Masalada, nuqtaning trayektoriyasi to'g'ri chiziq bo'lganligi uchun, egrilik radiusi ∞ ga teng.

Hisoblash natijalarini quyidagi jadvalda joylashtiramiz:

Aniqlangan kattaliklar 1.43-rasmda ko'rsatilgan.

Nuqta koordinatalari (sm)		Nuqta tezligi (sm/s)			Nuqta tezlanishi (sm/s ²)					Egriqlik radiusi
x	y	v_x	v_y	v	a_x	a_y	a	a_τ	a_n	ρ
5	1	-3,6	3,6	5,1	-4,4	4,4	6,2	62	0	∞

4-masala.

Avtomobil yo'lining to'g'ri chiziqli uchastkasida ma'lum qisqa vaqt harakatlanib, $v = (3t^2 + 2t)$ m/s tezlikka ega bo'ladi (ifodada t sekunda o'lchanadi), harakat boshlangan vaqtdan $t_1 = 3$ s vaqtgacha avtomobilning bosib o'tgan yo'li va tezlanishi aniqlansin. $t = 0$ da $S = 0$ bo'lgan.

Yechimi:

1. Koordinata o'qini avtomobil harakati tomon yo'naltiramiz.

2. Avtomobilning $t_1 = 3$ s da bosib o'tgan yo'lini aniqlaymiz. Koordinata boshi sifatida avtomobilning boshlang'ich holatini taniylaymiz. Nuqtaning trayektoriyadagi o'rni $v = \frac{dS}{dt}$ formuladan aniqlanadi. $t = 0$ da $S = 0$ bo'lgan.

$$v = \frac{dS}{dt} = (3t^2 + 2t),$$

$$\int_0^t dS = \int_0^t (3t^2 + 2t) dt.$$

$$S \Big|_0^t = (t^3 + t^2) \Big|_0^t$$

Demak,

$$S = t^3 + t^2.$$

Harakat boshlangandan $t_1 = 3$ s vaqt o'tgach, avtomobil bosib o'tgan yo'l quyidagiga teng bo'ladi:

$$S = 3^3 + 3^2 = 36 \text{ m}.$$

3. Avtomobilning $t_1 = 3$ s dagi tezlanishini aniqlaymiz:

Trayektoriya-ning egrilik radiusini aniqlashda $a_n = \frac{v^2}{\rho}$ formuladan foydalanish mumkin. Buning uchun avval urinma va normal tezlanishlarni topish kerak.

$a_r = \frac{dv}{dt}$ bo'lgani uchun (3)dan vaqt bo'yicha hosila olamiz:

$$a_r = v = \frac{\pi}{3} \cdot \frac{\frac{10}{3} \pi \cos \frac{\pi}{3} t \cdot \sin \frac{\pi}{3} t}{2\sqrt{4 + 5\sin^2 \frac{\pi}{3} t}} = \frac{5}{18} \pi^2 \cdot \frac{\sin \frac{2\pi}{3} t}{\sqrt{4 + 5\sin^2 \frac{\pi}{3} t}}$$

Bundan $t = 1$ s payt uchun $a_r \approx 0,85 \frac{m}{s^2}$ kelib chiqadi. Urinma

tezlanish tezlik vektori bo'yicha yo'nalgan, $a^2 = a_r^2 + a_n^2$ formuladan foydalanib, $t = 1$ s vaqt uchun normal tezlanishni aniqlaymiz:

$$a_n = \sqrt{a^2 - a_r^2} \approx 2,36 \frac{m}{s^2}.$$

Normal tezlanish $\vec{a}_n$ ga perpendikular ravishda trayektoriya-ning botiq tomoniga yo'nalgan (1.45-rasm).

$t = 1$ s paytda nuqtaning trayektoriyada egallagan holati uchun egrilik radiusini topamiz:

$$\rho = \frac{v^2}{a_n} \approx 2,69 \text{ m}.$$

14-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. Yo'lovchi to'g'ri yo'lda $v = (1,2 - 3t)$ m/s tezlik bilan velosipedda ketmoqda. Harakat boshlangandan $t = 1$ s vaqt o'tgach yo'lovchi boshlang'ich nuqtadan 10 m chapda bo'ladi. Yo'lovchining $t_1 = 4$ s vaqtdagi tezlanishini aniqlang. Yo'lov-

chining $t = 0$ dan $t = 10$ sek. vaqt oralig'ida bosib o'tgan yo'li aniqlansin.

2-muammo. Yo'lovchi to'g'ri chiziq bo'ylab $v = (-4 s^2) m/s$ tezlik bilan harakatlanmoqda (vaqt sekundlarda o'lchanadi). Agar $t = 0$ vaqt momentida $s = 2 m$ bo'lsa, yo'lovchining tezligi va tezlanishini vaqt funksiyasi sifatida aniqlang.

3-muammo. Nuqtaning to'g'ri chiziqli harakatida tezlanishi $a = (0,02 t^2)$ (vaqt sekundlarda o'lchanadi). Agar $t = 0$ da $v = 0$, $s = 0$ bo'lsa, nuqta $s = 4 m$ masofani bosib o'tgach, qanday tezlik va tezlanishga ega bo'ladi?

4-muammo. Nuqta to'g'ri chiziq bo'ylab $a = 5/(3S^{1/3} + S^{5/2}) m/s^2$ tezlanish bilan harakatlanmoqda (masofa s metrlarda o'lchanadi). Agar nuqta harakatlana boshlagan vaqtda $s = 1 m$ bo'lsa, $s = 2 m$ masofani bosib o'tgach, qanday tezlikka erishadi?

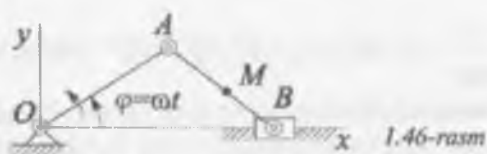
5-muammo. Nuqta to'g'ri chiziq bo'ylab $a = (2t - 1) m/s^2$ tezlanish bilan harakatlanadi (vaqt t sekundlarda o'lchanadi). Agar $t = 0$ vaqt momentida $s = 1 m$, $v = 2 m/s$ bo'lsa, $t = 8 s$ vaqt momentidagi nuqtaning tezligi va holati aniqlansin. Nuqta harakatlanishi davomida bosib o'tgan masofa ham aniqlansin.

6-muammo. Nuqta to'g'ri chiziq bo'ylab $v = (200 s) mm/s$ tezlik bilan harakatlanmoqda (masofa s millimetrlarda o'lchanadi). Nuqta $s = 2000 mm$ masofa o'tgach, qanday tezlikka ega bo'ladi? Nuqta $s = 500 mm$ masofani qancha vaqt davomida bosib o'tishi ham aniqlansin.

7-muammo. Nuqta to'g'ri chiziq bo'ylab $a = \left(12t - 3t^2\right) m/s^2$ tezlanish bilan harakatlanmoqda, bunda t sekundlarda o'lchanadi. Nuqtaning tezligi va to'g'ri chiziqdagi holati (o'rni) vaqt funksiyasi sifatida aniqlansin. $t = 0$ da $v = 0$, $S = 15 m$ bo'lgan.

8-muammo. OA krivoship ω o'zgarmas burchak tezlik bilan aylanadi. Krivoship polzunli mexanizm shatunining o'rtasidagi M nuqtaning tezligi va polzunning tezligi vaqt funksiyasi sifatida topilsin:

$$OA = AB = a \quad (1.46\text{-rasm}).$$

9-muammo. Nuqtaning harakati $\vec{r} = 3ti + 3tj$ radius-vektor orqali berilgan bo'lsa, $r = 5 \text{ m}$ bo'lganda, y koordinatasini hisoblang.

10-muammo. Nuqta harakatining qonuni koordinata usulida: $x = t^2$, $y = \sin \pi t$, $z = \cos \pi t$ berilgan bo'lsa, $t = 1 \text{ s}$ paytda uning tezligini hisoblang.

11-muammo. To'g'ri chiziqli harakatdagi nuqtaning tezlanishi $a = 0,5 \text{ m/s}^2$ bo'lib, boshlang'ich paytida $t_0 = 0$ da, $s_0 = 0$ bo'lsa, 9 m masofa bosib o'tishi uchun qancha vaqt o'tadi?

12-muammo. Qo'nayotgan samolyot yerga 180 km/soat tezlik bilan tushadi va 1000 m masofa bosib o'tib to'xtaydi. Samolyotning o'rtacha sekinlanish modulini hisoblang.

13-muammo. Berilgan trayektoriya bo'ylab $v = 5 \text{ m/s}$ tezlik bilan harakat qilayotgan nuqta boshlang'ich paytda, $t_0 = 0$ da $s_0 = 26 \text{ m}$ yo'l bosib o'tgan bo'lsa, $t = 18 \text{ s}$ da egri chiziqli koordinata S ni toping.

14-muammo. Egri chiziqli harakatdagi nuqtaning tezligi $v = 0,2 t$ bo'lib, boshlang'ich holatida, $t_0 = 0$ da, bosib o'tgan yo'li $s_0 = 0$ bo'lsa, $t = 10 \text{ s}$ da qancha yo'l bosadi?

15-muammo. Harakatlanayotgan nuqta tezligining proyeksiyalari $v_x = 0,2t^2$, $v_y = 3 \text{ m/s}$ bo'lsa, $t = 2,5 \text{ s}$ vaqtda uning urinma tezlanishi nimaga teng?

15-§. Talabalar mustaqil o'rganishi uchun keyslar

Nuqta harakatining berilgan tenglamalariga ko'ra uning tezligi va tezlanishini aniqlash

M nuqtaning berilgan harakat tenglamalariga ko'ra trayektoriyasining ko'rinishi aniqlansin va $t = t_1$ (s) vaqt oni uchun nuqtaning trayektoriyadagi o'rni, uning tezligi, to'la, urinma va normal tezlanishlari hamda trayektoriyaning egrilik radiusi topilsin.

Topshiriqni yechish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan:

Variantlar raqamlari	Harakat tenglamalari		Vaqt
	$x=x(t), \text{ sm}$	$y=y(t), \text{ sm}$	$t, \text{ s}$
1.	$x=3t$	$y=4t^2+1$	$1/2$
2.	$x=7\sin^2\left(\frac{\pi t}{6}\right)-5$	$y=-7\cos^2\left(\frac{\pi t}{6}\right)$	1
3.	$x=1+3\cos\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)$	$y=3\sin\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)+3$	1
4.	$x=-5t^2-4$	$y=3t$	1
5.	$x=2-3t-6t^2$	$y=3-\frac{3}{2}t-3t^2$	0
6.	$x=6\sin\left(\frac{\pi t^2}{6}\right)-2$	$y=6\cos\left(\frac{\pi t^2}{6}\right)+3$	1
7.	$x=7t^2-3$	$y=5t$	$1/4$
8.	$x=3-3t^2+1$	$y=4-5t^2+\frac{5}{3}t$	1
9.	$x=-4\cos\left(\frac{\pi t}{3}\right)-1$	$y=-4\sin\left(\frac{\pi t}{3}\right)$	1
10.	$x=-6t$	$y=-2t^2-4$	1
11.	$x=8\cos^2\left(\frac{\pi t}{6}\right)+2$	$y=-8\sin^2\left(\frac{\pi t}{6}\right)-7$	1
12.	$x=4t^2+1$	$y=-3t$	1
13.	$x=5t^2+\frac{5}{3}t-3$	$y=3t^2+t+3$	1
14.	$x=2\cos\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)-2$	$y=-2\sin\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)+3$	1
15.	$x=4\cos\left(\frac{\pi t}{3}\right)-2$	$y=-3\sin\left(\frac{\pi t}{3}\right)$	1
16.	$x=5\cos\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)$	$y=-\frac{2}{(t+1)}$	2
17.	$x=-2t-2$	$y=-5\sin\left(\frac{\pi t^2}{3}\right)$	1

18.	$x = 5 \sin^2 \left(\frac{\pi t}{6} \right)$	$y = -5 \cos^2 \left(\frac{\pi t}{6} \right) - 3$	1
19.	$x = -4t^2 + 1$	$y = -3t$	1/2
20.	$x = -4 \cos \left(\frac{\pi t}{3} \right)$	$y = -2 \sin \left(\frac{\pi t^2}{3} \right) - 3$	1
21.	$x = -\frac{3}{(t+2)}$	$y = 3t + 6$	2
22.	$x = 7 \sin \left(\frac{\pi t^2}{6} \right) + 3$	$y = 2 - 7 \cos \left(\frac{\pi t^2}{6} \right)$	1
23.	$x = 3t^2 - t + 1$	$y = 5t^2 - \frac{5}{3}t - 2$	1
24.	$x = 3t^2 + 1$	$y = -4t$	1/2
25.	$x = 2 \sin \left(\frac{\pi t}{3} \right)$	$y = -3 \cos \left(\frac{\pi t}{3} \right) + 4$	1
26.	$x = 4t + 4$	$y = \frac{4}{(t+1)}$	2
27.	$x = -2t^2 + 3$	$y = -5t$	1/2
28.	$x = 4 \cos^2 \left(\frac{\pi t}{3} \right) + 2$	$y = 4 \sin^2 \left(\frac{\pi t^2}{3} \right) - 1$	1
29.	$x = -\cos \left(\frac{\pi t^2}{3} \right) + 3$	$y = \sin \left(\frac{\pi t^2}{3} \right) - 1$	1
30.	$x = -3 - 9 \sin \left(\frac{\pi t^2}{6} \right)$	$y = -9 \cos \left(\frac{\pi t^2}{6} \right) + 5$	1

II BOB

QATTIQ JISMNING ILGARILANMA VA QO'ZG'ALMAS O'Q ATROFIDA AYLANMA HARAKATI

16-§. Qattiq jismning ilgarilanma harakati

Jismda olingan har qanday kesma jism harakati davomida doimo o'zining boshlang'ich holatiga parallel qolsa, jismning bunday harakati ilgarilanma harakat deyiladi.

Jismning ilgarilanma harakatini uning to'g'ri chiziqli harakati bilan aralashtirib bo'lmaydi. Ilgarilanma harakatdagi jism nuqtasining trayektoriyasi egri chiziqdan iborat bo'lishi ham mumkin. Masalan, 2.1-rasmda ko'rsatilgan AB sparnikning harakati davomida O_1A va O_2B kripovshiqlar O_1 , O_2 nuqtalardan o'tuvchi o'qlar atrofida aylanadi, sparnik esa hamma vaqt o'z-o'ziga parallel qoladi, ya'ni ilgarilanma harakatda bo'ladi.

2.1-rasm

Ilgarilanma harakatda bo'lgan qattiq jismning kinematik xarakteristikalarini quyidagi teoremda o'z ifodalarini topgan:

Teorema: *ilgarilanma harakatdagi jismning hamma nuqtalari bir xil trayektoriya chizadi va har onda bir xil tezlik hamda bir xil tezlanishga ega bo'ladi.*

Teoremani isbotlash uchun jismning berilgan $Oxyz$ qo'zg'almas koordinatalar sistemasiga nisbatan ilgarilanma harakatini o'rganamiz (2.2-rasm). Jismda ixtiyoriy A va B nuqtalarni olib, ularning radius vektorlarini $\vec{r}_A$ va $\vec{r}_B$ bilan belgilaymiz. Rasmdan:

$$\vec{r}_B = \vec{r}_A + \overline{AB}. \quad (2.1)$$

Shuning uchun $\frac{d\vec{r}}{dt} = 0$,

$$\frac{d\vec{r}_1}{dt} = \frac{d\vec{r}_0}{dt}$$

bo'ladi.
Bundan

$$\vec{v}_p = \vec{v}_0$$

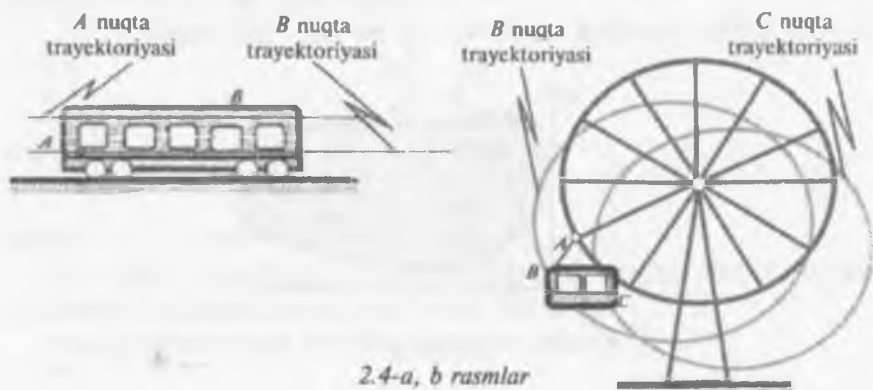
natija kelib chiqadi.

Yuqoridagi ifodadan qattiq jismning ilgariylanma harakatida uning barcha nuqtalarining tezlanishini ham bir xil miqdor va yo'nalishga ega bo'lishi ma'lum bo'ladi:

$$\vec{a}_p = \vec{a}_0.$$

2.4-a rasmda tramvayning ilgariylanma harakatida uning *A* va *B* nuqtalarining trayektoriyasi ko'rsatilgan.

2.4-b rasmda charxpalak *A*, *B*, *C* nuqtalarining trayektoriyasi ko'rsatilgan.

2.4-a, b rasmlar

17-§. Qattiq jismning ilgariylanma harakatiga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Qattiq jismning ilgariylanma harakatiga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

1. Koordinatalar sistemasi tanlab olinadi, bunda koordinata o'qlaridan birini jismning ilgarilanma harakati yo'nalishida o'tkazish maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. Masala shartidan ilgarilanma harakatda bo'ladigan jism tanlab olinadi.

3. Tanlab olingan koordinata o'qlari sistemasida jismning ilgarilanma harakati tenglamasi tuziladi.

4. Jismning ilgarilanma harakat tenglamalariga ko'ra tezlik vektorining o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi.

5. Jism ilgarilanma harakat tezligining o'qlardagi proyeksiyalariga ko'ra uning miqdori va yo'nalishi aniqlanadi.

6. Jismning ilgarilanma harakat tenglamalari yoki jism tezligining o'qlardagi proyeksiyalariga ko'ra uning tezlanishining o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi.

7. Jism tezlanishining o'qlardagi proyeksiyalariga ko'ra uning miqdori va yo'nalishi aniqlanadi.

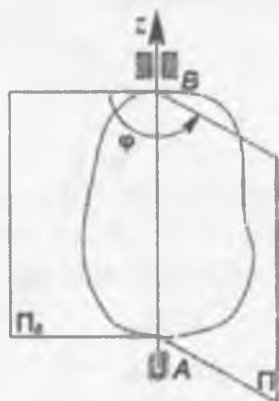
18-§. Qattiq jismning ilgarilanma harakatiga doir masalalar

1-masala. Diametri $d = 2r$ bo'lgan ekssentrik O nuqta atrofida aylanadi, bunda φ burchak $\varphi = \frac{\pi}{2}t$ qonunga muvofiq o'zgaradi. Ekssentrik geometrik markazi bo'lgan C va O nuqtalar orasidagi masofa $OC = a = \frac{r}{3}$. Vertikal yo'nalishda harakatlanuvchi MN sterjen M nuqtasining to'g'ri chiziqli harakat tenglamasi tuzilsin (2.5-rasm) hamda $t_1 = 3$ s vaqt oni uchun mazkur nuqtaning tezligi va tezlanishi aniqlansin.

Yechish: masala shartiga ko'ra MN sterjen O nuqtadan o'tuvchi vertikal chiziq bo'ylab to'g'ri chiziqli harakatda bo'ladi, ya'ni MN sterjen ilgarilanma harakat sodir etadi. Shuning uchun sterjenning M nuqtasi ham O nuqtasidan o'tuvchi to'g'ri chiziq bo'ylab harakatlanadi.

Jism A_z o'q atrofida aylanganda uning aylanish burchagi φ vaqtning uzluksiz, bir qiymatli funksiyasi sifatida o'zgaradi:

$$\varphi = f(t). \quad (2.6)$$

2.15-rasm

Bu tenglama jismning qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatining kinematik tenglamasi deyiladi. Aylanish burchagi radianlarda o'lchanadi.

Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jismning asosiy kinematik xarakteristikalarini uning burchak tezligi va burchak tezlanishi hisoblanadi.

21-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jismning burchak tezligi. Tekis aylanma harakat

Burchak tezlik aylanma harakatda bo'lgan jism aylanish burchagining o'zgarishini ifodalovchi kattalik bo'lib, u aylanish burchagidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga teng:

$$\omega = \varphi' = \frac{d\varphi}{dt}. \quad (2.7)$$

Burchak tezlik ω burchakning o'zgarish qonuniga mos ravishda musbat yoki manfiy qiymatga ega bo'lishi mumkin.

Agar $\dot{\varphi} = \frac{d\varphi}{dt} > 0$ bo'lsa, aylanma harakat aylanish o'qining musbat yo'nalishidan qaraganda soat milining aylanishiga teskari yo'nalishda yuz beradi; $\dot{\varphi} = \frac{d\varphi}{dt} < 0$ bo'lsa, jism soat milining aylanish yo'nalishida aylanma harakatda bo'ladi.

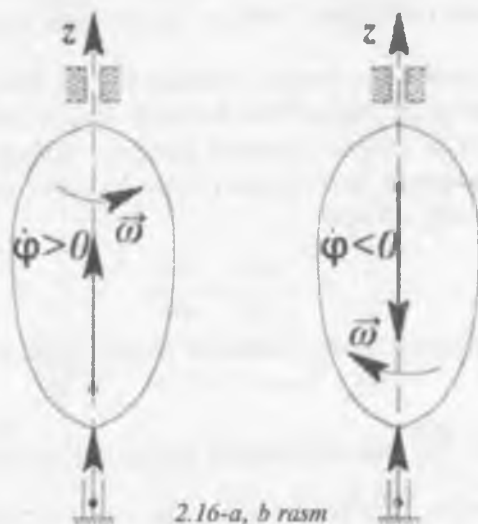
Burchak tezlik vektori aylanish o'qi bo'ylab yo'naladi va uning musbat yo'nalishidan qaraganda, aylanish soat mili harakatiga teskari yo'nalishda ko'rinadi (2.16-rasm). Burchak tezlik vektori aylanish o'qining ixtiyoriy nuqtasiga qo'yiladi. Shuning uchun ham u erkin vektor hisoblanadi. Burchak tezlik vektorining moduli

$$\omega = \left| \frac{d\varphi}{dt} \right| \quad (2.8)$$

formula yordamida aniqlanadi.

Burchak tezlik SI birliklar sistemasida rad/s yoki 1/s da o'lchanadi.

Jism harakati davomida $\omega = \omega_0 = \text{const}$ bo'lsa, u tekis aylanma harakatda bo'ladi.

2.16-a, b rasm

Bu holda $\frac{d\varphi}{dt} = \omega_0 = \text{const}$, shuning uchun

$$d\varphi = \omega_0 dt. \quad (2.9)$$

Vaqt 0 dan t gacha o'zgarganda aylanish burchagi φ_0 dan φ gacha o'zgarishini e'tiborga olib, (2.9)ni integrallasak,

$$\varphi = \varphi_0 + \omega_0 t \quad (2.10)$$

bo'ladi.

(2.10) ifoda jismning tekis aylanma harakat tenglamasini ifodalaydi.

Texnikada tekis aylanma harakatda burchak tezlik ko'pincha bir minutdagi aylanishlar soni bilan o'lchanadi.

Jism bir marta to'la aylanganda $\varphi = 2\pi$ bo'ladi. Agar jism bir minutda n marta aylansa, tekis aylanma harakatning burchak tezligi quyidagiga teng bo'ladi:

$$\omega = \frac{2\pi n}{60} = \frac{\pi n}{30} \text{ rad/s}. \quad (2.11)$$

22-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jismning burchak tezlanishi. Tekis o'zgaruvchan aylanma harakat

Burchak tezlanishi aylanma harakatda bo'lgan jism burchak tezligining o'zgarishini ifodalovchi kattalik bo'lib, u burchak tezligidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga yoki aylanish o'qi atrofidagi aylanish burchagidan vaqt bo'yicha olingan ikkinchi tartibli hosilaga teng bo'ladi:

$$\epsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d^2\varphi}{dt^2}. \quad (2.12)$$

Burchak tezlanish ham burchak tezlik kabi vektor kattalik hisoblanadi.

Agar $\frac{d\varphi}{dt}$ va $\frac{d^2\varphi}{dt^2}$ bir xil ishorali bo'lsa, ya'ni aylanma harakat tezlanuvchan bo'lsa, burchak tezlik va burchak tezlanish vektorlari

aylanish o'qi bo'ylab bir tomonga (2.17-a rasm), turli ishorali bo'lsa, ya'ni aylanma harakat sekinlanuvchan bo'lsa, qarama-qarshi tomonlarga yo'naladi (2.17-b rasm). Burchak tezlanish vektorining moduli

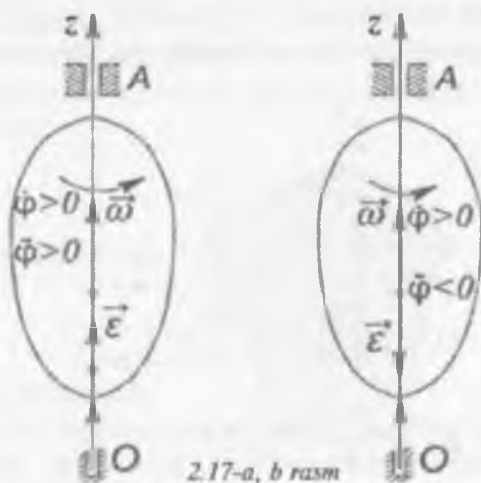
$$\varepsilon = \left| \frac{d^2\varphi}{dt^2} \right| = \left| \frac{d\omega}{dt} \right| \quad (2.13)$$

formula yordamida aniqlanadi. Burchak tezlanish SI birliklar sistemasida rad/s^2 yoki $1/\text{s}^2$ larda o'lchanadi.

Agar aylanma harakat davomida $\frac{d\varphi}{dt} > 0$ bo'lsa, φ orta boradi

va bunday harakat **tezlanuvchan aylanma harakat** deyiladi; $\frac{d\varphi}{dt} < 0$ bo'lsa, ω kamaya boradi va bunday harakat **sekinlanuvchan aylanma harakat** deyiladi.

Agar aylanma harakat davomida $\varepsilon = \varepsilon_0 = \text{const}$ bo'lsa, jismning harakati tekis o'zgaruvchan aylanma harakat bo'ladi.

2.17-a, b rasm

Bunday holda

$$\frac{d\omega}{dt} = \frac{d^2\varphi}{dt^2} = \varepsilon = \varepsilon_0 = \text{const}. \quad (2.14)$$

Vaqt 0 dan t gacha o'zgarganda, burchak tezlik ω_0 dan ω gacha o'zgarishini e'tiborga olib, (2.14)ni integrallasak,

$$\omega = \omega_0 + \varepsilon t \quad (2.15)$$

bo'ladi. (2.15) tenglik yordamida tekis o'zgaruvchan aylanma harakat burchak tezligi aniqlanadi.

Tekis o'zgaruvchan aylanma harakat tenglamasini ifodalash uchun (2.15)ni quyidagicha yozamiz:

$$\frac{d\varphi}{dt} = \omega_0 + \varepsilon t. \quad (2.16)$$

Bundan

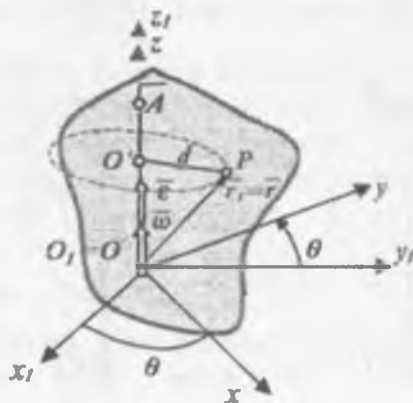
$$d\varphi = (\omega_0 + \varepsilon t)dt. \quad (2.17)$$

(2.10)ni e'tiborga olib, (2.17)ni integrallasak,

$$\varphi = \varphi_0 + \omega_0 t + \frac{\varepsilon t^2}{2} \quad (2.18)$$

ko'rinishdagi tekis o'zgaruvchan aylanma harakat tenglamasi kelib chiqadi.

Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatini quyidagi rasm orqali soddaroq holda tushuntirish mumkin (2.18-rasm).

2.18-rasm

Rasmda θ burchak orqali jismning O_z aylanish o'qi atrofidagi aylanma harakatida burilish burchagi ko'rsatilgan ($Oxyz$ — koordinata o'qlari sistemasi qo'zg'aluvchan sistema, u jism bilan bog'langan).

Chizmada $\vec{r}_i$ vektor orqali jism ixtiyoriy nuqtasining radius vektori ko'rsatilgan. Shuning uchun,

$$\vec{r}_i = \vec{r}$$

bo'lib, jismning aylanma harakat burchak tezligi va burchak tezlanishlari quyidagicha aniqlanadi:

$$\omega = \omega_z = \theta'$$

$$\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d\omega_z}{dt} = \theta''.$$

23-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanuvchi jism nuqtasining chiziqli tezligi

Qo'zg'almas O o'qi atrofida ω burchak tezlik bilan aylanuvchi qattiq jismning aylanish o'qidan R masofada joylashgan M nuqtasining tezligini aniqlaymiz (2.19-rasm). Biror t vaqtda mazkur nuqta M holatda bo'lib, dt vaqt oralig'ida jism $d\varphi$ burchakka aylansin. Bunda M nuqta aylanish o'qiga perpendikular tekislikda aylana bo'ylab harakatlanib, $ds = R d\varphi$ yoyni bosib o'tadi. M nuqta tezligining algebraik qiymati quyidagi formulaga muvofiq aniqlanadi:

$$v_t = \frac{ds}{dt} = R \frac{d\varphi}{dt} = R\omega. \quad (2.19)$$

Tezlikning moduli esa

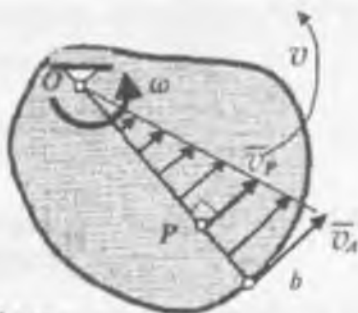
$$v = \left| \frac{ds}{dt} \right| = R \left| \frac{d\varphi}{dt} \right|$$

formula bilan aniqlanadi.

(2.19) formula bilan aniqlanadigan tezlik qo'zg'almas o'q atrofida aylanuvchi jism nuqtasining chiziqli tezligi deyiladi.

Shunday qilib, qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jism ixtiyoriy nuqtasining chiziqli tezligi miqdor jihatdan jism burchak tezligining mazkur nuqtadan aylanish o'qigacha bo'lgan masofaga ko'paytmasiga teng bo'ladi.

Jism barcha nuqtalarining burchak tezliklari berilgan onda bir xil qiymatga ega bo'lgani uchun (2.19)dan qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jism nuqtalarining chiziqli tezliklari mazkur nuqtalardan aylanish o'qigacha bo'lgan masofaga to'g'ri proporsional holda o'zgarishi ma'lum bo'ladi (2.19-b rasm).

2.19-a, b rasm

Nuqtaning chiziqli tezligi vektori $\vec{v}$ nuqta chizgan aylanaga harakat yo'nalishi bo'yicha o'tkazilgan urinma bo'ylab yo'naladi.

Chiziqli tezlik vektori burchak tezlik vektori bilan mazkur nuqtaning aylanish o'qidagi O nuqtaga nisbatan radius-vektorining vektor ko'paytmasiga teng bo'ladi:

$$\vec{v} = \vec{\omega} \times \vec{r}. \quad (2.20)$$

Chunki mazkur vektor ko'paytmaning moduli

$$|\vec{\omega} \times \vec{r}| = \omega \cdot r \sin(\hat{\omega} \hat{r}) = \omega \cdot R$$

tezlikning moduliga teng bo'ladi. $\vec{\omega} \times \vec{r}$ vektori, $\vec{\omega}$ va $\vec{r}$ yotgan tekislikka perpendikular holda jismning aylanish yo'nalishi bo'yicha yo'naladi, ya'ni $\vec{\omega} \times \vec{r}$ ning yo'nalishi $\vec{v}$ yo'nalishi bilan bir xil bo'ladi.

Aylanma harakatdagi jism ixtiyoriy P nuqtasining tezligini quyidagicha aniqlash ham mumkin (2.19-a rasm):

$$\vec{v}_M = \vec{\omega} \times \vec{r} = \omega \vec{k} \times \vec{r} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ 0 & 0 & \omega \\ x & y & z \end{vmatrix} = -\omega y \vec{i} + \omega x \vec{j}.$$

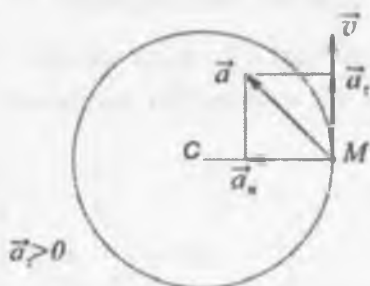
M nuqta tezligining moduli esa quyidagicha aniqlanadi:

$$v_M = \omega \sqrt{x^2 + y^2} = \omega \cdot R.$$

2.17-b rasmda aylanma harakatda bo'lgan jism nuqtalari tezliklarining taqsimoti ko'rsatilgan.

24-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanuvchi jism nuqtasining tezlanishi

Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatdagi jism nuqtalari aylanish o'qiga perpendikular tekislikda aylanalar bo'ylab harakatlanishi tufayli M nuqtaning tezlanishi urinma va normal tezlanishlardan tashkil topadi (2.20-rasm):

2.20-rasm

$$\vec{a} = \vec{a}_t + \vec{a}_n. \quad (2.21)$$

Agar ko'rilayotgan holda $\rho = R$ va $v = R\omega$ ekanligini e'tiborga olsak,

$$a_t = \frac{dv_t}{dt} = \frac{d}{dt}(R\omega) = R\varepsilon, \quad (2.22)$$

$$a_n = \frac{v^2}{\rho} = \frac{R^2\omega^2}{R} = \omega^2 R \quad (2.23)$$

bo'ladi.

Urinma tezlanish $\vec{a}_t$ aylanma harakat tezlanuvchan bo'lganda, trayektoriyaga o'tkazilgan urinma bo'ylab harakat yo'nalishida, se-

kinlanuvchan aylanma harakatda esa unga teskari yo'naladi. Normal tezlanish $\vec{a}_n$ doimo bosh normal bo'yicha aylanish o'qi tomon yo'naladi (2.21-a rasm). Ba'zan $\vec{a}_t$ aylanma tezlanish, $\vec{a}_n$ esa markazga intilma tezlanish deb ham yuritiladi.

Agar $\vec{\omega}$ va $\vec{\varepsilon}$ vektorlar bir xil ishorali bo'lsa, aylanish o'qi bo'ylab bir tomonga (2.21-a rasm), turli ishorali bo'lsa, qarama-qarshi tomonga yo'naladi (2.21-b rasm).

M nuqta tezlanishining moduli:

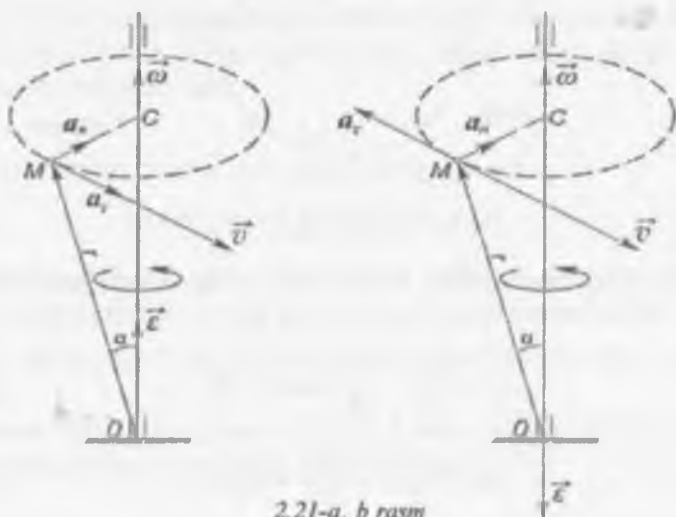
$$a_M = \sqrt{a_t^2 + a_n^2} = R\sqrt{\varepsilon^2 + \omega^4} \quad (2.24)$$

formula orqali aniqlanadi.

Aylanma harakatdagi qattiq jism ixtiyoriy M nuqtasining tezlanishini quyidagicha aniqlash ham mumkin:

$$\vec{a}_M = \varepsilon \vec{k} \cdot \vec{r} + \omega \vec{k} \cdot (\omega \vec{k} \cdot \vec{r}) = (-\varepsilon y - \omega^2 x)\vec{i} + (\varepsilon x - \omega^2 y)\vec{j}.$$

Tezlanish moduli esa quyidagicha aniqlanadi:

2.21-a, b rasm

$$a_M = \sqrt{(x^2 + y^2)(\varepsilon^2 + \omega^4)} = d \cdot \sqrt{\varepsilon^2 + \omega^4},$$

bunda $d = R$.

M nuqta tezlanishining yo'nalishi bosh normal bilan $\vec{a}$ tezlanish vektori orasidagi μ burchak orqali aniqlanadi (2.20-rasm):

$$\operatorname{tg} \mu = \frac{|\vec{a}_t|}{a_n} = \frac{\varepsilon}{\omega^2}. \quad (2.25)$$

Aylanma harakatdagi jismning barcha nuqtalari uchun ω va ε lar bir xil bo'lganidan, jism nuqtalarining tezlanishi aylanish o'qidan mazkur nuqtalargacha bo'lgan masofalarga proporsional ravishda o'zgaradi.

Berilgan onda jismning barcha nuqtalari uchun μ burchak ham bir xil bo'ladi.

Urinma va normal tezlanishlarning vektorli ifodalarini aniqlash uchun (2.20) dan vaqt bo'yicha hosila olamiz:

$$\vec{a} = \frac{d\vec{v}}{dt} = \frac{d\vec{\omega}}{dt} \times \vec{r} + \vec{\omega} \times \frac{d\vec{r}}{dt}. \quad (2.26)$$

Bunda

$$\frac{d\vec{\omega}}{dt} = \vec{\varepsilon}, \quad \frac{d\vec{r}}{dt} = \vec{v}. \quad (2.27)$$

Shuning uchun

$$\vec{a} = \vec{\varepsilon} \times \vec{r} + \omega \times \vec{v}. \quad (2.28)$$

Bu formulada

$$\vec{\varepsilon} \times \vec{r} = \vec{a}_t \quad (2.29)$$

urinma tezlanish vektorini ifodalaydi.

Ko'rinib turibdiki, qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatdagi jism ixtiyoriy nuqtasining urinma tezlanishi jismning burchak tezlanishi vektori bilan mazkur nuqtaning aylanish o'qidagi ixtiyoriy nuqtaga nisbatan radius vektorining vektorli ko'paytmasiga teng bo'lal ekan.

(2.28) formulada

$$\vec{a}_n = \vec{\omega} \times \vec{v} \quad (2.30)$$

normal tezlanish vektorini ifodalaydi.

Demak, qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatdagi jism ixtiyoriy nuqtasining normal yoki markazga intilma tezlanishi jism-

ning burchak tezlik vektori bilan mazkur nuqta chiziqli tezligining vektorli ko'paytmasiga teng bo'lar ekan.

Tekrorlash uchun savollar:

1. Qattiq jismning qanday harakatiga ilgari noma harakat deyiladi va bu harakatning asosiy xususiyatlari?
2. Qattiq jismning qanday harakatiga qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakat deyiladi?
3. Aylanma harakat tenglamasi qanday ifodalanadi?
4. Aylanma harakat qilayotgan qattiq jismning burchak tezlik va burchak tezlanish modullari qanday formula bilan aniqlanadi?
5. Qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakat qilayotgan qattiq jism burchak tezlik va burchak tezlanish vektorlari qanday yo'nalgan bo'ladi?
6. Aylanma harakat qilayotgan nuqtaning chiziqli tezligi qanday formula orqali ifodalanadi?
7. Aylanma harakat qilayotgan nuqtaning chiziqli tezlanishi qanday formula orqali ifodalanadi?
8. Eyler formulasi qanday ko'rinishda bo'ladi?
9. Aylanma harakat qilayotgan nuqtaning tezlik vektori qanday ifodalanadi?
10. Aylanma harakat qilayotgan nuqtaning tezlanish vektori qanday ifodalanadi?

25-§. Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatiga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofida aylanishiga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

1. Koordinatalar sistemasi tanlab olinadi, bunda koordinata o'qlaridan birini (z o'qini) aylanish o'qi bo'ylab yo'naltirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

2. Qattiq jismning aylanma harakati tenglamasi tuziladi.

3. Qattiq jismning aylanish burchagidan vaqt bo'yicha birinchi tartibli hosila hisoblab, burchak tezlikning aylanish o'qidagi proyeksiyasi aniqlanadi.

4. Qattiq jismning aylanish burchagidan vaqt bo'yicha ikkinchi tartibli hosila hisoblab, burchak tezlanishning aylanish o'qidagi proyeksiyasi aniqlanadi.

5. Aylanma harakat burchak tezligini bilgan holda, jism nuqtasining chiziqli tezligi va normal tezlanishi aniqlanadi.

6. Aylanma harakat burchak tezlanishini bilgan holda, jism nuqtasining urinma tezlanishi aniqlanadi.

7. Aniqlangan normal va urinma tezlanishlar orqali jism nuqtasining to'la tezlanishi aniqlanadi.

Agar masalada qattiq jismning burchak tezlanishi yoki burchak tezligi berilgan bo'lib, aylanma harakat tenglamasini qattiq jism nuqtalarining tezligi va tezlanishini aniqlash talab etilsa, masalani quyidagi tartibda yechish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Qattiq jism burchak tezlanishining aylanish o'qidagi proyeksiyasini ifodalovchi tenglamani integrallab, burchak tezlikning aylanish o'qidagi proyeksiyasini aniqlaymiz. Bundan integrallash doimiylari — o'zgarmaslari boshlang'ich kattaliklar orqali aniqlanadi.

2. Burchak tezlikning aylanish o'qidagi proyeksiyasini ifodalovchi tenglamani integrallab, jismning aylanma harakat tenglamasini aniqlaymiz. Bunda ham integrallash o'zgarmaslari boshlang'ich kattaliklar orqali aniqlanadi.

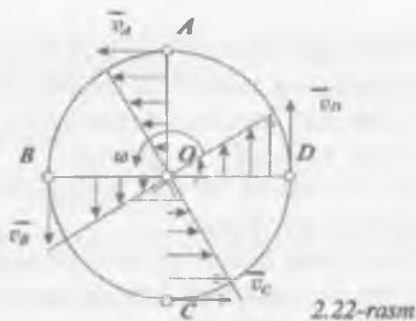
3. Burchak tezlikning aylanish o'qidagi proyeksiyasi ifodasidan foydalanib, jism nuqtalarining tezligini va normal tezlanishini aniqlaymiz.

4. Burchak tezlanishning aylanish o'qidagi proyeksiyasi ifodasidan foydalanib, jism nuqtalarining urinma tezlanishlarini aniqlaymiz.

5. Jism nuqtalarining normal va urinma tezlanishlarini bilgan holda uning to'la tezlanishi aniqlanadi.

26-§. Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakatiga doir masalalar

1-masala. Radius $R=40$ sm bo'lgan disk qo'zg'almas O nuqta atrofida o'zgarmas $\omega = 0,5$ rad/s burchak tezlik bilan aylanadi (2.22-rasm). Disk gorizontal va vertikal diametrlari uchlaridagi nuqtalarning tezligi va tezlanishi aniqlansin va mazkur diametrlar nuqtalari tezliklarining taqsimoti ko'rsatilsin.

Yechish: disk qo'zg'almas O nuqtadan o'tuvchi o'q atrofida qo'zgarmas $\omega = 0,5$ burchak tezlik bilan aylanma harakatda bo'lishi sababli disk gorizont va vertikal diametrlari uchlaridagi nuqtalarning tezliklari quydagicha aniqlanadi:

$$v_A = OA \cdot \omega = 40 \cdot 0,5 = 20 \text{ sm/s};$$

$$v_B = OB \cdot \omega = 40 \cdot 0,5 = 20 \text{ sm/s};$$

$$v_C = OC \cdot \omega = 40 \cdot 0,5 = 20 \text{ sm/s};$$

$$v_D = OD \cdot \omega = 40 \cdot 0,5 = 20 \text{ sm}.$$

Mazkur tezliklar nuqtalar radiuslariga perpendikular holda ω yo'nalishi tomon yo'naladi:

$$v_A \perp OA; v_B \perp OB; v_C \perp OC; v_D \perp OD.$$

Diskning gorizont va vertikal diametridagi nuqtalar tezliklarining taqsimoti 2.22-rasmida ko'rsatilgan.

Diskning gorizont va vertikal diametrlari uchlaridagi nuqtalar tezlanishlarining normal va urinma tashkil etuvchilarini aniqlaymiz.

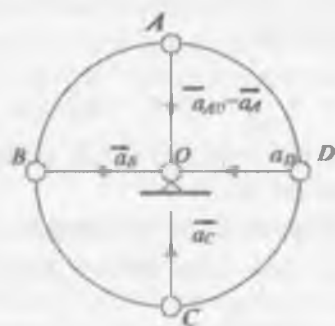
A nuqtaning tezlanishi:

$$a_{Ar} = OA \cdot \varepsilon = OA \cdot \omega^2 = 0,$$

$$a_{An} = OA \cdot \omega^2 = 40 \cdot (0,5)^2 = 10 \text{ sm/s}^2.$$

Nuqta normal tezlanishi nuqta radiusi bo'ylab, disk markazi tomon yo'naladi.

Disk B, C, D nuqtalarining tezlanishlari ham miqdor jihatdan A nuqtasining tezlanishiga teng bo'lib, nuqtalar radiuslari bo'ylab, disk markazi tomon yo'naladi (2.23-rasm).

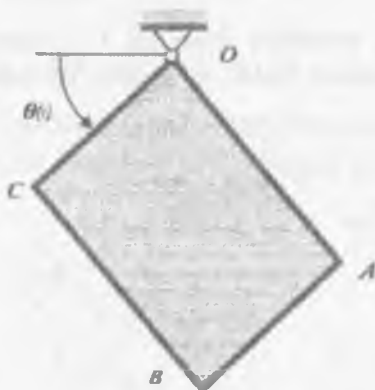

2.23-rasm

2-masala. Ko'rsatilgan $OABC$ plastina chizma tekisligida O nuqta atrofida aylanadi. Agar plastinaning aylanma harakat tenglamasi

$$\theta(t) = \sin t (\text{rad})$$

bo'lib, $OA=40 \text{ sm}$, $AB=30 \text{ sm}$ bo'lsa, plastina A , B va C nuqtalarining tezligi, tezlanishi aniqlansin. Plastina OA va AB tomonlari nuqtalarining $t_1 = 1 \text{ s}$ vaqt onidagi tezliklarining taqsimoti ham ko'rsatilsin (2.24-rasm).

2.24-rasm

Yechimi:

1. Plastinaning $t_1 = 1 \text{ s}$ vaqt onida egallagan o'rnini aniqlaymiz

$$\theta_1 = \theta(t_1) = \sin(1 \text{ rad}) = 0,841 \text{ rad}.$$

Bundan

$$\theta_1 = 48^\circ 23'.$$

Plastina nuqtalarining tezliklarini aniqlash uchun dastlab uning burchak tezligini aniqlaymiz:

$$\omega_1 = \frac{d\theta_1}{dt} = \cos t_1 = 0,54 \frac{1}{s}.$$

Burchak tezlik burilish burchak o'sish tomoniga qarab yo'naladi (ularning ishoralari bir xil).

Plastina A nuqtasining tezligini aniqlaymiz:

$$\vec{v}_A = \omega_1 \cdot OA = 0,54 \cdot 40 = 21,6 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_A$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OA radiusga perpendikular holda ω_1 tomon yo'naladi. Plastina B nuqtasining tezligini aniqlaymiz:

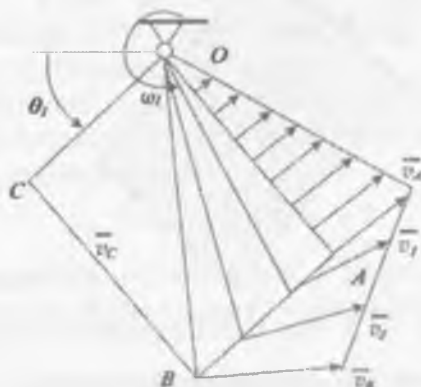
$$\omega_B = \omega_1 \cdot OB = \omega_1 \cdot \sqrt{(OA)^2 + (AB)^2} = 0,54 \cdot 50 = 27 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_B$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OB radiusga perpendikular holda ω_1 tomon yo'naladi.

Plastina C nuqtasining tezligi quyidagiga teng bo'ladi:

$$v_c = \omega_1 \cdot OC = 0,54 \cdot 30 = 16,2 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_C$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OC radiusga perpendikular holda ω tomon yo'naladi.

2.25-rasm

Plastina OA tomoni nuqtalari tezliklarining taqsimoti 2.25-rasmida ko'rsatilgan:

Plastina OA tomoni nuqtalarining tezligi aylanish markazigacha bo'lgan masofalarga to'g'ri proporsional holda o'sib boradi.

Plastina AB tomoni nuqtalari tezliklarining taqsimoti ham 2.25-rasmda ko'rsatilgan.

Plastina nuqtalari tezliklarining miqdorlari nuqtalardan aylanish markazigacha bo'lgan masofalarga to'g'ri proporsional bo'ladi.

Mazkur vektorlar uchlari $\vec{v}_B$ va $\vec{v}_A$ vektorlar uchlari birlashtiruvchi to'g'ri chiziq kesmasida yotadi.

Plastina nuqtalarining tezlanishlarini aniqlash uchun plastinaning aylanma harakat burchak tezlanishini aniqlaymiz:

$$\epsilon_1 = \frac{d\omega_1}{dt} = -\sin t_1 = -0,841 \frac{1}{s}.$$

Burchak tezlanishining «manfiy» ishorasi plastinaning aylanma harakati tekis sekinlashuvlar ekanligidan dalolat beradi. ϵ_1 va ω_1 yo'nalishlari qarama-qarshi bo'ladi (2.25, 2.26-rasmlar).

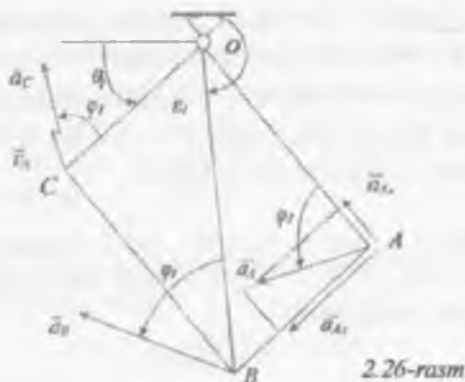
Plastina A nuqtaning urinma tezlanishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$a_{At} = OA \cdot \epsilon_1 = 40 \cdot 0,841 = 33,64 \text{ sm/s}^2.$$

Plastina A nuqtasining normal tezlanishi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$a_{An} = OA \cdot \omega_1^2 = 40 \cdot (0,54)^2 = 11,64 \text{ sm/s}^2.$$

$\vec{a}_{At}$ vektor OA radiusga perpendikular holda ϵ_1 tomon, $\vec{a}_{An}$ vektor esa A nuqtadan OA radius bo'ylab aylanish markazi tomon yo'naladi.

2.26-rasm

Plastina nuqtalarining tezliklarini aniqlash uchun dastlab uning burchak tezligini aniqlaymiz:

$$\omega_1 = \frac{d\theta_1}{dt} = \cos t_1 = 0,54 \frac{1}{s}.$$

Burchak tezlik burilish burchak o'sish tomoniga qarab yo'naladi (ularning ishoralari bir xil).

Plastina A nuqtasining tezligini aniqlaymiz:

$$\vec{v}_A = \omega_1 \cdot OA = 0,54 \cdot 40 = 21,6 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_A$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OA radiusga perpendikular holda ω_1 tomon yo'naladi. Plastina B nuqtasining tezligini aniqlaymiz:

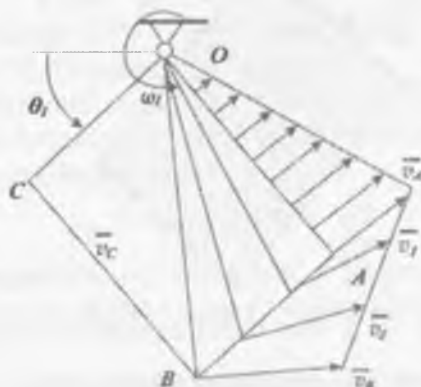
$$\omega_B = \omega_1 \cdot OB = \omega_1 \cdot \sqrt{(OA)^2 + (AB)^2} = 0,54 \cdot 50 = 27 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_B$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OB radiusga perpendikular holda ω_1 tomon yo'naladi.

Plastina C nuqtasining tezligi quyidagiga teng bo'ladi:

$$v_c = \omega_1 \cdot OC = 0,54 \cdot 30 = 16,2 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_C$ tezlik vektori aylanish markazi O nuqtadan o'tkazilgan OC radiusga perpendikular holda ω tomon yo'naladi.

2.25-rasm

Plastina OA tomoni nuqtalari tezliklarining taqsimoti 2.25-rasmida ko'rsatilgan:

Plastina OA tomoni nuqtalarining tezligi aylanish markazigacha bo'lgan masofalarga to'g'ri proporsional holda o'sib boradi.

Plastina AB tomoni nuqtalari tezliklarining taqsimoti ham 2.25-rasmda ko'rsatilgan.

Plastina nuqtalari tezliklarining miqdorlari nuqtalardan aylanish markazigacha bo'lgan masofalarga to'g'ri proporsional bo'ladi.

Mazkur vektorlar uchlari $\vec{v}_B$ va $\vec{v}_A$ vektorlar uchlari birlashtiruvchi to'g'ri chiziq kesmasida yotadi.

Plastina nuqtalarining tezlanishlarini aniqlash uchun plastinaning aylanma harakat burchak tezlanishini aniqlaymiz:

$$\varepsilon_1 = \frac{d\omega_1}{dt} = -\sin t_1 = -0,841 \frac{1}{s}.$$

Burchak tezlanishining «manfiy» ishorasi plastinaning aylanma harakati tekis sekinlashuvlar ekanligidan dalolat beradi. ε_1 va ω_1 yo'nalishlari qarama-qarshi bo'ladi (2.25, 2.26-rasmlar).

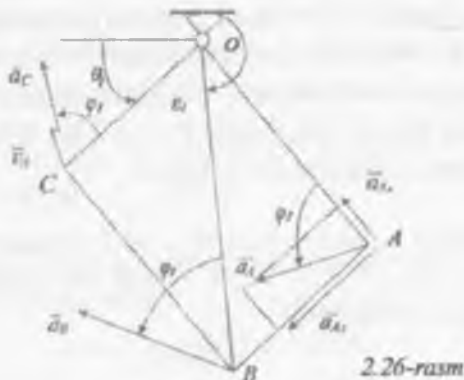
Plastina A nuqtaning urinma tezlanishi quyidagiga teng bo'ladi:

$$a_{At} = OA \cdot \varepsilon_1 = 40 \cdot 0,841 = 33,64 \text{ sm/s}^2.$$

Plastina A nuqtasining normal tezlanishi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$a_{An} = OA \cdot \omega_1^2 = 40 \cdot (0,54)^2 = 11,64 \text{ sm/s}^2.$$

$\vec{a}_{At}$ vektor OA radiusga perpendikular holda ε_1 tomon, $\vec{a}_{An}$ vektor esa A nuqtadan OA radius bo'ylab aylanish markazi tomon yo'naladi.

A nuqta tezlanishining moduli quyidagiga teng:

$$a_A = \sqrt{(a_{Ar})^2 + (a_{An})^2} = \sqrt{(33,64)^2 + (11,64)^2} = 35,59 \text{ sm/s}^2.$$

$\vec{a}_A$ ning yo'nalishi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\operatorname{tg} \varphi_1 = \frac{a_{Ar}}{a_{An}} = \frac{33,64}{11,64} = 2,89,$$

$$\varphi_1 = \arctg 2,89 = 70^\circ 91'$$

Plastina *B* nuqtasi tezlanishining miqdori va yo'nalishi quyidagicha topiladi:

$$a_B = OB \cdot \sqrt{\varepsilon_1^2 + \omega_1^4} = 50 \sqrt{(0,84)^2 + (0,54)^2} = 50 \cdot 0,89 = 44,5 \text{ sm/s}^2;$$

$$\operatorname{tg} \varphi_1 = \frac{\varepsilon_1}{\omega_1^2} = \frac{0,841}{(0,54)^2} = 2,89.$$

Plastina *C* nuqtasi tezlanishi miqdorini va yo'nalishi quyidagicha aniqlanadi:

$$a_C = OC \cdot \sqrt{\varepsilon_1^2 + \omega_1^4} = 30 \cdot 0,89 = 26,7 \text{ sm/s}^2$$

$\vec{a}_C$ vektoring plastina *OC* tomoni bilan hosil qilgan burchagi ham φ_1 ga teng bo'ladi.

Plastina *B* va *C* nuqtalarning tezlanishlari ham 2.26-rasmda ko'rsatilgan.

3-masala. Radiusi $R = 2 \text{ m}$ bo'lgan maxovik tinch holatdan boshlab tekis tezlanish bilan aylanadi, gardishida yotuvchi nuqtalar $t = 10 \text{ s}$ dan keyin $v = 100 \text{ m/s}$ chiziqli tezlikka ega bo'ladi. G'ildirak gardishida yotgan nuqtaning $t_1 = 15 \text{ s}$ bo'lgan vaqtdagi tezligi, urinma va normal tezlanishlari topilsin.

Yechish:

Maxovik tinch holatdan boshlab, tekis tezlanish bilan aylanadi. Shuning uchun $\omega_0 = 0$. $t = 10 \text{ s}$ vaqt oni uchun maxovikning burchak tezligini aniqlaymiz:

$$v = \omega \cdot R.$$

Bundan

$$\omega = \frac{v}{R} = \frac{100 \text{ m/s}}{2 \text{ m}} = 50 \frac{\text{rad}}{\text{s}}.$$

Maxovikning shu ondagi burchak tezlanishi esa quyidagicha aniqlanadi:

$$\omega = \varepsilon t.$$

Bundan

$$\varepsilon = \frac{\omega}{t} = \frac{50 \text{ rad/s}}{10 \text{ s}} = 5 \frac{\text{rad}}{\text{s}^2} = \text{const.}$$

Maxovik gardishida yotgan nuqtaning $t_1 = 15 \text{ s}$ dagi tezligi quyidagiga teng bo'ladi:

$$v_1 = \omega_1 \cdot R.$$

Bunda

$$\omega_1 = \varepsilon t_1 = 5 \cdot 15 = 75 \text{ rad/s}.$$

Shuning uchun

$$v_1 = 150 \text{ m/s}.$$

Maxovik gardishida yotgan nuqtaning urinma va normal tezlanishlarini aniqlaymiz:

$$a_t = \varepsilon R = 5 \cdot 2 = 10 \text{ m/s}^2,$$

$$a_n = v_1^2 / R = 11250 \text{ m/s}^2.$$

4-masala. Radiusi $R = 10 \text{ sm}$ bo'lgan val unga ipda osilgan P tosh bilan aylantiriladi. Toshning harakati $x = 100t^2$ tenglama bilan ifodalanadi, bunda x — toshdan qo'zg'almas OO_1 gorizontalgacha bo'lgan, santimetrlar hisobida ifodalangan masofa, t vaqt (sekundlar hisobida). t paytida valning burchak tezligi va burchak tezlanishi, shuningdek, val sirtidagi M nuqtaning tezligi va to'la tezlanishi aniqlansin (2.27-rasm).

Yechish:

toshning tezligi uning harakat tenglamasidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga teng:

$$v = x' = (100t^2)' = 200t.$$

ω va ϵ lar yo'nalishlari $\vec{v}$ yo'nalishi orqali aniqlanadi, $\vec{v}$ esa toshning harakati tomon yo'naladi (2.27-a rasm).

Val sirtidagi nuqtaning to'la tezlanishi quyidagicha aniqlanadi:

$$a = \sqrt{a_t^2 + a_n^2}.$$

Bunda

$$a_t = \epsilon \cdot R = 20 \cdot 10 = 200 \text{ sm/s}^2,$$

$$a_n = \omega^2 R = 400r^2 \cdot 10 = 4000r^2 \text{ sm/s}^2.$$

Shuning uchun

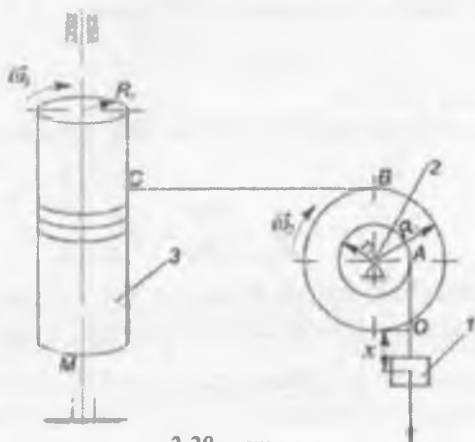
$$a = \sqrt{(200)^2 + (4000r^2)} = 200\sqrt{1 + (4000r^4)} \text{ sm/s}^2.$$

27-§. Jismlarning ilgarilanma va aylanma harakatlarining mexanizmlarda qo'llanilishiga doir masalalar

I-masala. 1-jismning harakat tenglamasi $x = 10 + 30t^2$ ga ko'ra, uning vertikal o'q bo'ylab, $s = 0,3 \text{ m}$ yo'lni o'tgan vaqt momentida, 3 jism M nuqtasining tezligi, urinma, normal va to'la tezlanishi topilsin (2.28-rasm).

Shkiv va silindr o'lchamlari quyidagicha:

$$R_2 = 30 \text{ sm}, r_2 = 20 \text{ sm}, R_3 = 30 \text{ sm}.$$

2.28-rasm

Yechish:

1-jismning $s = 0,3 \text{ m} = 30 \text{ sm}$ yo'lni o'tish vaqti τ ni topamiz:

$$s = x_{t=\tau} - x_{t=0} = 10 + 30\tau^2 - 10 = 30\tau^2.$$

Bundan

$$t = \sqrt{s/30} = \sqrt{30/30} = 1 \text{ s}.$$

1-jism tezligini aniqlash uchun uning harakat tenglamasidan vaqt bo'yicha birinchi tartibli hosila hisoblaymiz:

$$v_1 = \frac{dx}{dt} = (10 + 30t^2)' = 60t.$$

Agar birinchi jism osilgan hamda 2- va 3-jismlarni biriktiruvchi tasmalarni cho'zilmaydi deb olsak, $\vec{v}_A = \vec{v}_1$ bo'ladi. U vaqtda

2-jismning burchak tezligi

$$\omega_2 = \frac{v_A}{r_2} = \frac{v_1}{r_2} = \frac{60t}{20} = 3t$$

bo'ladi.

Jism B nuqtasining tezligi:

$$v_B = \omega_2 \cdot R_2 = 3t \cdot 30 = 90t.$$

BC tasmani ham cho'zilmaydi deb olsak,

$$v_B = v_c = 90t$$

bo'ladi.

Bu holatda 3-jismning burchak tezligi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\omega_3 = \frac{v_c}{R_3} = \frac{90t}{30} = 3t \frac{1}{s}.$$

3-jismning burchak tezlanishi esa uning burchak tezligidan vaqt bo'yicha hisoblangan birinchi tartibli hosilaga teng:

$$\varepsilon_3 = \frac{d\omega_3}{dt} = (3t)' = 3 \frac{1}{s^2}.$$

M va C nuqtalar silindrning sirtida, ya'ni aylanish o'qidan bir xil masofada yotganligi uchun ularning tezliklari, urinma, normal va to'la tezlanishlari o'zaro teng bo'ladi. Shuning uchun:

$$v_M = v_C = \omega_3 \cdot R_3 = 3t \cdot 30 = 90t,$$

$$a_t = \varepsilon_3 R_3 = 3 \cdot 30 = 90,$$

$$a_n = \omega_3^2 \cdot R_3 = 9t^2 \cdot 30 = 270t^2,$$

$$a = \sqrt{a_t^2 + a_n^2} = \sqrt{90^2 + (270t^2)^2} = \sqrt{8100 + 72900t^4}.$$

$t = \tau = 1$ sekunda:

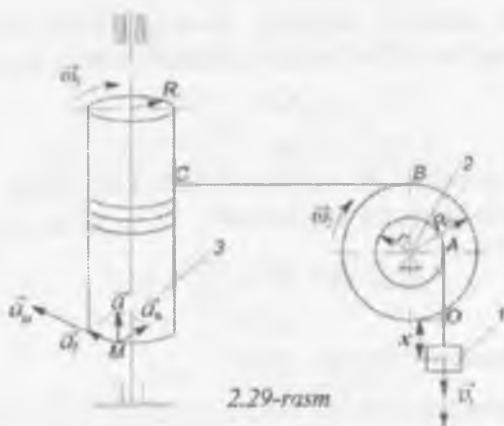
$$v_M = 90 \cdot 1 = 90 \text{ sm/s},$$

$$a_t = 90 \text{ sm/s}^2,$$

$$a_n = 270 \cdot 1 = 270 \text{ sm/s},$$

$$a = \sqrt{8100 + 72900} = 284,6 \text{ sm/s}^2.$$

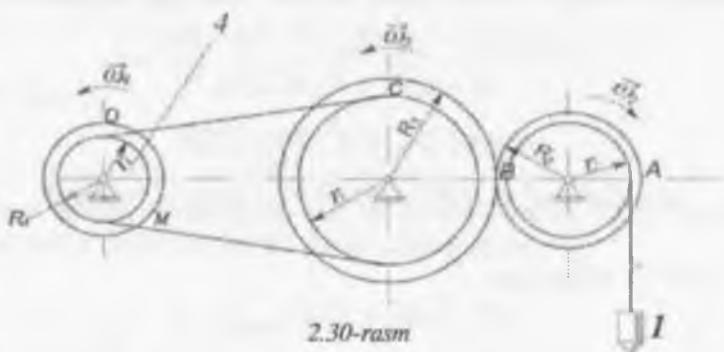
M nuqtaning tezligi, urinma, normal va to'la tezlanishi (2.29-rasmda ko'rsatilgan).

2.29-rasm

2-masala. 1-jismning harakat tenglamasi $x = 5 + 8t^2$ ga ko'ra, uning vertikal o'q bo'ylab, $s = 0,32$ m yo'lni bosib o'tgan vaqt momentida, 4-jism M nuqtasining tezligi, urinma, normal va to'la tezlanishlari topilsin. 2-, 3-, 4-jismlar radiuslari $r_2 = 16$ sm.

$R_2 = 20 \text{ sm}$, $r_3 = 20 \text{ sm}$, $R_3 = 25 \text{ sm}$, $r_4 = 8 \text{ sm/s}$, $R_4 = 12 \text{ sm}$ ga teng (2.30-rasm).

Yechish:

1-jismning $s = 0,32 \text{ m}$ yo'lni bosib o'tish vaqti τ ni aniqlaymiz:

$$s = x_{t=\tau} - x_{t=0} = 5 + 8t^2 - 5 = 8t^2.$$

Bundan

$$\tau = \sqrt{s/8} = \sqrt{32/8} = 2 \text{ s}.$$

Birinci jism tezligini topamiz. Buning uchun uning harakat tenglamasidan vaqt bo'yicha birinchi tartibli hosila hisoblaymiz:

$$v_1 = \frac{dx}{dt} = 16t.$$

Yuk osilgan arqonni cho'zilmaydi deb hisoblasak, 2-jismning burchak tezligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\omega_2 = \frac{v_A}{r_2} = \frac{v_1}{r_2} = \frac{16t}{16} = t,$$

bunda $v_A = v_1$ ekanligi e'tiborga olindi.

2-jism B nuqtasining tezligi esa $v_B = \omega_2 \cdot R_2 = 20t$ bo'ladi.

B nuqtani 2- va 3-jismlar uchun umumiy deb olib, 3-jismning burchak tezligini topamiz:

$$\omega_3 = \frac{v_B}{R_3} = \frac{20t}{25} = 0,8t.$$

3-jism C nuqtasining tezligi esa quyidagiga teng bo'ladi:

$$v_c = \omega_3 \cdot r_3 = 0,8t \cdot 20 = 16t.$$

Agar 3- va 4-jismlarni biriktiruvchi tasmani cho'zilmaydi deb hisoblasak,

$$v_c = v_D$$

bo'ladi.

Shuning uchun 4-jismning burchak tezligi

$$\omega_4 = \frac{v_D}{r_4} = \frac{16t}{8} = 2t$$

bo'ladi.

4-jismning burchak tezlanishini aniqlash uchun burchak tezligidan vaqt bo'yicha birinchi tartibli hosila hisoblaymiz:

$$\varepsilon_4 = \frac{d\omega_4}{dt} = (2t)' = 2.$$

4-jism M nuqtasining tezligi, urinma, normal va to'la tezlanishlari quyidagicha aniqlanadi:

$$v_M = \omega_4 \cdot R_4 = 2t \cdot 12 = 24t,$$

$$a_\tau = \varepsilon_4 \cdot R_4 = 2 \cdot 12 = 24,$$

$$a_n = \omega_4^2 \cdot R_4 = 4t^2 \cdot 12 = 48t^2,$$

$$a = \sqrt{a_\tau^2 + a_n^2} = \sqrt{576 + 2304t^2}.$$

$t = \tau = 2$ sekundda:

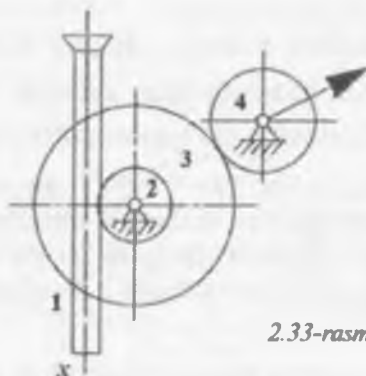
$$v_M = 24 \cdot 2 = 48 \text{ sm/s}^2,$$

$$a_\tau = 24 \text{ sm/s}^2,$$

$$a_n = 48 \cdot 4 = 192 \text{ sm/s}^2,$$

$$a = \sqrt{576 + 36864} = 193,4 \text{ sm/s}^2.$$

Tezlik va tezlanishlar uchun masshtab tanlab, ularni chizmada ko'rsatamiz: M nuqtaning tezlik vektori nuqtadan trayektoriyaga o'tkazilgan urinma bo'ylab, to'la tezlanish vektori esa urinma va

2.33-rasm

9-muammo. Agar jismning burchak tezligi $\omega = 2 - 8t^2$ qonun bo'yicha o'zgarsa, u to'xtaguncha qancha vaqt o'tadi?

10-muammo. Jism $\varphi = 2\pi \cos \pi t^2$ qonun asosida qo'zg'almas o'q atrofida aylansa, $t = 2$ s dan keyin uning burilish burchagini toping.

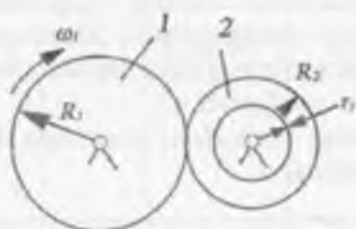
11-muammo. Soat mexanizmining balansiri $\omega = \pi \sin 4\pi t$ burchak tezlik bilan harakatlansa, $t = 0,125$ s paytdagi uning aylanish o'qidan $h = 6$ mm masofadagi nuqtasining tezligini toping (sm/s).

12-muammo. Jism qo'zg'almas o'q atrofida $\varphi = 2t^2$ qonun bo'yicha aylanadi. Jismning aylanish o'qidan $r = 0,2$ m masofada joylashgan nuqtasi normal tezlanishining $t = 2$ s paytdagi qiymatini aniqlang.

13-muammo. Jism $\omega = 2t^2$ burchak tezlik bilan aylanayotgan bo'lsa, uning aylanish o'qidan $r = 0,2$ m masofada joylashgan nuqtasi urinma tezlanishining $t = 2$ s dagi qiymatini aniqlang.

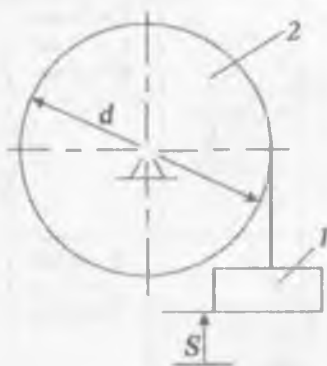
14-muammo. Elektrodvigatelning rotori berilgan paytda $\omega = 3\pi$ burchak tezlik va $\varepsilon = 8\pi$ burchak tezlanish bilan aylanayotgan bo'lsa, rotorning aylanish o'qidan $0,04$ m masofadagi nuqtasining to'la tezlanishini toping.

15-muammo. Radiuslari $R_1 = 1$ m, $R_2 = 0,8$ m va $r_2 = 0,4$ m bo'lgan pog'onali g'ildiraklarga (3) yuk osilgan. Agar (1) g'ildirakning burchak tezligi $\omega_1 = 2t^2$ berilgan bo'lsa, $t = 2$ s da (3) yukning tezlanishini aniqlang (2.34-rasm).

2.34-rasm

16-muammo. Diametri $d = 50$ sm li 2 baraban, 1 yukni $s = 7 + 5t^2$ (sm) qonun bo'yicha yuqoriga tortadi. $t = 3$ s paytda 2 barabanning burchak tezligini aniqlang (2.35-rasm).

2.35-rasm

29-§. Talahalar mustaqil bajarishi uchun ko'p variantli keysar (hisob chizma ishlari uchun)

Ilgarilanma va aylanma harakatlarda qattiq jism nuqtalarining tezliklari va tezlanishlarini aniqlash.

1-yukning harakati

$$x = c_2 t^2 + c_1 t + c_0$$

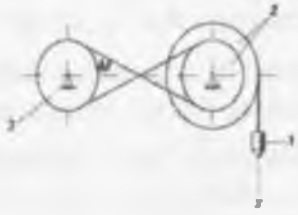
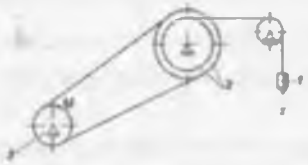
tenglama bilan tavsiflanishi kerak. Bu yerda t — vaqt, c ; c_0 ; c_1 ; c_2 — doimiyliklar.

Vaqtning boshlang'ich onida ($t=0$) yukning koordinatasi x_0 , tezligi esa v_0 bo'lishi kerak.

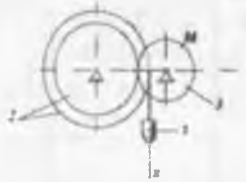
Undan tashqari, $t=t_2$ vaqt onida yukning koordinatasi x_2 ga teng bo'lishi lozim.

c_0, c_1, c_2 koeffitsiyentlar shunday aniqlansinki, bunda yuk 1 ning talab qilgan harakati amalga ohsin. Shuningdek, $t = t_1$ vaqt onida yukning hamda mexanizm g'ildiraklaridan birining M nuqtasining tezligi va tezlanishi aniqlansin.

Mexanizmlarning sxemalari, hisoblash uchun kerakli ma'lumotlar jadvalda keltirilgan.

Variant raqamlari	Mexanizmlarning sxemalari	Radiustar, sm	1 yukning koordinatalari va tezliklari	Hisob uchun vaqt onlari
1	2	3	4	5
1.		$R_2=20 \text{ sm}$ $r_2=15 \text{ sm}$ $R_1=15 \text{ sm}$	$x_0=4 \text{ sm}$ $v_0=6 \text{ sm/s}$ $x_2=220 \text{ sm}$	$t_2=4 \text{ s}$ $t_1=3 \text{ s}$
2.		$R_2=20 \text{ sm}$ $r_2=15 \text{ sm}$ $R_1=25 \text{ sm}$	$x_0=8 \text{ sm}$ $v_0=4 \text{ sm/s}$ $x_2=44 \text{ sm}$	$t_2=2 \text{ s}$ $t_1=1 \text{ s}$
3.		$R_2=25 \text{ sm}$ $r_2=15 \text{ sm}$ $R_1=10 \text{ sm}$	$x_0=3 \text{ sm}$ $v_0=12 \text{ sm/s}$ $x_2=211 \text{ sm}$	$t_2=4 \text{ s}$ $t_1=1 \text{ s}$

4.		$R_2 = 20 \text{ sm}$ $r_2 = 15 \text{ sm}$ $R_3 = 25 \text{ sm}$	$x_0 = 5 \text{ sm}$ $v_0 = 10 \text{ sm/s}$ $x_2 = 505 \text{ sm}$	$t_2 = 5 \text{ s}$ $t_1 = 3 \text{ s}$
5.		$R_2 = 30 \text{ sm}$ $r_2 = 20 \text{ sm}$ $R_3 = 15 \text{ sm}$	$x_0 = 10 \text{ sm}$ $v_0 = 8 \text{ sm/s}$ $x_2 = 277 \text{ sm}$	$t_2 = 3 \text{ s}$ $t_1 = 1 \text{ s}$
6.		$R_2 = 25 \text{ sm}$ $r_2 = 15 \text{ sm}$ $R_3 = 35 \text{ sm}$ $r_1 = 15 \text{ sm}$	$x_0 = 6 \text{ sm}$ $v_0 = 5 \text{ sm/s}$ $x_2 = 356 \text{ sm}$	$t_2 = 5 \text{ s}$ $t_1 = 2 \text{ s}$
7.		$R_2 = 40 \text{ sm}$ $r_2 = 25 \text{ sm}$ $R_3 = 50 \text{ sm}$	$x_0 = 7 \text{ sm}$ $v_0 = 6 \text{ sm/s}$ $x_2 = 103 \text{ sm}$	$t_2 = 2 \text{ s}$ $t_1 = 1 \text{ s}$
8.		$R_2 = 50 \text{ sm}$ $r_2 = 40 \text{ sm}$ $R_3 = 40 \text{ sm}$ $r_1 = 20 \text{ sm}$	$x_0 = 5 \text{ sm}$ $v_0 = 9 \text{ sm/s}$ $x_2 = 194 \text{ sm}$	$t_2 = 3 \text{ s}$ $t_1 = 2 \text{ s}$

29.		$R_2 = 100 \text{ sm}$ $r_3 = 75 \text{ sm}$ $R_1 = 60 \text{ sm}$	$x_0 = 5 \text{ sm}$ $v_0 = 10 \text{ sm/s}$ $x_2 = 41 \text{ sm}$	$t_2 = 2 \text{ s}$ $t_1 = 1 \text{ s}$
30.		$R_2 = 60 \text{ sm}$ $r_1 = 45 \text{ sm}$ $R_1 = 36 \text{ sm}$	$x_0 = 2 \text{ sm}$ $v_0 = 12 \text{ sm/s}$ $x_2 = 173 \text{ sm}$	$t_2 = 3 \text{ s}$ $t_1 = 2 \text{ s}$

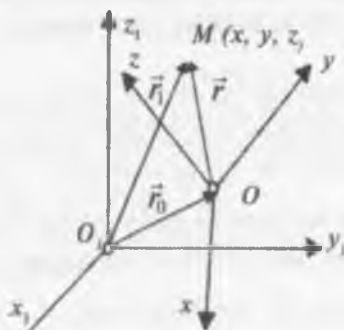
III BOB

NUQTANING MURAKKAB HARAKATI

30-§. Nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut harakatlari

Nuqta bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq harakatda ishtirok etsa, bunday harakat murakkab harakat deyiladi.

Nuqtaning murakkab harakatini o'rganish uchun qo'zg'almas O_1x_1, y_1, z_1 va unga nisbatan ixtiyoriy ravishda harakatlanadigan $Oxyz$ koordinatalar sistemasini tanlab olamiz (3.1-rasm). M nuqtaning qo'zg'aluvchi $Oxyz$ koordinatalar sistemasiga nisbatan harakati nisbiy harakat deyiladi.

3.1-rasm

Nuqtaning bunday harakatdagi tezlik va tezlanishi mos ravishda nisbiy tezlik va nisbiy tezlanish deyiladi hamda $\vec{v}_n$ va $\vec{a}_n$ bilan belgilanadi.

M nuqtaning qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasi bilan birgalikda qo'zg'almas koordinatalar sistemasiga nisbatan harakati ko'chirma harakat deyiladi. Qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasining berilgan onda M nuqta bilan ustma-ust tushuvchi nuqtasining tezligi va tezlanishi ko'chirma tezlik va ko'chirma tezlanish deyiladi hamda $\vec{v}_k$ va $\vec{a}_k$ bilan belgilanadi.

M nuqtaning qo'zg'almas koordinatalar sistemasiga nisbatan harakati *absolut harakat* deyiladi.

Nuqtaning *absolut harakati* o'z navbatida nisbiy va ko'chirma harakatlardan tashkil topgani tufayli nuqtaning absolut harakatini murakkab deb atash mumkin. Absolut harakatdagi nuqtaning tezlik va tezlanishi mos ravishda absolut tezlik va absolut tezlanish deyiladi hamda $\vec{v}_a$ va $\vec{a}_a$ bilan belgilanadi.

Nuqtaning nisbiy va ko'chirma harakatini bilgan holda uning absolut harakatini, binobarin, absolut harakat tezligi va tezlanishini aniqlash nuqta murakkab harakati kinematikasining asosiy masalasi hisoblanadi.

31-§. Murakkab harakatdagi nuqtaning tezliklarini qo'shish haqidagi teorema

Faraz qilaylik, M nuqta qo'zg'almas O_1x_1, y_1, z_1 koordinatalar sistemasiga nisbatan murakkab harakatda bo'lsin (3.1-rasm).

Nuqtaning qo'zg'almas va qo'zg'aluvchan koordinatalar sistemasiga nisbatan holatini aniqlovchi radius-vektorlarni $\vec{r}_1$ va $\vec{r}$ deb, qo'zg'aluvchan sistemani qo'zg'almas sistemaga nisbatan holatini aniqlovchi radius-vektorni $\vec{r}_0$ deb belgilasak, 3.1-rasmdan:

$$\vec{r}_1 = \vec{r}_0 + \vec{r} = \vec{r}_0 + (\vec{i}x + \vec{j}y + \vec{k}z). \quad (3.1)$$

Nuqtaning tezligi uning holatini aniqlovchi radius-vektordan vaqt bo'yicha hisoblangan birinchi tartibli hosilaga teng:

$$\vec{v} = \frac{d\vec{r}_1}{dt} = \frac{d\vec{r}_0}{dt} + \frac{d\vec{r}}{dt}. \quad (3.2)$$

$\vec{r}_1$ — vektor M nuqtaning qo'zg'almas koordinatalar sistemasiga nisbatan holatini aniqlovchi radius-vektor bo'lgani uchun, $\frac{d\vec{r}_1}{dt}$ hosila

nuqtaning absolut tezligi $\vec{v}_a$ ni, $\vec{r}$ — vektor M nuqtaning qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasiga nisbatan holatini aniqlovchi ra-

dius-vektor bo'lgani uchun $\frac{d\vec{r}}{dt}$ hosila nuqtaning nisbiy harakat tezligi

$\vec{v}_n$ ni, $\vec{r}_0$ – vektor qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasining qo'zg'almas sistemaga nisbatan holatini aniqlovchi radius-vektor

bo'lgani uchun $\frac{d\vec{r}_0}{dt}$ hosila nuqtaning ko'chirma harakat tezligi $\vec{v}_k$ ni ifodalaydi.

Shuning uchun (3.2)dan:

$$\vec{v}_a = \vec{v}_n + \vec{v}_k. \quad (3.3)$$

Shuni ta'kidlash lozimki, qo'zg'aluvchi $Oxyz$ koordinatalar sistemasi O nuqtadan o'tuvchi OR oniy o'q atrofida ω_k burchak tezlik bilan aylanma harakatda bo'lishi mumkin. Shuning uchun $Oxyz$ koordinatalar sistemasini qo'zg'almas $O_1x_1y_1z_1$ koordinatalar sistemasiga nisbatan erkin jism kabi harakatlanishini e'tiborga olsak, M nuqtaning ko'chirma tezligi quyidagicha yoziladi:

$$\vec{v}_k = \vec{v}_0 + \vec{\omega}_k \times \vec{r}. \quad (3.4)$$

Agar qo'zg'aluvchi $Oxyz$ koordinatalar sistemasi qo'zg'almas O_1x_1, y_1, z_1 koordinatalar sistemasiga nisbatan ilgarilanma harakatda bo'lsa $\omega_k = 0$ bo'lib, $\vec{v}_k = \vec{v}_0$ bo'ladi.

(3.4)ni e'tiborga olsak, umumiy holda, nuqtaning absolut tezligi quyidagicha ifodalanadi:

$$\vec{v}_a = \vec{v}_k + \vec{v}_n = \vec{v}_0 + \vec{\omega}_k \times \vec{r} + \frac{d\vec{r}}{dt} \quad (3.5)$$

yoki

$$\vec{v}_a = \frac{d\vec{r}_0}{dt} + \left(\frac{dx}{dt} \vec{i} + \frac{dy}{dt} \vec{j} + \frac{dz}{dt} \vec{k} \right) + \left(x \frac{d\vec{i}}{dt} + y \frac{d\vec{j}}{dt} + z \frac{d\vec{k}}{dt} \right)$$

Binobarin, murakkab harakatdagi nuqtaning absolut tezligi nisbiy va ko'chirma harakat tezliklarining geometrik yig'indisiga teng.

(3.5) tenglama murakkab harakatdagi nuqtaning tezliklarini qo'shish haqidagi teoremani ifodalaydi.

Quyidagi hollarda nuqtaning ko'chirma tezligini hisoblashni ko'rib chiqamiz.

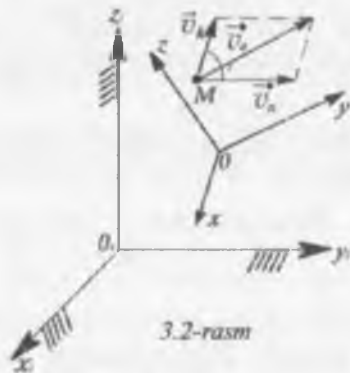
1. Agar ko'chirma harakat ilgarilanma harakatdan iborat bo'lsa, qo'zg'aluvchan sanoq sistemasi o'qlari o'ziga parallel ravishda ko'chadi. Bu holda $\omega_k = 0$ bo'lib, (3.4)ga ko'ra ko'chirma tezlik uchun ushbu munosabat o'rinli bo'ladi.

$$\vec{v}_k = \vec{v}_0.$$

2. Agar M nuqtaning harakati davomida qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasining boshi qo'zg'almasdan qolsa, $\vec{v}_0 = 0$ bo'lib, M nuqtaning ko'chirma harakat tezligi xuddi sferik harakatdagi jism nuqtasining tezligi kabi aniqlanadi:

$$\vec{v}_k = \omega \times \vec{r}.$$

Absolut tezlik vektori nisbiy va ko'chirma harakat tezliklariga qurilgan parallelogrammning diagonalini bo'ylab yo'nalgan bo'lib, moduli quyidagi formula asosida aniqlanadi (3.2-rasm):

3.2-rasm

$$v = \sqrt{v_n^2 + v_k^2 + 2v_nv_k \cos \alpha}.$$

Bunda:

a) Agar $\alpha = 90^\circ$, ya'ni $\vec{v}_n \perp \vec{v}_k$ bo'lsa, absolut tezlik moduli

$$v_a = \sqrt{v_n^2 + v_k^2}$$

formula yordamida hisoblanadi.

b) Agar $\alpha = 0^\circ$, ya'ni $\vec{v}_n$ va $\vec{v}_k$ bir to'g'ri chiziq bo'ylab bir tomonga yo'nalsa, absolut tezlik moduli

$$v_a = \sqrt{v_n^2 + v_k^2 + 2v_nv_k} = (v_n + v_k)$$

formula orqali aniqlanadi.

d) Agar $\alpha = 180^\circ$ bo'lsa, ya'ni $\vec{v}_n$ bilan bir to'g'ri chiziq bo'ylab qarama-qarshi tomonga yo'nalsa, absolut tezlik moduli

$$v_a = \sqrt{v_n^2 + v_k^2 - 2v_nv_k} = (v_n - v_k)$$

formuladan aniqlanadi.

Absolut tezlik modulini proyeksiyalash usuli yordamida ham aniqlash mumkin. Buning uchun koordinata o'qlari o'tkaziladi va (3.5) tenglik koordinata o'qlariga proyeksiyalanadi:

$$v_{ax} = v_{nx} + v_{kx},$$

$$v_{ay} = v_{ny} + v_{ky}.$$

Absolut tezlik moduli va yo'nalishi quyidagi formulalar asosida aniqlanadi:

$$v_a = \sqrt{v_{ax}^2 + v_{ay}^2},$$

$$\cos(\vec{v}_a \wedge x) = \frac{v_{ax}}{v_a}, \quad \cos(\vec{v}_a \wedge y) = \frac{v_{ay}}{v_a}.$$

Shuni ta'kidlash lozimki, nuqtaning nisbiy tezligini aniqlash uchun ko'chirma harakat xayolan to'xtatiladi.

Ko'chirma harakat tezligini aniqlash uchun nisbiy harakat xayolan to'xtatiladi va berilgan onda qo'zg'aluvchan sanoq sistemasining M nuqta bilan ustma-ust tushuvchi nuqtasining tezligi aniqlanadi.

32-§. Murakkab harakatdagi nuqtaning tezlanishlarini qo'shish haqidagi Koriolis teoremasi

Agar qo'zg'aluvchan $Oxyz$ koordinatalar sistemasi qo'zg'almas koordinatalar sistemasiga nisbatan ilgarilanma harakatda bo'lmasa, nuqtaning absolut tezlinishi quyidagi teorema yordamida aniqlanadi.

Teorema. Ko'chirma harakat ilgariylanma bo'lmagan murakkab harakatda nuqtaning absolut tezlanishi uning nisbiy, ko'chirma va Koriolis tezlanishlarining geometrik yig'indisi teng bo'ladi.

Teoremani isbotlash uchun nuqtaning absolut tezligi ifodasidan foydalanamiz:

$$\vec{v}_a = \frac{d\vec{r}_o}{dt} + \left(\frac{dx}{dt} \vec{i} + \frac{dy}{dt} \vec{j} + \frac{dz}{dt} \vec{k} \right) + \left(x \frac{d\vec{i}}{dt} + y \frac{d\vec{j}}{dt} + z \frac{d\vec{k}}{dt} \right) \quad (3.6)$$

Nuqtaning absolut tezlanishi uning absolut tezligidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilaga teng:

$$\begin{aligned} \vec{a}_a = \frac{d\vec{v}_a}{dt} = \frac{d^2\vec{r}_o}{dt^2} + \left(\frac{d^2x}{dt^2} \vec{i} + \frac{d^2y}{dt^2} \vec{j} + \frac{d^2z}{dt^2} \vec{k} \right) + \left(\vec{i} \frac{d^2x}{dt^2} + \vec{j} \frac{d^2y}{dt^2} + \vec{k} \frac{d^2z}{dt^2} \right) + \\ + 2 \left(\frac{d\vec{i}}{dt} \frac{dx}{dt} + \frac{d\vec{j}}{dt} \frac{dy}{dt} + \frac{d\vec{k}}{dt} \frac{dz}{dt} \right) \end{aligned} \quad (3.7)$$

Bu ifodada

$$\frac{d^2\vec{r}_o}{dt^2} = \vec{a}_o - 0 \text{ qutbning tezlanishi,} \quad (3.8)$$

$$\frac{d^2x}{dt^2} \vec{i} + \frac{d^2y}{dt^2} \vec{j} + \frac{d^2z}{dt^2} \vec{k} = \vec{a}_n - M \text{ nuqtaning nisbiy tezlanishini.}$$

Yuqorida yozilgan ifodalarni e'tiborga olsak, (3.7)ni quyidagicha yozish mumkin:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_o + \vec{\epsilon}_k \times \vec{r} + \vec{\omega}_k \times (\vec{\omega}_k \times \vec{r}) + \vec{a}_n + 2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n). \quad (3.9)$$

M nuqtaning ko'chirma tezlanishi $Oxyz$ qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasining shu nuqta bilan ustma-ust tushgan nuqtasining $O_1x_1y_1z_1$ sanoq sistemasiga nisbatan tezlanishiga teng bo'ladi. Ko'rilayotgan holda $Oxyz$ koordinatalar sistemi xuddi erkin jism kabi harakatlangani uchun $\vec{a}_k$ ko'chirma harakat tezlanishi O qutbning tezlanishi $\vec{a}_o$ hamda qutb atrofidagi aylanma harakat tezlanishi

$\vec{a}' = \vec{\varepsilon} \times \vec{r}$ va oniy o'qqa intilma tezlanish $\vec{a}'' = \vec{\omega}_k \times (\vec{\omega}_k \times \vec{r})$ dan tashkil topadi:

$$\vec{a}_k = \vec{a}_o + \vec{\varepsilon}_k \times \vec{r} + \vec{\omega}_k \times (\vec{\omega}_k \times \vec{r}). \quad (3.10)$$

(3.9)dagi $2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n) = \vec{a}_c$ — Koriolis tezlanishi deyiladi (3.11).

Binobarin, nuqtaning absolut tezlanishi quyidagi tenglikdan aniqlanadi:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n + \vec{a}_k + \vec{a}_c. \quad (3.12)$$

(3.12) tenglik ko'chirma harakati ilgarilanma harakat bo'lmagan nuqtaning tezlanishlarini qo'shish haqidagi Koriolis (1792—1843) teoremasini ifodalaydi.

Agar ko'chirma harakat ilgarilanma harakatdan iborat bo'lsa, u holda $\vec{\omega}_k = 0$, $\vec{\varepsilon}_k = 0$ bo'ladi. Shu sababli qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasi bilan bog'langan barcha nuqtalarning tezlanishlari o'zaro teng bo'lib, qutbning tezlanishi $\vec{a}_o$ bilan belgilanadi:

$$\vec{a}_k = \vec{a}_o.$$

Bunday holda Koriolis tezlanishi ham nolga teng bo'ladi:

$$\vec{a}_c = 2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n) = 0.$$

Shu sababli nuqtaning absolut tezlanishi quyidagi tenglik orqali ifodalanadi:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n + \vec{a}_k. \quad (3.13)$$

(3.13) formula ko'chirma harakati ilgarilanma harakatdan iborat bo'lgan nuqta uchun tezlanishlarni qo'shish haqidagi quyidagi teoremani ifodalaydi:

Ko'chirma harakati ilgarilanma harakatdan iborat bo'lgan nuqtaning absolut tezlanishi uning nisbiy va ko'chirma tezlanishlarining geometrik yig'indisiga teng bo'ladi. Bu holda absolut tezlanishning moduli quyidagicha hisoblanadi:

$$a_a = \sqrt{a_n^2 + a_k^2 + 2a_n a_k \cos(\vec{a}_k, \vec{a}_n)}.$$

33-§. Koriolis tezlanishi

Nisbiy tezlikning yo'nalishini ko'chirma harakatda, ko'chirma tezlik miqdori va yo'nalishini nisbiy harakatda o'zgarishlarini xarakterlovchi kattalik Koriolis tezlanishi deyiladi.

Koriolis tezlanishi murakkab harakatdagi nuqtaning ko'chirma harakat burchak tezligi vektori bilan nisbiy harakat tezligi vektor ko'paytmasining ikkilanganiga teng:

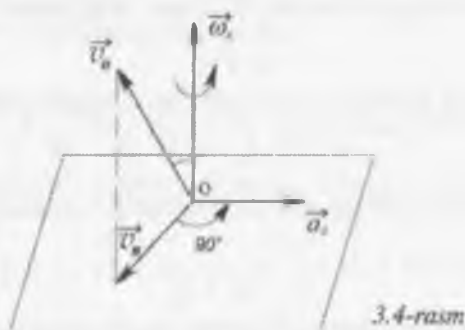
$$\vec{a}_c = 2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n). \quad (3.14)$$

Agar $\vec{\omega}_k$ bilan $\vec{v}_n$ orasidagi burchakni α bilan belgilasak, Koriolis tezlanishining moduli

$$a_c = 2\omega_k v_n \sin \alpha \quad (3.15)$$

formuladan aniqlanadi.

Koriolis tezlanishining yo'nalishini aniqlash uchun nuqtaning nisbiy tezligini ko'chirma harakat aylanish o'qiga perpendikular tekislikka proyeksiyalab, bu proyeksiyani mazkur tekislikda ko'chirma harakat aylanishi yo'nalishida 90° burchakka burish kerak (3.4-rasm).

Bu usul Jukovskiy qoidasi deyiladi.

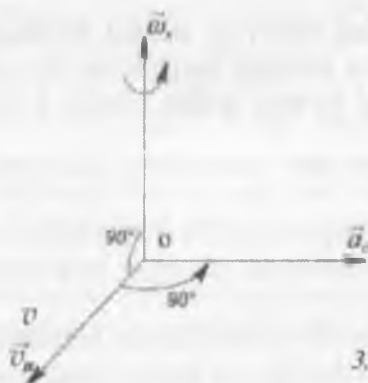
Agar $\vec{\omega}_k \perp \vec{v}_n$ bo'lsa (3.4-rasm), $\sin \alpha = 1$ bo'ladi.

U holda

$$a_c = 2\omega_k \cdot v_n. \quad (3.16)$$

Koriolis tezlanishining yo'nalishini $\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n$ vektor ko'paytma qoidasiga muvofiq aniqlash ham mumkin. Qoidaga ko'ra, Koriolis

tezlanishi $\vec{\omega}_k$ va $\vec{v}_n$ vektorlar joylashgan tekislikka perpendikular holda shunday tomonga qarab yo'nalgan bo'ladiki, u tomondan qaraganda $\vec{\omega}_k$ vektorni $\vec{v}_n$ vektor bilan kichik burchak orqali ustma-ust tushirish uchun qilinadigan aylanma harakat soat mili harakatiga qarama-qarshi yo'nalishda ro'y beradi (3.5-rasm).

3.5-rasm

Koriolis tezlanishi quyidagi hollarda nolga teng bo'ladi:

a) agar $\omega_k = 0$, ya'ni ko'chirma harakat ilgariylanma harakatdan iborat bo'lsa;

b) agar $v_n = 0$, ya'ni nisbiy harakat tezligi biror onda nolga teng bo'lsa;

c) agar $\alpha = 0$ yoki $\alpha = 180^\circ$, ya'ni nisbiy harakat ko'chirma harakat aylanish o'qiga parallel ravishda sodir bo'lsa yoki berilgan onda nisbiy harakat tezligi vektori mazkur o'qqa parallel bo'lsa.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nuqtaning qanday harakatiga nisbiy harakat deyiladi?
2. Nuqtaning qanday harakatiga ko'chirma harakat deyiladi?
3. Nuqtaning qanday harakatiga absolut harakat deyiladi?
4. Nuqtaning nisbiy tezligi qanday topiladi?
5. Nuqtaning ko'chirma tezligi qanday topiladi?
6. Nuqtaning absolut tezligi qanday topiladi?
7. Tezliklarni qo'shish haqidagi teoremani aytib bering.
8. Absolut tezlik modulini topish formulasini yozib bering.
9. Nuqtaning nisbiy tezlanishi qanday aniqlanadi.

10. Nuqtaning ko'chirma tezlanishi qanday aniqlanadi?
11. Nuqtaning absolut tezlanishi qanday aniqlanadi?
12. Koriolis tezlanishining yuzaga kelish shartlarini aytib bering.
13. Koriolis tezlanishi qanday yo'naladi.
14. Koriolis tezlanishining moduli qanday ifodalanadi?
15. Koriolis tezlanishining nolga teng bo'lishi shartlarini aytib bering.

34-§. Nuqtaning nisbiy va absolut harakatlarida uning trayektoriyasi va harakat tenglamalarini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Mazkur mavzuga doir masalalarni ikki asosiy turga ajratish mumkin:

1) nuqtaning nisbiy va ko'chirma harakatlarini bilgan holda absolut harakat trayektoriyasi va uning tenglamalarini tuzish talab etiladi.

2) nuqtaning absolut va ko'chirma harakatlarini bilgan holda nisbiy harakat trayektoriyasi va uning tenglamalarini tuzish talab etiladi.

Birinci turdagi masalalarni yechishda nuqtaning nisbiy va ko'chirma harakatlarini qo'shish lozim.

Ikkinchi turdagi masalalarni yechishda nuqtaning berilgan absolut harakatini masala shartida ma'lum bo'lgan ko'chirma va noma'lum nisbiy harakatlarga ajratish talab etiladi.

Masalalarni yechishda, dastavval qo'zg'almas va qo'g'aluvchan sanoq sistemalari tanlab olinadi va qo'zg'aluvchan sanoq sistemasida bog'langan jism harakati, ya'ni ko'chirma harakat o'rganiladi. Natijada, nuqtaning absolut va nisbiy harakatlarining xususiyatlarini oson aniqlash imkoni tug'iladi.

Birinci turdagi masalalarni quyidagi tartibda yechish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1) nuqtaning absolut harakati ko'chirma va nisbiy harakatlarga ajratiladi;

2) shartli ravishda qo'zg'almas deb qabul qilingan absolut va harakatdagi jism bilan bog'langan nisbiy sanoq sistemalari tanlab olinadi;

- 3) nuqta nisbiy harakatining tenglamalari tuziladi;
- 4) nuqta absolut harakatining parametrik tenglamalari tuziladi;
- 5) trayektoriyaning parametrik tenglamalaridan vaqtni qisqartirib, absolut harakat trayektoriyasining tenglamasi tuziladi.

Ikkinchi turga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

1) nuqtaning masala shartidan ma'lum bo'lgan absolut harakati ko'chirma va nisbiy harakatlarga ajratiladi;

2) shartli ravishda qo'zg'almas deb qabul qilingan absolut va harakatdagi jism bilan bog'langan nisbiy sanoq sistemalari tanlab olindi;

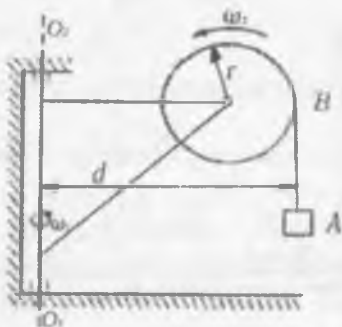
3) nuqta absolut harakatining tenglamalari tuziladi;

4) nuqta nisbiy harakatining parametrik formadagi tenglamalari tuziladi;

5) nisbiy harakatning parametrik tenglamalaridan parametr-vaqtni qisqartirib, koordinatalar ko'rinishidagi nisbiy harakat tenglamalari tuziladi.

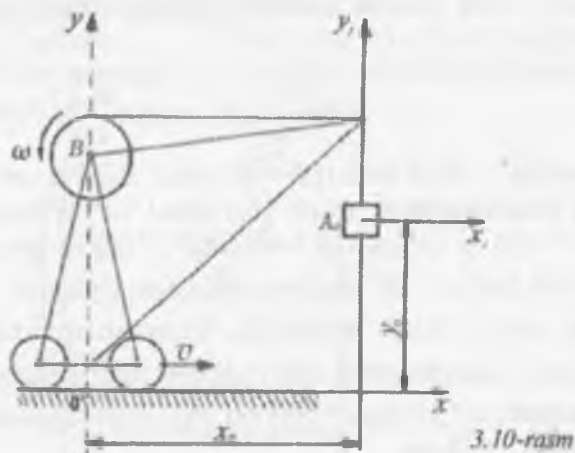
35-§. Nuqta absolut harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Aylanuvchi kranning O_1O_2 o'q atrofida ω_1 o'zgarmas burchak tezlik bilan aylanishida A yuk B barabanga o'ralgan kanat yordamida yuqoriga ko'tariladi. r radiusli B baraban ω_2 o'zgarmas burchak tezlik bilan aylanadi. Agar kranning qulochi d ga teng bo'lsa, yukning absolut harakati trayektoriyasi aniqlansin (3.6-rasm).

3.6-rasm

$v = 0,5 \text{ m/s}$ doimiy tezlik bilan siljuvchi kran bilan bog'langan Ax, y_1 koordinata o'qlari sistemi qo'zg'luvchan sanoq sistemasini tashkil etadi, bunda qo'zg'luvchan sanoq sistemasining boshi A yukning boshlang'ich holati bilan ustma-ust tushadi (3.10-rasm).

A yukning qo'zg'almas — absolut sanoq sistemasidagi holati quyidagi koordinatalar orqali aniqlanadi:

$$\begin{cases} x = x_0 + vt, \\ y = y_0 + \omega \cdot rt. \end{cases}$$

Hosil bo'lgan tenglamalar sistemasini A yuk absolut harakati trayektoriyasining parametrik tenglamalari sifatida qarash mumkin. A yuk absolut harakati trayektoriyasining koordinatalar formasidagi tenglamalarini tuzish uchun yuqoridagi tenglamalardan parametrvaqtni qisqartiramiz.

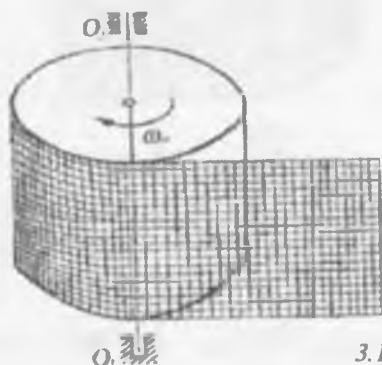
Natijada, A yuk absolut harakati trayektoriyasining tenglamalari hosil bo'ladi:

$$t = \frac{x - x_0}{v},$$

$$y = y_0 + \omega r \left(\frac{x - x_0}{v} \right) = 6 + 2\pi \cdot 0,5 \left(\frac{x - 10}{0,5} \right) = (6,28x - 56,8)m.$$

36-§. Nuqta nisbiy harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Yozib oluvchi moslamaning barabani ω_0 burchak tezlik bilan bir tekis aylanadi. Barabanning radiusi r . O'ziyozar, vertikal yo'nalishda $y = a \sin \omega_1 t$ qonun bilan harakatlanuvchi detall bilan birlashtirilgan. Qog'oz lentada pero yozib olgan egri chiziqlarning tenglamasi topilsin (3.11-rasm).

3.11-rasm

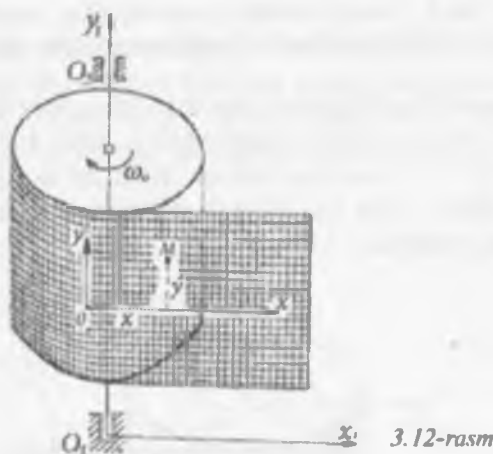
Yechish. Yozib oluvchi moslama uchun barabanning ω_0 burchak tezlik bilan aylanishi ko'chirma harakat hisoblanadi. O'ziyozar apparat perosining harakati nisbiy harakat sifatida qaraladi. Yer bilan bog'langan va shartli ravishda qo'zg'almas deb qabul qilingan $O_1x_1y_1$ koordinata o'qlari sistemasi qo'zg'almas — absolut sanoq sistemasini tashkil etadi. Aylanuvchi baraban bilan bog'langan Oxy koordinata o'qlari sistemasi qo'zg'aluvchan sanoq sistemasi sifatida qaraladi (3.12-rasm).

Faraz qilaylik, t vaqt onida o'ziyozar apparat perosi M holatda bo'lsin. Pero M holatining koordinatalari quyidagicha aniqlanadi:

$$x = vt = \omega_0 r t,$$

$$y = a \sin \omega_1 t.$$

Yozilgan tenglamalar o'ziyozar apparat perosi nisbiy harakatining parametrik tenglamalarini ifodalaydi. Pero nisbiy harakatining koordinatalar ko'rinishidagi tenglamasini yozish uchun yuqoridagi

3.12-rasm

tenglamalardan parametrlar-vaqtni qisqartiramiz. Natijada, pero nisbiy harakatining quyidagi ko'rinishdagi tenglamasiga ega bo'lamiz:

$$t = \frac{x}{\omega_0 r}; \quad y = a \sin \frac{\omega_0 x}{\omega_0 r}.$$

2-masala. Krivoship shatunli mexanizmدا uzunligi $OA=r$ bo'lgan krivoship O nuqtadan chizma tekisligiga perpendikular holda o'tuvchi o'q atrofida o'zgarmas ω_0 burchak tezlik bilan aylanadi, bunda $\varphi = \omega_0 t$.

Shatun uzunligi $AB=l$, B polzun O nuqtadan o'tuvchi gorizontal chiziq bo'ylab harakatlanadi. B polzunni moddiy nuqta sifatida qarab, uning nisbiy harakati tenglamasi tuzilsin (3.13-rasm).

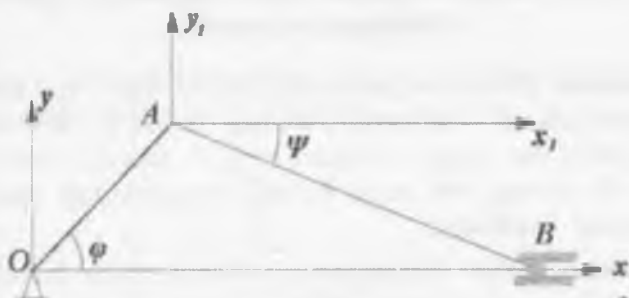
3.13-rasm

Yechish: AB shatun murakkab harakatini ikki sodda harakatlarga ajratamiz:

a) O nuqta atrofida ω_0 burchak tezlik bilan yuz beruvchi ko'chirma harakat;

b) A nuqta atrofida notekis yuz beruvchi aylanma harakat – nisbiy harakat.

Qo'zg'almas sanoq sistemasi sifatida Yer bilan bog'langan O nuqtadan o'tuvchi Oxy koordinata o'qlari sistemasini tanlaymiz. Qo'zg'luvchan sanoq sistemasi sifatida Krivoship va shatun birlashadigan A nuqtadan o'tuvchi Ax_1y_1 koordinata o'qlari sistemasi olinadi (3.14-rasm).

3.14-rasm

AB shatunning mazkur sanoq sistemasidagi holati $\Psi = \angle x_1AB = \angle ABO$ burchak orqali aniqlanadi. Ψ burchak qiymati sinuslar teoremasi orqali aniqlanadi:

$$\frac{r}{\sin \Psi} = \frac{l}{\sin \varphi},$$

bundan

$$\sin \Psi = \frac{r \sin \varphi}{l} = \frac{r \sin \omega_0 t}{l}$$

yoki

$$\Psi = \arcsin \left(\frac{r}{l} \sin \omega_0 t \right) \text{ rad.}$$

Hosil bo'lgan tenglama AB shatun nisbiy harakatining tenglamasini ifodalaydi.

B polzun nisbiy harakati tenglamalarini tuzish uchun uning nisbiy koordinatalari x_1, y_1 larni yuqorida aniqlangan Ψ burchak qiymati orqali ifodalashimiz lozim:

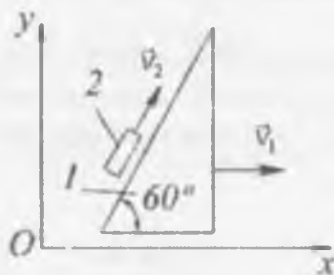
$$x_1 = l \cos \Psi = l \sqrt{1 - \frac{r^2}{l^2} \sin^2 \omega_0 t},$$

$$y_1 = -l \sin \Psi = -r \sin \varphi = -r \sin \omega_0 t (m).$$

37-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. Platforma gorizontaal yo'l bo'ylab 1 m/s tezlik bilan tekis harakatlanadi. Platforma ichidagi moddiy nuqta ham shu yo'nalish bo'yicha unga nisbatan $s=0,5t$ qonun asosida siljisa, boshlang'ich paytda $t=0$ va $x=0$ deb, $t=4s$ paytdagi nuqtaning x koordinatasini hisoblang.

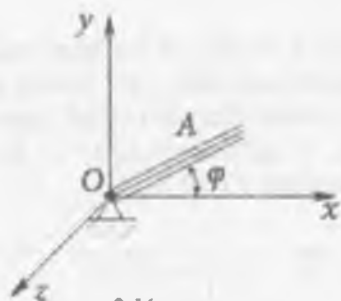
2-muammo. 1-jism o'zgarmas $v_1 = 2 \text{ m/s}$ tezlik bilan gorizontaal tekislik bo'ylab harakat qiladi. Uning ustida esa 2-jism o'zgarmas $v_2 = 4 \text{ m/s}$ tezlik bilan yuqoriga ko'tarilmoqda. Agar boshlang'ich paytda $t=0$ s da $x_2=0$ bo'lsa, $t=0,5s$ paytdagi 2-jismning x_2 koordinatasini aniqlang. 2-jism moddiy nuqta deb qaralsin (3.15-rasm).

3.15-rasm

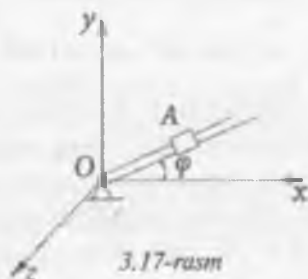
3-muammo. O_z o'qi atrofida $\varphi = 4t$ qonun bo'yicha aylanayotgan naycha ichidagi A sharcha $OA = 5r^2$ tenglama asosida harakat qilsa, $t=0,25$ s paytdagi A nuqtaning x_A koordinatasini toping (3.16-rasm).

4-muammo. O_z o'qi atrofida $\varphi = 2t$ qonun bo'yicha aylanayotgan sterjen bo'ylab A polzun $OA = 3r^2$ tenglama asosida harakat qilsa,

3.16-rasm

polzunning o'lchamlarini hisobga olmay, $t=0,5s$ paytdagi uning y_A koordinatasini hisoblang (3.17-rasm).

3.17-rasm

5-muammo. Radiusi $R=0,5\text{ m}$ bo'lgan disk o'zgarmas burchak tezlik $\omega = 2\text{ rad/s}$ bilan aylanadi. M nuqta esa diskning gardishi bo'ylab $s = 2t^2$ tenglama asosida harakat qiladi. Agar boshlang'ich paytda M nuqta Ox o'qida bo'lgan bo'lsa, $t=0,5\text{ s}$ paytdagi nuqtaning yoy koordinatasi s ni aniqlang (3.18-rasm).

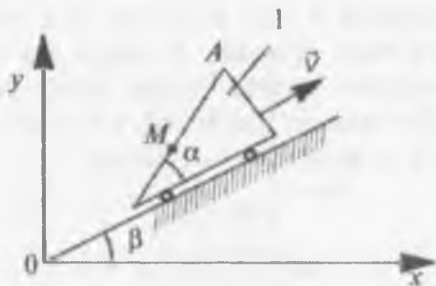
3.18-rasm

6-muammo. Radiusi $R=0,5 \text{ m}$ bo'lgan disk o'zgarmas burchak tezlik $\omega = 2 \text{ rad/s}$ bilan aylanadi. M nuqta esa diskning gardishi bo'ylab $s=2t^2$ qonun asosida harakat qiladi. Agar boshlang'ich paytda M nuqta Ox o'qida bo'lgan bo'lsa, $t=1 \text{ s}$ paytda nuqtaning yoy koordinatasi s ni aniqlang (3.19-rasm).

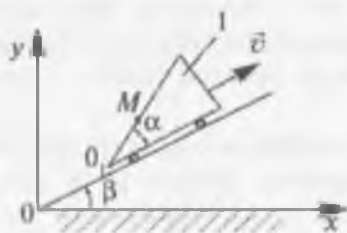
3.19-rasm

7-muammo. 1-jism o'zgarmas $v_1 = 2 \text{ m/s}$ tezlik bilan qiya tekislik bo'ylab yuqoriga ko'tarilmoqda. Uning ustidagi M nuqta jismga nisbatan $AM=0,5 t$ qonun bo'yicha harakat qilsa, boshlang'ich paytda, $t=0$ da, $x_M=0$ deb olib, $t=2 \text{ s}$ dagi nuqtaning x_M koordinatasini hisoblang. Bunda $\alpha = \beta = 30^\circ$ deb oling (3.20-rasm).

3.20-rasm

8-muammo. 1-jism o'zgarmas $v_1 = 2 \text{ m/s}$ tezlik bilan qiya tekislik bo'ylab harakat qiladi. Uning ustida esa 2-jism o'zgarmas $v_2 = 4 \text{ m/s}$ tezlik bilan yuqoriga ko'tarilmoqda. Agar boshlang'ich paytda, $t=0 \text{ s}$ da $x_0=0$ bo'lsa, $t=0,5 \text{ s}$ paytdagi 2-jismning x_2 koordinatasini aniqlang. 2-jism moddiy nuqta deb qaralsin (3.21-rasm). Bunda $\alpha = \beta = 45^\circ$ deb olinsin.

3.21-rasm

38-§. Nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Nuqtaning murakkab harakatida absolut tezligini aniqlashga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

- 1) masala shartiga ko'ra nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut harakatlari aniqlanadi;
- 2) qo'zg'almas va qo'zg'aluvchan sanoq sistemalari tanlab olinadi;
- 3) ko'chirma harakat xayolan to'xtatiladi va nuqtaning nisbiy harakat tezligi aniqlanadi;
- 4) nisbiy harakat xayolan to'xtatiladi va nuqtaning ko'chirma harakat tezligi aniqlanadi;
- 5) murakkab harakatda nuqtaning tezliklarini qo'shish haqidagi teoremdan foydalanib, nuqtaning absolut tezligi aniqlanadi.

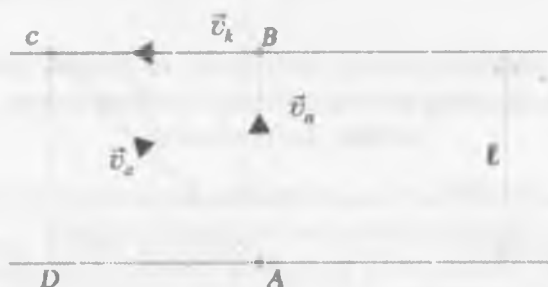
39-§. Murakkab harakatda nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Daryo qirg'oqlari parallel; qayiq A nuqtadan chiqib, qirg'oqlarga tik kurs oldi va jo'naganidan 10 daqiqa o'tib, narigi qirg'oqqa borib yetdi. Bunda u A nuqtadan daryoning oqimi bo'ylab hisoblaganda 120 m pastdagi C nuqtaga keldi. Qayiq A nuqtadan chiqib, qirg'oqqa tik bo'lgan AB to'g'ri chiziqqa nisbatan qandaydir burchak ostida va oqimga qarshi kurs olishi kerak; bu holda qayiq narigi qirg'oqqa, 12,5 daqiqada yetadi. Daryo kengligi l , qayiqlning suvga nisbatan nisbiy tezligi u va daryo oqimining tezligi v aniqlansin.

Yechish: masalada qayiqning daryo oqimiga nisbatan harakati nisbiy harakat deyiladi. Daryoning qirg'oqqa nisbatan harakati (qirg'oq qo'zg'almas sanaladi) ko'chirma harakat sifatida qaraladi.

Qayiqning qirg'oqqa nisbatan harakati absolut harakat hisoblanadi.

a). Qayiqning A nuqtadan qirg'oqqa perpendikular yo'nalishdagi harakatini o'rganamiz. Bunda qayiq qarama-qarshi qirg'oqning C nuqtasiga borib yetadi (3.22-rasm).

3.22-rasm

Bunday harakat $t_1=10$ minutda amalga oshadi.

Masalada qayiqning daryo oqimiga nisbatan harakatidagi tezligi nisbiy tezlik hisoblanadi va u $\vec{v}_n$ vektor orqali belgilanadi. Daryoning qayiq turgan nuqtasining qirg'oqqa nisbatan oqimi tezligi ko'chirma tezlik hisoblanadi va u $\vec{v}_k$ vektor orqali belgilanadi.

3.22-rasmdan

$$v_k = \frac{AD}{t_1} = \frac{120}{10} = 12 \text{ m/min.}$$

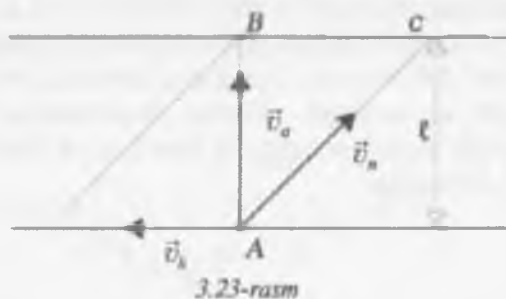
Bunda daryo kengligi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$l = v_n \cdot t_1.$$

Bundan

$$v_n = \frac{l}{t_1}. \quad (3.17)$$

b). Qayiqning AB tog'ri chiziqqa ma'lum burchak ostida daryo oqimiga qarshi yo'nalishdagi harakatini o'rganamiz.

Bunda qayiq qarama-qarshi qirg'oqqa $t_2=12,5$ minut vaqt o'tgach yetadi. 3.23-rasmdan:

$$l = v_a \cdot t_2.$$

Bundan

$$v_a = \frac{l}{t_2}. \quad (3.18)$$

ABC uchburchakdan

$$v_n^2 = v_a^2 + v_k^2. \quad (3.19)$$

(3.17) va (3.18) ifodalarni (3.19) ifodaga qo'ysak:

$$\frac{l^2}{t_1^2} = \frac{l^2}{t_2^2} + v_k^2$$

yoki

$$\frac{l^2}{10^2} = \frac{l^2}{(12,5)^2} + 144,$$

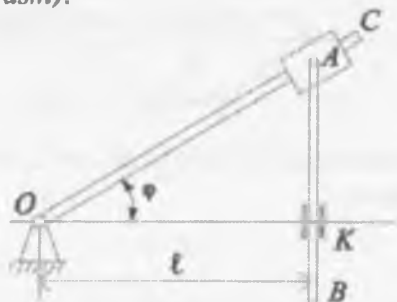
Hosil bo'lgan ifodadan daryo kengligi aniqlanadi:

$$l = \sqrt{\frac{144}{0,0036}} = 200 \text{ m}.$$

Bunday holda qayiqning daryo oqimiga nisbatan tezligi quyidagicha aniqlanadi:

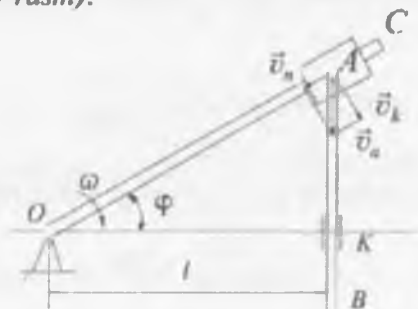
$$\vec{v}_n = \frac{l}{t_1} = \frac{200}{10} = 20 \text{ m/s}.$$

2-masala. Kulisali mexanizmmda OC krivoshipning rasm tekisligiga perpendikular bo'lgan O o'q atrofida tebranishi natijasida, A polzun OC krivoship bo'ylab surilib, vertikal k yo'naltiruvchilarda harakatlanuvchi AB sterjenni harakatga keltiradi. Masofa $OK=l$ A polzuning OC krivoshipga nisbatan harakatidagi tezligi, krivoshipning burchak tezligi ω aylanish burchagi φ funksiyasi sifatida aniqlansin (3.24-rasm).

3.24-rasm

Yechish: masalada A polzun uchun OC krivoshipning chizma tekisligiga perpendikular holda O nuqtadan o'tuvchi o'q atrofidagi tebranishi ko'chirma harakat hisoblanadi. Polzunning OC krivoshipga nisbatan harakati esa nisbiy harakat deb qaraladi. OC krivoshipning qaralayotgan vaqt momentida A polzun bilan ustma-ust tushuvchi nuqtaning tezligi A polzun uchun ko'chirma tezlik hisoblanadi (3.25-rasm).

3.25-rasm

Shuning uchun

$$v_k = \omega \cdot OA.$$

$\vec{v}_k$ vektor OC krivoshipga perpendikular holda krivoshipning A nuqtasidan uning aylanishi tomon yo'naladi.

3.25-rasmdan

$$OA = \frac{l}{\cos \varphi}.$$

Shuning uchun

$$v_k = \frac{\omega l}{\cos \varphi}. \quad (3.20)$$

A polzunning nisbiy tezligi $\vec{v}_n$ OC krivoship bo'ylab yo'naladi.

Mexanizmning A nuqtasida tezliklar parallelogrammini chizamiz. tezliklar parallelogrammidan

$$v_n = v_k \cdot \operatorname{tg} \varphi. \quad (3.21)$$

(1)ni (2)ga qo'ysak, A polzunning nisbiy tezligi uchun quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

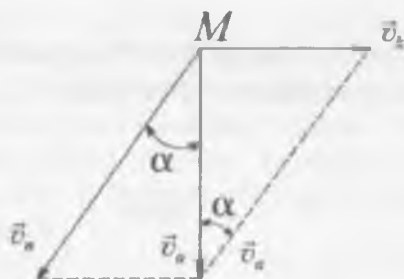
$$v_n = \frac{\omega l}{\cos \varphi} \cdot \operatorname{tg} \varphi.$$

3-masala. Gorizontol yo'lda 72 km/soat tezlik bilan borayotgan avtomobildagi passajir kabinaning yon oynasiga tushgan yomg'ir tomchisining vertikalga nisbatan 40° ga teng burchakka og'gan trayektoriyasini kuzatadi. Vertikal tushayotgan yomg'ir tomchisining absolut tezligi aniqlansin. Tomchi bilan oyna orasidagi ishqalanish hisobga olinmasin.

Yechish: avtomobilning gorizontol yo'ldagi harakati passajir uchun ko'chirma harakat hisoblanadi. Yomg'ir tomchisining avtomobil oynasida vertikalga nisbatan 40° burchakka og'gan trayektoriyasi nisbiy harakatni ifodalaydi. Vertikal tushayotgan yomg'ir tomchisining harakati absolut harakat hisoblanadi. Murakkab harakatda tezliklarni qo'shish teoremasiga asosan yomg'ir tomchisining absolut tezligi uning nisbiy va ko'chirma tezliklarining geometrik yig'indisiga teng bo'ladi:

$$\vec{v}_a = \vec{v}_n + \vec{v}_k.$$

Ko'chirma, nisbiy va absolut tezliklarning yo'nalishini bilgan holda tezliklar parallelogrammini chizamiz (3.26-rasm).

3.26-rasm

Chizilgan parallelogrammdan

$$\frac{v_k}{v_a} = \operatorname{tg} 40^\circ.$$

Agar

$$v_k = 72 \frac{\text{km}}{\text{soat}} = 20 \text{ m/s}$$

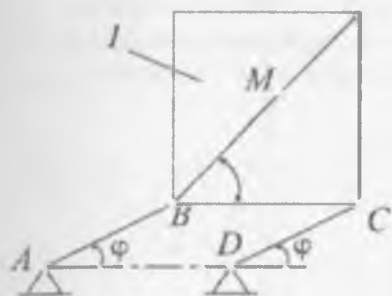
ekanligini e'tiborga olsak,

$$v_a = \frac{v_k}{\operatorname{tg} 40^\circ} = \frac{20 \text{ m/s}}{0,839} = 23,8 \text{ m/s}.$$

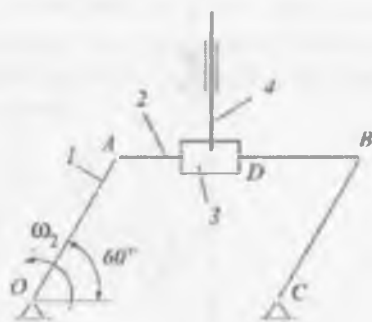
40-§. Murakkab harakatda nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. O'zaro teng krivoshiplar ($AB=DC=0,5 \text{ m}$), $\varphi = 0,25\pi t$ qonun bo'yicha aylanadi. Krivoshiplarga o'rnatilgan kvadrat plastina diagonali bo'ylab harakatlanayotgan M nuqtaning tenglamasi $BM=0,1 t^2$ bo'lsa, $t=1 \text{ s}$ paytdagi M nuqtaning absolut tezligini aniqlang (3.27-rasm).

2-muammo. $OABC$ sharnirli parallelogrammning (2) shatuni bo'ylab (3) halqasimon polzun (vtulka) harakat qiladi. O'z o'rnida (3) polzun (4) sterjenni harakatga keltiradi. Mexanizmning berilgan holati uchun 1 krivoship A nuqtasining tezligini 2 m/s deb olib, (4) sterjenning tezligini toping (3.28-rasm).

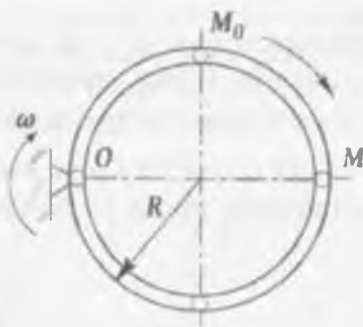

3.27-rasm

3.28-rasm

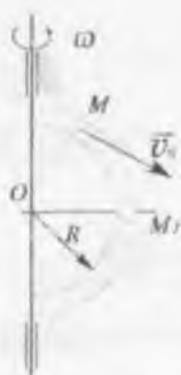
3-muammo. Radiusi $R=0,1 \text{ m}$ bo'lgan halqa shakl tekisligida O nuqta atrofida o'zgarmas $\omega=4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Halqadagi M shar esa $M_0 M=0,1t$ qonun bo'yicha nisbiy harakat qilsa, ko'rsatilgan holat uchun M sharning absolut tezligini toping (3.29-rasm).

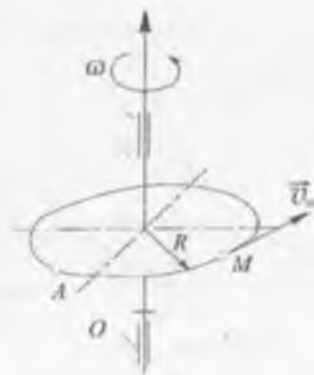
3.29-rasm

4-muammo. Radiusi $R=1 \text{ m}$ bo'lgan yarim doira shaklidagi naycha $\omega=3 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Naycha ichidagi M sharcha o'zgarmas nisbiy tezlik $v_n=3 \text{ m/s}$ bilan harakatlangan. M sharchaning M_1 holatga kelgan paytdagi absolut tezligini aniqlang (3.30-rasm).

5-muammo. Radiusi $R=1 \text{ m}$ bo'lgan disk O o'qi atrofida $\varphi=4 \sin 3t$ qonun bilan aylanadi. M nuqta esa diskning gardishi bo'ylab $AM=0,66 \sin 6t+4$ tenglama bo'yicha harakatlanadi. Vaqtning $t=0,35 \text{ s}$ paytda M nuqtaning absolut tezligini toping (3.31-rasm).

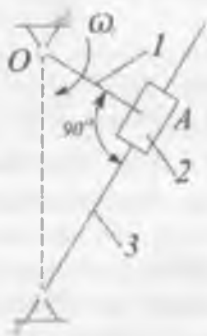
3.30-rasm

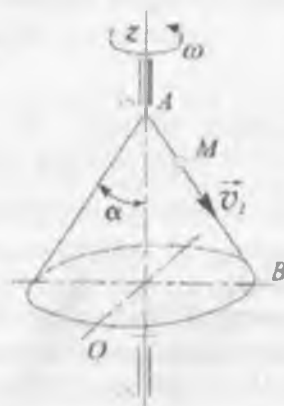
3.31-rasm

6-muammo. Uzunligi $OA=0,1 \text{ m}$ bo'lgan 1 krivoship O o'q atrofida $\omega_1=5 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Shaklda ko'rsatilgan holat uchun (2) polzunning (3) kulisaga nisbatan tezligini aniqlang (3.32-rasm).

7-muammo. Konussimon jism O o'qi atrofida $\omega=3 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Uning yasovchisi bo'ylab M nuqta o'zgarmas $v_1=4 \text{ m/s}$ tezlikka ega bo'lgan holda A dan B ga qarab harakatlanadi. Agar $\alpha=30^\circ$ bo'lsa, M nuqta $AM=2 \text{ m}$ yo'l bosgan paytdagi uning absolut tezligini toping (3.33-rasm).

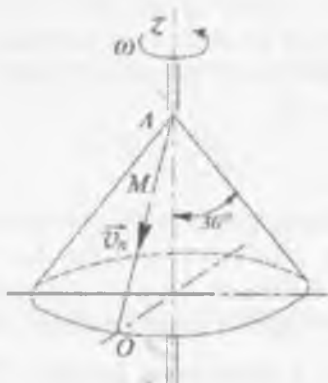

3.32-rasm

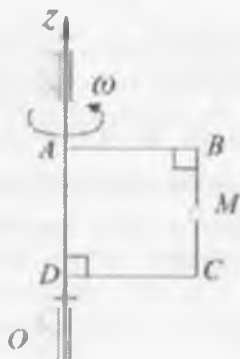
3.33-rasm

8-muammo. Konussimon jism $\varphi = 4 \sin 0,4t$ qonun bo'yicha O_z o'qi atrofida aylanadi. Uning yasovchisi bo'ylab $AM=2$ t tenglama asosida harakatlanayotgan M nuqtaning $t=2$ s paytdagi ko'chirma tezligi miqdorini hisoblang (3.34-rasm).

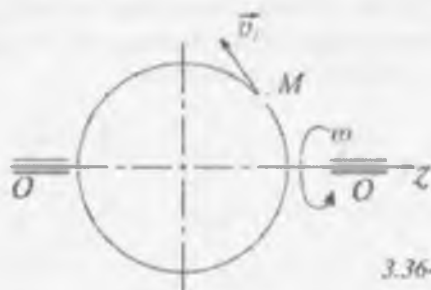
3.34-rasm

9-muammo. To'g'ri to'rtburchak shaklidagi $ABCD$ plastina O_z o'qi atrofida $\omega = 4t$ burchak tezlik bilan aylanadi. Uning BC tomoni bo'ylab M nuqta o'zgarmas 9 m/s tezlik bilan B dan C da tomon harakatlandi. $T=3$ s da nuqtaning absolut tezlik miqdorini toping. Bunda $AB=1$ m deb oling (3.35-rasm).

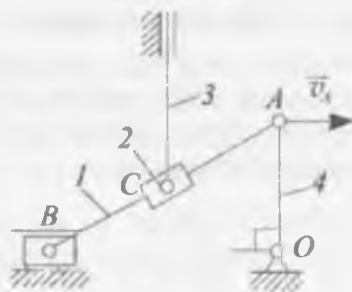
3.35-rasm

10-muammo. Disk O_z o'qi atrofida aylanadi. Uning gardishi bo'ylab M nuqta o'zgarmas nisbiy tezlik $v_1 = 9$ m/s bilan harakatlanadi. M nuqtaning absolut tezligi 15 m/s bo'lgan paytda uning ko'chirma tezligini toping (3.36-rasm).

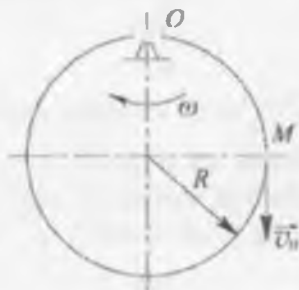
3.36-rasm

11-muammo. Krivoship-polzunli mexanizmning 1 shatuniga 2 halqasimon polzun (vtulka) o'rnatilgan bo'lib, u o'z navbatida 3 sterjenni harakatga keltiradi. Agar o'lchamlar $OA = 0,5AB$ bo'lsa, mexanizmning berilgan holati uchun krivoship A nuqtasining tezligini $v_A = 3 \text{ m/s}$ hisoblab, 3 sterjening tezligini toping (3.37-rasm).

3.37-rasm

12-muammo. Radiusi $R = 0,1 \text{ m}$ bo'lgan disk O nuqta atrofida $\varphi = 0,4t$ qonun asosida aylanadi. Diskning gardishi bo'ylab M nuqta $OM = 0,3t$ tenglama bilan harakatlansa, uning absolut tezligini aniqlang (3.38-rasm).

3.38-rasm

41-§. Murakkab harakatda ko'chirma harakat ilgariylanma harakat bo'lgan hol uchun nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Murakkab harakatda ko'chirma harakat ilgariylanma harakatdan iborat bo'lsa, nuqtaning absolut tezlanishi nisbiy va ko'chirma tezlanishlarining geometrik yig'indisidan iborat bo'ladi:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n + \vec{a}_k \quad (3.22)$$

yoki

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n^n + a_n^r + \vec{a}_k^n + \vec{a}_k^r. \quad (3.23)$$

Bu ifodada:

$\vec{a}_n^n$ va $\vec{a}_n^r$ — nuqtaning nisbiy harakatida markazga intilma va aylanma tezlanishlar.

$\vec{a}_k^n$ va $\vec{a}_k^r$ — ko'chirma harakatda nuqtaning normal va urinma tezlanishlari.

Agar murakkab harakatda nuqtaning nisbiy va ko'chirma harakatlari to'g'ri chiziqli harakatlardan iborat bo'lsa, nuqtaning nisbiy markazga intilma va ko'chirma normal tezlanishlari nolga teng bo'ladi.

Agar murakkab harakatda nuqtaning nisbiy va ko'chirma harakatlari egri chiziqli tekis harakatlardan iborat bo'lsa, nuqtaning nisbiy aylanma va ko'chirma urinma tezlanishlari nolga teng bo'ladi.

Mavzuga doir masalalarni ikki usulda yechish tavsiya etiladi: geometrik va analitik usullar.

a) masalalarni geometrik usulda yechishda tanlangan masshtabda tezlanishlar parallelogrammi yoki ko'p burchagi chiziladi.

b) masalalarni analitik usulda yechishda proyeksiyalar metodidan foydalanish tavsiya etiladi.

Buning uchun koordinata o'qlari o'tkaziladi va (3.23) tenglamani chap va o'ng tomonlari tanlab olingan koordinata o'qlariga proyeksiyalanadi:

$$(a_a)_x = (a_n^n)_x + (a_n^r)_x + (a_k^n)_x + (a_k^r)_x,$$

$$(a_a)_y = (a_n^n)_y + (a_n^i)_y + (a_k^n)_y + (a_k^i)_y,$$

$$(a_a)_z = (a_n^n)_z + (a_n^i)_z + (a_k^n)_z + (a_k^i)_z.$$

Bunda absolut tezlanishning moduli

$$a_a = \sqrt{(a_a)_x^2 + (a_a)_y^2 + (a_a)_z^2}$$

formula yordamida, yo'nalishi esa

$$\cos(\vec{a}_a \wedge x) = \frac{(a_a)_x}{a_a},$$

$$\cos(\vec{a}_a \wedge y) = \frac{(a_a)_y}{a_a},$$

$$\cos(\vec{a}_a \wedge z) = \frac{(a_a)_z}{a_a}$$

formulalar asosida aniqlanadi.

Mavzuga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1) masala shartidan nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut harakatlari aniqlab olinadi;

2) qo'zg'almas va qo'zg'aluvchan koordinata o'qlari sistemasi tanlab olinadi;

3) ko'chirma harakat xayolan to'xtatilib, nuqtaning nisbiy tezligi va nisbiy tezlanishi aniqlab olinadi;

4) nisbiy harakat xayolan to'xtatilib, nuqtaning ko'chirma harakat tezligi va tezlanishi aniqlab olinadi;

5) masalani geometrik usulda yechishda tezlanishlar parallelogrammi yoki ko'p burchagi chiziladi va ulardan noma'lum tezlanish aniqlanadi;

6) masalani analitik usulda yechishda proyeksiyalar usulidan foydalanish tavsiya etiladi, ya'ni absolut tezlanishning o'qlardagi proyeksiyalari aniqlanadi;

7) absolut tezlanishning o'qlardagi proyeksiyalariga ko'ra, uning moduli va yo'nalishi topiladi.

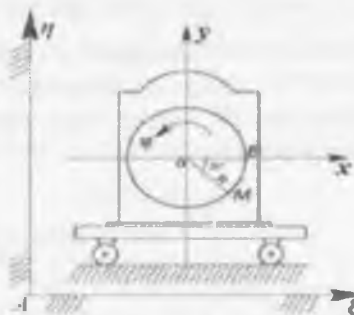
42-§. Ko'chirma harakat ilgarilanma harakatdan iborat bo'lganda nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalar

1-masala.

O'ng tomonga gorizontal yo'nalishda $x_k = t^3 + 4t$ m qonunga muvofiq harakat qiluvchi aravachaga elektr motori o'rnatilgan. Uning rotori harakatga keltirish vaqtida $\varphi = t^2$ tenglamaga muvofiq aylanadi, bunda φ burchak radianlarda o'lchanadi. Rotor gardishidagi M nuqtaning $t = 1$ s bo'lgandagi absolut tezligi va absolut tezlanishi aniqlansin. Rotorning radiusi $0,2$ m ga teng. Shu paytda M nuqta rasmda ko'rsatilgan holda turadi (3.39-a rasm).

Yechish:

rasmda ko'rsatilgan $A\xi\eta$ o'qlar sistemasi qo'zg'almas sanoq sistemasini, aravacha bilan bog'langan va u bilan birga harakatlانuvchi Oxy o'qlar sistemasi qo'zg'aluvchan sanoq sistemasini tashkil etadi.

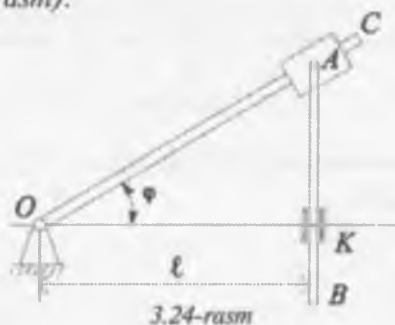

3.39-a rasm

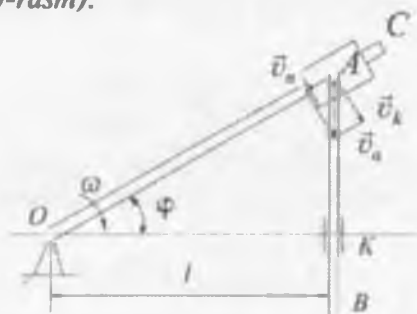
Rotor gardishidagi M nuqtaning motor korpusi aravachaga bog'langan Oxy sanoq sistemasiga nisbatan harakati nisbiy, rotorning qo'zg'aluvchan O, x, y sanoq sistemasi bilan birgalikda qo'zg'almas $A\xi\eta$ sanoq sistemasiga nisbatan harakati M nuqta uchun ko'chirma va M nuqtaning bevosita qo'zg'almas $A\xi\eta$ sanoq sistemasiga nisbatan harakati murakkab harakat hisoblanadi.

M nuqtaning absolut tezligini nuqtaning murakkab harakatida tezliklarni qo'shish teoremasiga asosan aniqlaymiz.

2-masala. Kulisali mexanizmda OC krivoshipning rasm tekisligiga perpendikular bo'lgan O o'q atrofida tebranishi natijasida, A polzun OC krivoship bo'ylab surilib, vertikal k yo'naltiruvchilarda harakatlanuvchi AB sterjenni harakatga keltiradi. Masofa $OK=l$ A polzunning OC krivoshipga nisbatan harakatidagi tezligi, krivoshipning burchak tezligi ω aylanish burchagi φ funksiyasi sifatida aniqlansin (3.24-rasm).

Yechish: masalada A polzun uchun OC krivoshipning chizma tekisligiga perpendikular holda O nuqtadan o'tuvchi o'q atrofidagi tebranishi ko'chirma harakat hisoblanadi. Polzunning OC krivoshipga nisbatan harakati esa nisbiy harakat deb qaraladi. OC krivoshipning qaralayotgan vaqt momentida A polzun bilan ustma-ust tushuvchi nuqtaning tezligi A polzun uchun ko'chirma tezlik hisoblanadi (3.25-rasm).

3.25-rasm

Shuning uchun

$$v_k = \omega \cdot OA.$$

$\vec{v}_k$ vektor OC krivoshiga perpendikular holda krivoshning A nuqtasidan uning aylanishi tomon yo'naladi.

3.25-rasmdan

$$OA = \frac{l}{\cos \varphi}.$$

Shuning uchun

$$v_k = \frac{\omega l}{\cos \varphi}. \quad (3.20)$$

A polzunning nisbiy tezligi $\vec{v}_n$ OC krivosh bo'ylab yo'naladi.

Mexanizmning A nuqtasida tezliklar parallelogrammini chizamiz. tezliklar parallelogrammidan

$$v_n = v_k \cdot \operatorname{tg} \varphi. \quad (3.21)$$

(1)ni (2)ga qo'ysak, A polzunning nisbiy tezligi uchun quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

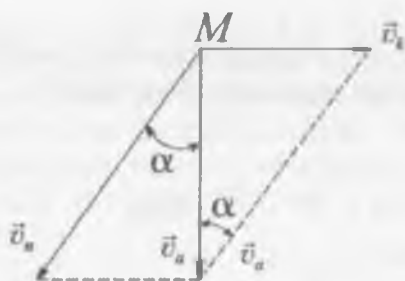
$$v_n = \frac{\omega l}{\cos \varphi} \cdot \operatorname{tg} \varphi.$$

3-masala. Gorizontaal yo'lda 72 km/soat tezlik bilan borayotgan avtomobildagi passajir kabinaning yon oynasiga tushgan yomg'ir tomchisining vertikalga nisbatan 40° ga teng burchakka og'gan trayektoriyasini kuzatadi. Vertikal tushayotgan yomg'ir tomchisining absolut tezligi aniqlansin. Tomchi bilan oyna orasidagi ishqalanish hisobga olinmasin.

Yechish: avtomobilning gorizontaal yo'ldagi harakati passajir uchun ko'chirma harakat hisoblanadi. Yomg'ir tomchisining avtomobil oynasida vertikalga nisbatan 40° burchakka og'gan trayektoriyasi nisbiy harakatni ifodalaydi. Vertikal tushayotgan yomg'ir tomchisining harakati absolut harakat hisoblanadi. Murakkab harakatda tezliklarni qo'shish teoremasiga asosan yomg'ir tomchisining absolut tezligi uning nisbiy va ko'chirma tezliklarining geometrik yig'indisiga teng bo'ladi:

$$\vec{v}_a = \vec{v}_n + \vec{v}_k.$$

Ko'chirma, nisbiy va absolut tezliklarning yo'nalishini bilgan holda tezliklar parallelogrammini chizamiz (3.26-rasm).

3.26-rasm

Chizilgan parallelogrammdan

$$\frac{v_k}{v_a} = \operatorname{tg} 40^\circ.$$

Agar

$$v_k = 72 \frac{\text{km}}{\text{soat}} = 20 \text{ m/s}$$

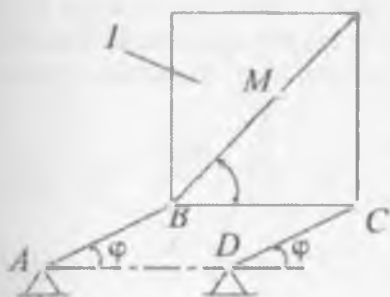
ekanligini e'tiborga olsak,

$$v_a = \frac{v_k}{\operatorname{tg} 40^\circ} = \frac{20 \text{ m/s}}{0,839} = 23,8 \text{ m/s}.$$

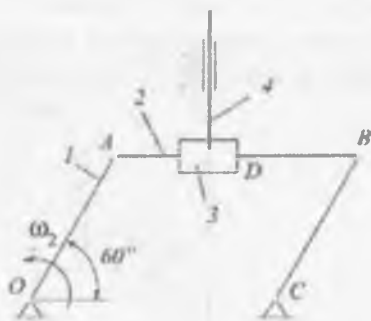
40-§. Murakkab harakatda nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. O'zaro teng krivoshiplar ($AB=DC=0,5 \text{ m}$), $\varphi = 0,25\pi t$ qonun bo'yicha aylanadi. Krivoshiplarga o'rnatilgan kvadrat plastina diagonali bo'ylab harakatlanayotgan M nuqtaning tenglamasi $BM=0,1 \text{ m}$ bo'lsa, $t=1 \text{ s}$ paytdagi M nuqtaning absolut tezligini aniqlang (3.27-rasm).

2-muammo. $OABC$ sharnirli parallelogrammning (2) shatuni bo'ylab (3) halqasimon polzun (vtulka) harakat qiladi. O'z o'rnida (3) polzun (4) sterjenni harakatga keltiradi. Mexanizmning berilgan holati uchun 1 krivoship A nuqtasining tezligini 2 m/s deb olib, (4) sterjenning tezligini toping (3.28-rasm).

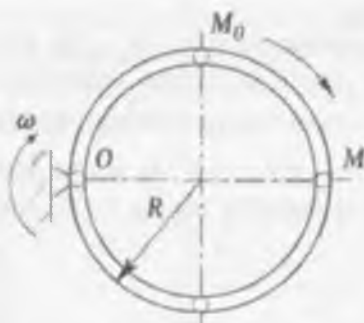

3.27-rasm

3.28-rasm

3-muammo. Radiusi $R=0,1 \text{ m}$ bo'lgan halqa shakl tekisligida O nuqta atrofida o'zgarmas $\omega=4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Halqadagi M shar esa $M_0 M=0,1t$ qonun bo'yicha nisbiy harakat qilsa, ko'rsatilgan holat uchun M sharning absolut tezligini toping (3.29-rasm).

3.29-rasm

4-muammo. Radiusi $R=1 \text{ m}$ bo'lgan yarim doira shaklidagi naycha $\omega=3 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Naycha ichidagi M sharcha o'zgarmas nisbiy tezlik $v_n=3 \text{ m/s}$ bilan harakatlanse, M sharchaning M_1 holatga kelgan paytdagi absolut tezligini aniqlang (3.30-rasm).

5-muammo. Radiusi $R=1 \text{ m}$ bo'lgan disk O o'qi atrofida $\varphi=4 \sin 3t$ qonun bilan aylanadi. M nuqta esa diskning gardishi bo'ylab $AM=0,66 \sin 6t+4$ tenglama bo'yicha harakatlanadi. Vaqtning $t=0,35 \text{ s}$ paytda M nuqtaning absolut tezligini toping (3.31-rasm).

Nisbiy urinma tezlanish moduli:

$$a_n^r = 0,2 \cdot 2 = 0,4 \text{ sm/s}^2.$$

Nisbiy normal tezlanishning moduli:

$$a_n^n = R\omega_n^2 = 0,2 \cdot 4 = 0,8 \text{ sm/s}^2.$$

$\vec{a}_n$ vektor rotor M nuqtasining nisbiy harakatda chizgan aylana-sining markazi O nuqta tomon yo'naladi (3.39-c rasm).

M nuqtaning ko'chirma tezlanishi qaralayotgan vaqt momenti-da motor korpusi — aravachaning M nuqtasi bilan ustma-ust tushuvchi nuqtasining tezlanishiga teng bo'ladi:

$$ak = |\vec{x}_k''| = |6t|.$$

$t = 1$ sekundda

$$\vec{x}_k'' = 6\text{sm/s}^2, \quad x_k'' = 6 \text{ sm/s}^2.$$

Demak, $a_k = 6 \text{ sm/s}^2$.

$\vec{x}'$ va $\vec{x}''$ kattaliklarning ishoralari bir xil bo'lganligi uchun $\vec{v}_k$ va $\vec{a}_k$ vektorlarning yo'nalishlari ustma-ust tushadi (3.39-a, c rasmlar).

M nuqta absolut tezlanishining modulini proyeksiyalash usuli yordamida topamiz:

$$(a_a)_x = a_k - a_n^n \cos 30^\circ + a_n^r \cos 60^\circ = 5,52 \text{ sm/s}^2,$$

$$(a_a)_y = a_n^n \cos 60^\circ + a_n^r \cos 30^\circ = 0,74 \text{ sm/s}^2,$$

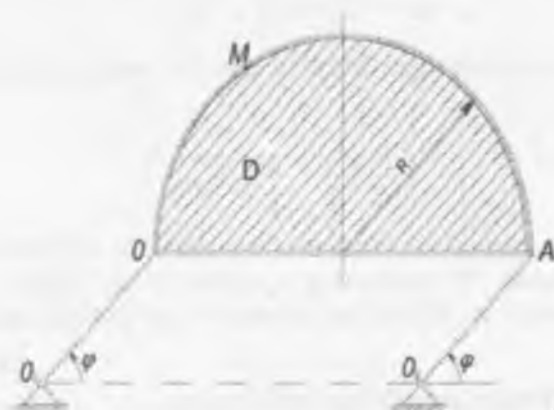
$$a_a = \sqrt{(a_a)_x^2 + (a_a)_y^2} = 5,6 \text{ sm/s}^2.$$

Hisob natijalari jadvalda ko'rsatilgan.

$\vec{\omega}_n,$ rad/s^2	Tezlik, sm/s			ε_n rad/s^2	Tezlanish, sm/s^2					
	v_n	v_k	v_a		a_n^r	a_n^n	a_k	$(a_a)_x$	$(a_a)_y$	a_a
2	0,4	7	7,21	2	0,4	0,8	6	5,52	0,74	5,6

2-masala. M nuqta D jismga nisbatan $OM = s_n = 6\pi r^2$ tenglama bo'yicha harakatlanadi. D jism O_1OAO_2 sharnirli to'rt zvenolikka

mahkamlangan. To'rt zvenolikning O_1O va O_2A sterjenlari O_1 va O_2 nuqtalar atrofida $\varphi = \frac{\pi t^3}{6}$ qonunga muvofiq aylanadi. M nuqtaning $t=t_1$ vaqt onidagi absolut tezligi va absolut tezlanishi aniq-lansin (3.40-a rasm).

3.40-a rasm

Masalada:

$$OM = s_n = 6\pi t^2 (sm),$$

$$\varphi = \frac{\pi t^3}{6} (rad),$$

$$t_1 = 1 s,$$

$$R = 18 sm,$$

$$O_1O = O_2A = 20 sm.$$

Yechimi: masalada to'rt zvenolikning O_1O va O_2A sterjenlari O_1 va O_2 sharnirlar atrofida aylanadi, OA sterjen esa ilgarilanma harakatda bo'ladi. Yarim doira ham OA sterjenga mahkamlanganligi tufayli ilgarilanma harakatda bo'ladi. M nuqta uchun D yarim doiraning harakati ko'chirma harakat hisoblanadi.

Shuning uchun masalada ko'chirma harakat ilgarilanma harakat bo'ladi. M nuqtaning D jismga nisbatan harakati esa nisbiy harakat hisoblanadi.

Berilgan vaqt momentida M nuqtaning D jismdagi o'rni $\alpha = \frac{S_n}{R}$ burchak orqali aniqlanadi:

$$t_1 = 1 \text{ s da}$$

$$\alpha = \frac{6\pi t_1^2}{18} = \frac{\pi}{3} = 60^\circ.$$

D jismning tekislikdagi holati φ burchak orqali aniqlanadi:

$$t_1 = 1 \text{ s da}$$

$$\varphi = \frac{\pi t_1^3}{6} = \frac{\pi}{6} = 30^\circ.$$

Nuqtaning murakkab harakatida tezliklarni qo'shish haqidagi teorema asosan M nuqtaning absolut tezligi uning nisbiy va ko'chirma harakat tezliklarining geometrik yig'indisiga teng bo'ladi:

$$\vec{v}_a = \vec{v}_n + \vec{v}_k.$$

Nisbiy tezlikning miqdorini aniqlaymiz:

$$v_n = s'_n = (6\pi t^2) = 12\pi t,$$

$$t_1 = 1 \text{ s da}$$

$$v_n = 12 \cdot \pi \cdot 1 = 37,68 \text{ sm/s.}$$

Ilgarilanma harakatdagi jismning barcha nuqtalari bir xil trayektoriya bo'ylab harakatlanadi va har onda miqdor va yo'nalishlari bir xil bo'lgan tezlik va tezlanishga ega bo'ladi. Shuning uchun M nuqtaning ko'chirma tezligi O nuqtaning ko'chirma tezligiga teng bo'ladi:

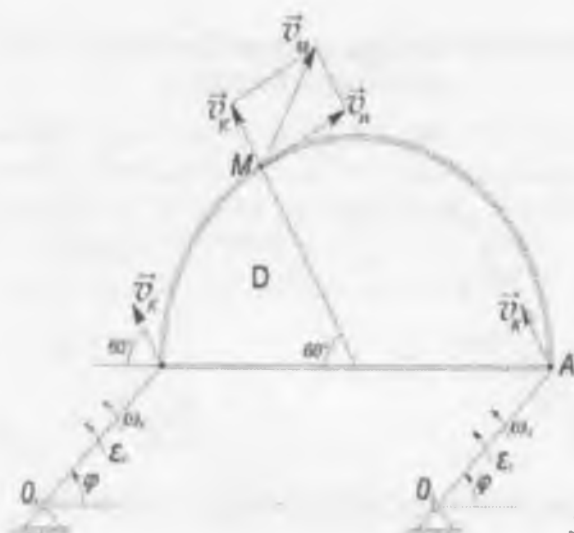
$$v_k = v_o = \omega \cdot O_1O_1.$$

Bunda:

$$\omega_k = \varphi' = \left(\frac{\pi t^3}{6} \right)' = \frac{\pi t^2}{2},$$

$$t_1 = 1 \text{ s da}$$

$$\omega_k = 1,57 \text{ rad/s.}$$

3.40-b rasm

Binobarin,

$$v_k = \omega \cdot O_1O = 1,57 \cdot 20 = 3,14 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_n = \vec{v}_k$ vektorlar o'zaro perpendikular bo'lgan (3.40-b rasm). Shuning uchun M nuqta absolut tezligining miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$v_M = v_a = \sqrt{v_n^2 + v_k^2} = \sqrt{(37,68)^2 + (3,14)^2} = 49,05 \text{ sm/s}.$$

M nuqtaning absolut tezlanishini aniqlaymiz. Ko'chirma harakat ilgariylanma harakat bo'lganligi uchun kariolis tezlanishi

$$\vec{a}_c = 2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n) = 0.$$

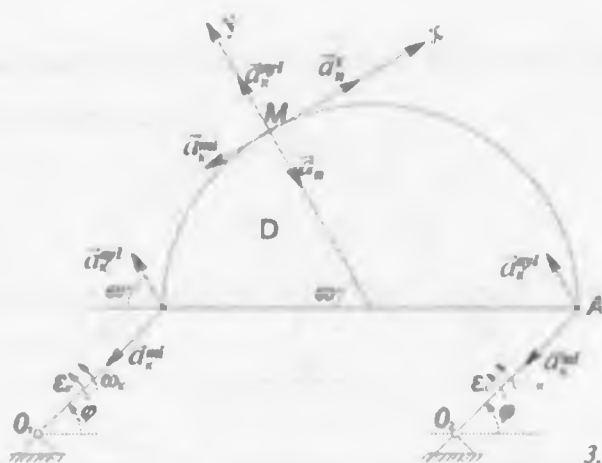
Shuning uchun

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n + \vec{a}_k = \vec{a}_n^r + \vec{a}_n^t + \vec{a}_k^{mi} + \vec{a}_k^{pyl}.$$

M nuqta nisbiy tezlanishlarining miqdorlari:

$$a_n^r = \frac{v_n^2}{R} = \frac{(37,68)^2}{18} = 78,88 \text{ sm/s}^2,$$

$$a_n^t = \frac{dv_n}{dt} = 12\pi = 37,68 \text{ sm/s}^2.$$

3.40-c rasm

M nuqtaning ko'chirma tezlanishlarining miqdorlari:

$$a_k^m = \omega^2 \cdot O_1O = (1,57)^2 \cdot 20 = 49,30 \text{ sm/s}^2;$$

$$a_k^{ayl} = \epsilon \cdot O_1O.$$

Bunda: $\epsilon = \epsilon_k = \frac{d\omega_k}{dt}.$

$t = 1 \text{ s}$ da

$$\epsilon_k = \frac{d\omega_k}{dt} = \pi t = 3,14 \text{ rad/s}^2.$$

Shuning uchun

$$a_k^{ayl} = 3,14 \cdot 20 = 62,8 \text{ sm/s}^2.$$

M nuqtaning nisbiy va ko'chirma tezlanishlari 3.40-c rasmda ko'rsatilgan. M nuqtaning absolut tezlanishining miqdorini proyeksiyalash usulidan foydalanib aniqlaymiz:

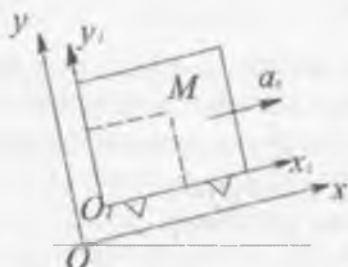
$$(a_a)_x = a_n^r - a_k^m = 37,68 - 49,30 = -11,62,$$

$$(a_a)_y = -a_n^n + a_k^{ayl} = -78,88 + 62,8 = -16,08,$$

$$a = \sqrt{(a_M)_x^2 + (a_M)_y^2} = 19,84 \text{ sm/s}^2$$

43-§. Talabalarga mustaqil yechish uchun tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. Arava qiya tekislikda $a_k = 2m/s^2$ tezlanish bilan harakat qiladi. Aravadagi M nuqta esa shakl tekisligida $x_1 = 3t^2$ va $y_1 = 4t^2$ tenglamalar bo'yicha harakatlanadi. Nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.41-rasm).

3.41-rasm

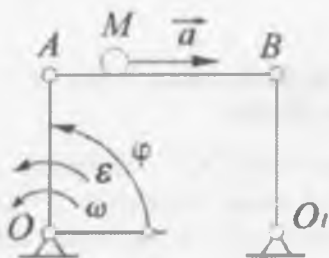
2-muammo. O_1A zveno $\varphi = 2t$ qonun bilan aylanib, radiusi $r = 0,5m$ li diskni harakatga keltiradi. Diskning gardishi bo'ylab esa M nuqta $s = 2rt$ tenglama asosida aylanadi. Nuqtaning $t = 0,25p$ paytdagi absolut tezlanishi miqdorini toping (3.42-rasm).

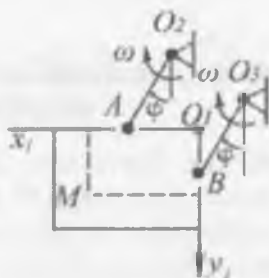
3.42-rasm

3-muammo. Uzunligi $OA = 0,1 m$ bo'lgan sterjen $\omega = 4 rad/s$ burchak tezlik va $\epsilon = 0,4 rad/s^2$ burchak tezlanish bilan aylanib, $OABO_1$ sharnirli parallelogrammi harakatga keltiradi. M nuqta AB sterjen bo'ylab $a = 0,4 m/s^2$ tezlanish bilan harakat qiladi. M nuqtaning absolut tezlanish modulini $\varphi = (0,5 \pi)$ holat uchun aniqlang (3.43-rasm).

4-muammo. To'rtburchak shakldagi plastina uzunliklari $AO_2 = BO_3 = 1 m$ bo'lgan krivoshiplar yordamida harakatga keltiriladi.

3.43-rasm

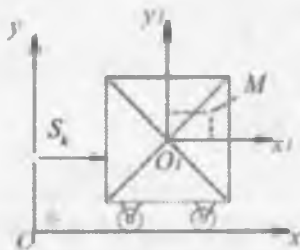

3.44-rasm

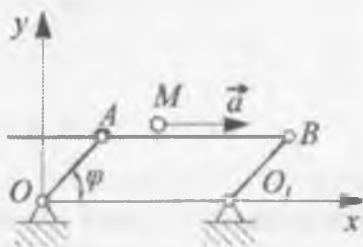
M nuqta esa plastina bo'ylab $x_1 = 0,2t^3$ va $y_1 = 0,3t^2$ tenglama asosida harakatlanadi. Agar krivoshiplar o'zgarmas $\omega = 2\pi$ burchak tezlik bilan aylansa, $t = 1$ s paytda $\varphi = 30^\circ$ holat uchun M nuqtaning absolut tezlanishini hisoblang (3.44-rasm).

5-muammo. Arava gorizontaal yo'lda $s_k = 0,5t^3$ qonun bilan harakatlanadi. Aravadagi M nuqta esa vertikal shakl tekisligida $x_1 = 0,3t$ va $y_1 = 0,1t^2$ tenglamalar asosida harakat qiladi. $t = 1$ s paytdagi nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.45-rasm).

6-muammo. Uzunligi $OA = 2$ m bo'lgan sterjen $\varphi = t$ qonun bilan aylanib, $OABO_1$ sharnirli parallelogrammni harakatga keltiradi. M nuqta AB sterjen bo'ylab esa $a = \cos t$ tezlanish bilan harakat qilsa, M nuqtaning $t = \pi$ paytdagi absolut tezlanish miqdorini toping (3.46-rasm).

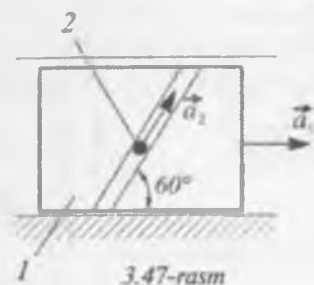

3.45-rasm

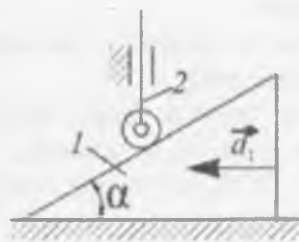
3.46-rasm

7-muammo. Polzun gorizontaal yo'l bo'ylab o'zgarmas $a_1 = 4$ m/s² tezlanish bilan harakat qiladi. M nuqta polzunga nisbatan $a_2 = 3$ m/s² tezlanish bilan harakat qilsa, M nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.47-rasm).

3.47-rasm

8-muammo. Uchburchak prizma 1 gorizontaal tekislik bo'ylab $a_1 = 0,6 \text{ m/s}^2$ tezlanish bilan harakatlanadi. Uchiga g'ildirak o'rnatilgan 2 sterjen esa vertikal yuqoriga siljiydi. Agar $\alpha = 30^\circ$ bo'lsa, 2 sterjenning tezlanishini aniqlang (3.48-rasm).

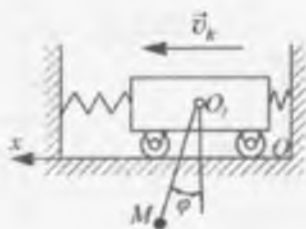

3.48-rasm

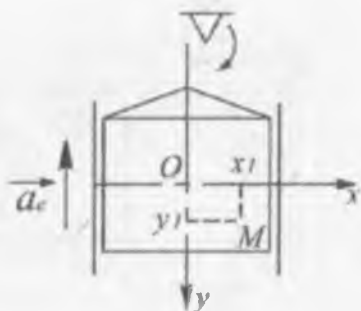
9-muammo. M nuqtaning nisbiy harakat tenglamasi $x_n = 3t$ va $y_n = 2\sin t$, ko'chirma harakat tenglamasi esa $x_k = 2t$ va $y_k = 2\cos t$ bo'lsa, uning $t=0$ paytdagi absolut tezlanishini hisoblang. Bunda absolut va nisbiy koordinata o'qlarini o'zaro parallel deb oling.

10-muammo. Arava gorizontaal yo'lda $v_k = \sin(\pi/3)t$ tezlik bilan harakatlanadi. Uning markaziga mahkamlangan uzunligi $O_1M = 1 \text{ m}$ li mayatnik $\varphi = 0,5\pi t$ qonun bo'yicha tebranadi. Vaqtning $t = 0,5 \text{ s}$ da M nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.49-rasm).

11-muammo. Lift kabinasi $a_k = 5 \text{ m/s}^2$ o'zgarmas tezlanish bilan yuqoriga ko'tariladi. Uning ichida shakl tekisligi bo'ylab M nuqta $x_1 = 0,5t^2$ va $y_1 = 0,3t^2$ qonun bo'yicha harakat qiladi. Nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.50-rasm).

3.49-rasm

3.50-rasm

44-§. Koriolis tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Kariolis tezlanishini aniqlashga doir masalalarni quyidagi tartibda yechish tavsiya etiladi:

1. Masala shartiga ko'ra murakkab harakatdagi nuqtaning nisbiy harakati tenglamasi aniqlanadi.

2. Nuqtaning nisbiy harakat tenglamasiga ko'ra uning nisbiy tezligining miqdori va yo'nalishi aniqlanadi.

3. Masala shartiga ko'ra ko'chirma harakat tenglamasi aniqlanadi.

4. Ko'chirma harakat tenglamasiga ko'ra nuqta ko'chirma harakatining burchak tezligining miqdori va yo'nalish aniqlanadi.

5. Nuqtaning aniqlangan nisbiy tezligi va ko'chirma harakati burchak tezligining miqdori va yo'nalishiga asosan uning Koriolis tezlanishi aniqlanadi.

45-§. Murakkab harakatda nuqtaning Koriolis tezlanishini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Eni 500 m bo'lgan daryo janubdan shimolga qarab $1,5 \text{ m/s}$ tezlik bilan oqadi. 60° shimoliy kenglikda M suv zarrasining a_c Koriolis tezlanishi aniqlansin. Keyin suv daryoning qaysi qirg'og'ida ekanligi va qancha baland ekanligi aniqlansin; suv sathi, Koriolis tezlanishiga teng va unga qarama-qarshi yo'nalgan vektor

bilan og'irlik kuchining tezlanishi $\vec{g}$ vektorning vektor yig'indisiga teng bo'lgan vektor yo'nalishiga perpendikular.

Yechish: daryo suv zarrasining Koriolis tezlanishi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

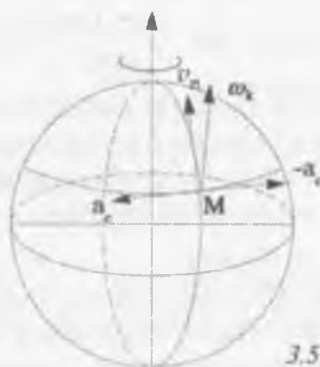
$$\vec{a}_c = 2(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n).$$

Uning moduli esa

$$a_c = 2\omega_k v_n \sin(\vec{\omega}_k \wedge \vec{v}_n)$$

formula yordamida hisoblanadi.

Agar $v_n = 1,5 \text{ m/s}$ $\omega_k = \frac{2\pi}{24 \cdot 60 \cdot 60} = 0,000073 \frac{1}{s}$; $\sin(\vec{\omega}_k \wedge \vec{v}_n) = \sin 60^\circ = 0,87$ ekanligini e'tiborga olsak, daryo suv zarrasining Koriolis tezlanishi quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

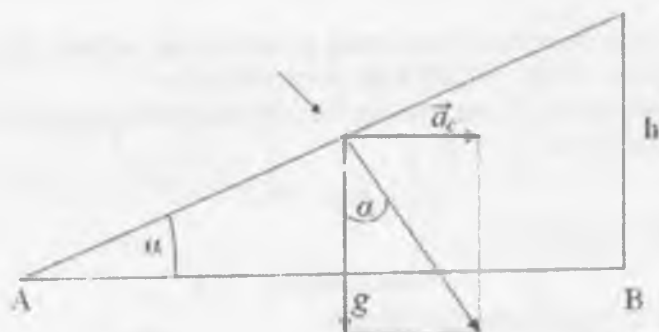
3.51-rasm

$$a_c = 2 \cdot 0,000073 \cdot 1,5 \cdot 0,87 = 1,89 \cdot 10^{-4} \text{ m/s}^2.$$

Yerning shimoliy yarim sharida, Yer aylanishi tufayli, Yer sirtida harakatlanayotgan har qanday jism o'ng tomonga og'adi. Binobarin, suv sathi daryoning o'ng qirg'og'ida baland bo'ladi.

Daryo suvining o'ng qirg'og'i qancha baland bo'lishini aniqlash uchun suv sathi, Koriolis tezlanishiga teng va unga qarama-qarshi yo'nalgan vektor bilan og'irlik kuchining tezlanishi $\vec{g}$ vektorning geometrik yig'indisiga teng bo'lgan vektor yo'nalishiga perpendikular bo'lishini e'tiborga olamiz.

Koriolis tezlanishining yo'nalishi 3.51-rasmda ko'rsatilgan.

3.52-rasm

3.52-rasmdan $h = AB \cdot \operatorname{tg} \alpha$; ikkinchi tomondan $\operatorname{tg} \alpha = \frac{a_c}{g}$.

Shuning uchun

$$h = 500 \cdot \operatorname{tg} \alpha = 500 \cdot \frac{1,89 \cdot 10^{-4}}{9,81} = 0,0096 \text{ m.}$$

Demak, suv sathi o'ng qirg'oqda $h=0,0096$ m baland bo'lar ekan.

2-masala. Meridian bo'yicha harakatlanuvchi elektrovoz ekvatorni kesib o'tayotgan paytda uning g'ildiragidagi M_1 , M_2 , M_3 va M_4 nuqtalarning Koriolis tezlanishlari aniqlansin. Elektrovoz g'ildiragi markazining tezligi $v_0 = 40 \text{ m/s}$.

Yechish: elektrovoz g'ildiragi Yerning meridiani bo'ylab harakatlanib, ekvatorni kesib o'tadi. Elektrovoz g'ildiragining rasmdagi holatida M_1 nuqta g'ildirak nuqtalarining Yer sirtidagi nisbiy harakati tezliklarining oniy markazi hisoblanadi (3.53-rasm).

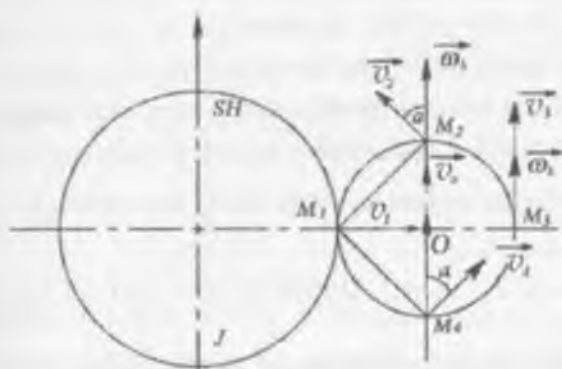
Rasmdan $M_1 M_2 = M_1 M_4 = r\sqrt{2}$, bunda r — elektrovoz g'ildiragining radiusi.

Elektrovoz g'ildiragining oniy burchak tezligini aniqlaymiz:

$$\omega = \frac{v_0}{r} = \frac{v_2}{r\sqrt{2}} = \frac{v_4}{r\sqrt{2}}.$$

Bundan $v_2 = v_4 = v_0 \sqrt{2} \text{ m/s}$,

v_2 va v_4 — g'ildirak 2 va 4 nuqtalarining nisbiy tezliklari.

3.53-rasm

Yerning aylanishi elektrovoz uchun ko'chirma harakat hisoblanadi.

Uning burchak tezligi

$$\omega_k = \frac{2\pi}{24 \cdot 60 \cdot 60} = 0,000073 \frac{1}{s}.$$

Ma'lumki, elektrovoz g'ildiragi nuqtalarining Koriolis tezlanishi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$a_c = 2 \cdot \omega_k \cdot v_n \sin \alpha.$$

Bu ifodada α — $\vec{\omega}_k$ va $\vec{v}_n$ vektorlar orasidagi burchak.

Elektrovoz g'ildiragi nuqtalarning Koriolis tezlanishlarini aniqlaymiz:

$$a_{M_1} = 2 \cdot \omega_k \cdot v_1 \sin \alpha = 0, \text{ chunki } v_1 = 0;$$

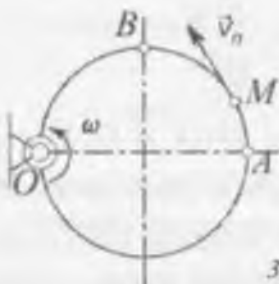
$$\begin{aligned} a_{M_2} &= 2 \cdot \omega_k \cdot v_2 \sin 45 = 2 \cdot 0,000073 \cdot 40 \cdot \sqrt{2} \cdot 0,71 = \\ &= 5,81 \cdot 10^{-3} m/s^2; \end{aligned}$$

$$a_{M_3} = 2 \cdot \omega_k \cdot v_3 \sin 0 = 0, \text{ chunki } \sin 0^\circ = 0;$$

$$a_{M_4} = a_{M_2} = 5,81 \cdot 10^{-3} m/s^2.$$

3-masala. Shimoliy kenglik paralleli bo'ylab o'tkazilgan temir yo'lda teplovoz g'arbdan sharqqa qarab $v_n = 20 m/s$ tezlik bilan harakat qiladi. Teplovozning Koriolis tezlanishi a_c topilsin.

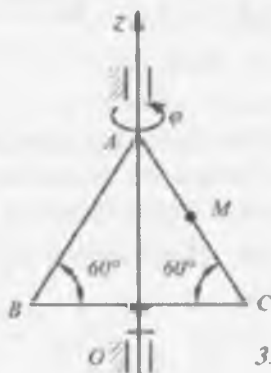
6-muammo. Shakl tekisligida $\omega = 2 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanuvchi diskning gardishi bo'ylab M nuqta $v_n = 0,2 \text{ m/s}$ nisbiy tezlik bilan harakat qiladi. M nuqta A holatdan B holatga o'tgan bo'lsa, uning Koriolis tezlanishining miqdori o'zgaradimi? (3.59-rasm).

3.59-rasm

7-muammo. Teng tomonli uchburchak shaklidagi ABC jism O_z o'qi atrofida $\varphi = 5t^2$ qonun bo'yicha aylanadi.

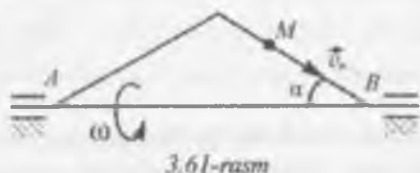
Agar M nuqta $AM = 4t^2$ tenglamaga asosan harakatlansa, $t = 0,5 \text{ s}$ paytdagi nuqtaning Koriolis tezlanishini toping (3.60-rasm).

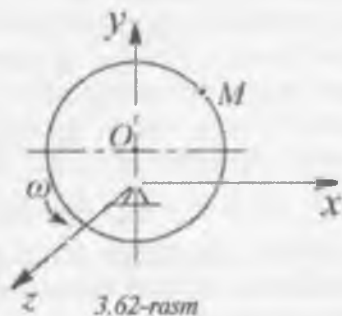
3.60-rasm

8-muammo. Vertikal O_z o'qdan $\alpha = 30^\circ$ burchak ostidagi sterjen, shu o'q atrofida $\omega_k = 4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. M nuqta esa sterjen bo'ylab, koordinata boshidan $v_n = 2 \text{ m/s}$ tezlik bilan yuqoriga ko'tariladi. Serjen O_z tekisligida joylashgan paytda M nuqtaning Koriolis tezlanishining O_x o'qidagi proyeksiyasini toping.

9-muammo. Uchburchak shaklidagi jism AB tomoni atrofida $\omega = 4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. M nuqta esa uchburchakning tomoni bo'ylab $v_n = 2 \text{ m/s}$ tezlik bilan harakatlanadi. Agar $\alpha = 30^\circ$ bo'lsa, M nuqtaning Koriolis tezlanishini aniqlang (3.61-rasm).

10-muammo. Ekssentrikka ega bo'lgan disk O_c o'qi atrofida tinch holatdan tekis tezlanuvchan $\omega = 4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Uning gardishi bo'ylab M nuqta $0,1 \text{ m/s}$ tezlik bilan harakatlansa, $t = 3 \text{ s}$ paytdagi nuqtaning Koriolis tezlanishini aniqlang (3.62-rasm).

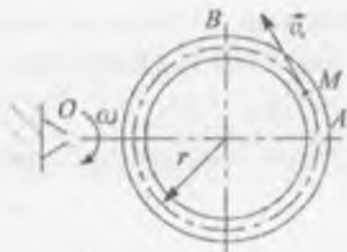

11-muammo. Ekssentrikka ega bo'lgan disk shakl tekisligida tekis aylanadi. Uning gardishi bo'ylab M nuqta $AM = 4t^2$ qonun bilan harakat qiladi. $t = 1 \text{ s}$ paytda M nuqta Koriolis tezlanishi 24 m/s^2 ga teng bo'lishi uchun disk qanday o'zgarmas burchak tezlikka ega bo'ladi? (3.63-rasm).

12-muammo. Radiusi $r = 0,5 \text{ m}$ bo'lgan halqa shakl tekisligida O_c o'q atrofida $\omega = \text{const}$ burchak tezlik bilan aylanadi. M nuqta esa halqa bo'ylab $v_n = \text{const}$ nisbiy tezlik bilan harakat qiladi. Agar nuqta A holatdan B holatga o'tsa, uning Koriolis tezlanishining miqdori o'zgaradimi? (3.64-rasm).

3.63-rasm

3.64-rasm

47-§. Ko'chirma harakat ilgariylanma harakat bo'lmagan holda nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Nuqtaning murakkab harakatida uning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechishda ko'chirma harakatning ko'rinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Agar nuqtaning murakkab harakatida ko'chirma harakat ilgariylanma harakat bo'lmasa, ya'ni qo'zg'aluvchi koordinatalar sistemasining berilgan ondagi burchak tezligi ma'lum bo'lsa, nuqtaning absolut tezlanishi uning nisbiy, ko'chirma va Koriolis tezlanishlarining geometrik yig'indisidan iborat bo'ladi:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_n + \vec{a}_k + \vec{a}_c = \vec{a}_n + \vec{a}_k + 2(\vec{\omega} \times \vec{v}_n).$$

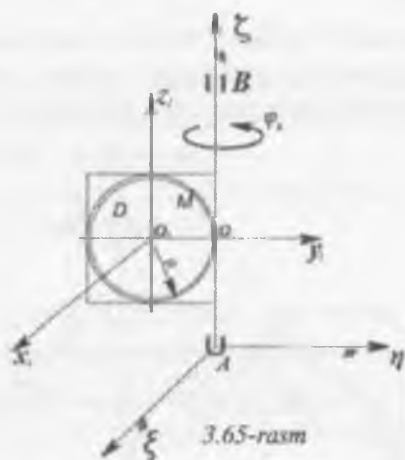
Murakkab harakatda ko'chirma harakat ilgariylanma harakat bo'lmagan holda nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashda quyidagi tartibga rioya etish tavsiya etiladi:

- 1) masala shartiga ko'ra nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut harakatlari aniqlab olinadi;
- 2) qo'zg'almas va qo'zg'aluvchan sanoq sistemalari tanlab olinadi;
- 3) ko'chirma harakat xayolan to'xtatilib, nuqtaning nisbiy tezlanishi aniqlanadi;
- 4) nisbiy harakat xayolan to'xtatilib, nuqtaning ko'chirma tezlanishi aniqlanadi;
- 5) nuqtaning nisbiy tezligi va ko'chirma harakatning burchak tezliklarini bilgan holda, nuqtaning Koriolis tezlanishi aniqlanadi;
- 6) Koriolis teoremasiga asosan nuqtaning absolut tezlanishi aniqlanadi.

48-§. Ko'chirma harakat ilgari lanma harakat bo'lmagan hoi uchun nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalar

1-masala.

To'g'ri burchakli ramka AB qo'zg'almas o'q atrofida $\varphi_k = 3t - 0,5t^3$ rad qonun bo'yicha aylanadi. M nuqta to'g'ri burchakli ramkaga nisbatan unda chizilgan radiusi $R=40$ sm bo'lgan aylana bo'ylab O nuqtadan $OM = s_n = 40\pi \cos \frac{\pi t}{3}$ sm qonun bo'yicha harakatlanadi. M nuqtaning $t = 1$ sekunddagi absolut tezligi va absolut tezlanishi topilsin (3.65-rasm).

Yechish:

1. M nuqtaning absolut tezligini aniqlash.

Berilgan vaqt onida chizma tekisligi to'g'ri burchakli ramkaning tekisligi bilan ustma-ust tushadi deb faraz qilinadi.

Shaklda ko'rsatilgan $A\xi\eta\zeta$ o'qlar sistemasini qo'zg'almas sanoq sistemasini, to'g'ri burchakli ramka bilan bog'langan va u bilan birga aylanuvchi $O_1x_1y_1z_1$ o'qlar sistemasini qo'zg'aluvchan sanoq sistemasini tashkil etadi.

M nuqtaning to'g'ri burchakli ramka bilan bog'langan $O_1x_1y_1z_1$ sanoq sistemasiga nisbatan harakati nisbiy, to'g'ri burchakli ram-

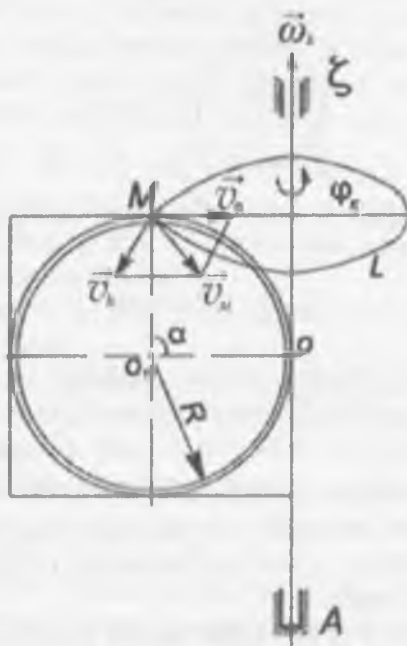
kaning va u bilan bog'langan $O_1x_1y_1z_1$ sanoq sistemasining qo'zg'almas $A\xi\eta\zeta$ sanoq sistemasiga nisbatan harakati ko'chirma va nuqtaning qo'zg'almas $A\xi\eta\zeta$ sanoq sistemasiga nisbatan harakati absolut harakat hisoblanadi.

M nuqtaning to'g'ri burchakli ramkada chizilgan aylanadagi holatini uning aylana bo'ylab harakat qonunidan foydalanib, quyidagi α burchak orqali aniqlaymiz:

$$\alpha = \frac{s_n}{R} = \frac{40\pi \cos \frac{\pi t}{3}}{40};$$

* $t=1$ s da $\alpha = 90^\circ$.

M nuqtaning absolut tezligini nuqtaning murakkab harakatida tezliklarni qo'shish haqidagi teorema asosan, nisbiy va ko'chirma tezliklarning geometrik yig'indisi kabi aniqlaymiz (3.66-rasm):

3.66-rasm

$$\vec{v}_a = \vec{v}_n + \vec{v}_k. \quad (3.30)$$

Nisbiy tezlikning moduli:

$$v_n = |\vec{v}_n|, \quad (3.31)$$

bu yerda

$$\vec{v}_n = \frac{ds_n}{dt} = -\frac{40\pi^2}{3} \sin \frac{\pi t}{3}.$$

$t=1$ sekundda

$$\vec{v}_n = \frac{-40 \cdot (3,14)^2}{3} \cdot 0,86 = -113,06 \text{ sm/s},$$

$$v_n = 113,06 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_n$ kattalikning oldidagi manfiy ishora M nuqtaning nisbiy tezligi s_n ning kamayish tomoniga qarab aylanaga urinma holda yo'nalishini bildiradi (3.66-rasm).

M nuqtaning ko'chirma tezligini aniqlaymiz.

Ko'chirma tezlikning moduli:

$$v_k = R_k \omega_k. \quad (3.32)$$

Bu ifodada R_k to'g'ri burchakli ramkaning qaralayotgan vaqt onida M nuqta bilan ustma-ust tushuvchi nuqtasi tomonidan, $A\xi$ o'q atrofida chizadigan L aylanasi radiusi, $R_k = R = 40 \text{ sm}$.

ω_k — to'g'ri burchakli ramka burchak tezligining moduli:

$$\omega_k = |\vec{\omega}_k|, \quad \vec{\omega}_k = \frac{d\varphi_k}{dt} = 3 - 1,5t^2.$$

$t=1$ sekundda,

$$\vec{\omega}_k = 1,5 \text{ rad/s}, \quad \omega_k = 1,5 \text{ rad/s}.$$

$\vec{\omega}_k$ kattalikning musbat ishorasi to'g'ri burchakli ramkaning, $A\xi$ o'q atrofida aylanishi ω_k burchakning o'sish tomoniga ro'y berishini ko'rsatadi. $\vec{\omega}_k$ ko'chirma tezlikning moduli (3.33) formula bo'yicha hisoblanadi:

$$v_k = 40 \cdot 1,5 = 60 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_k$ vektor L aylanaga urinma bo'ylab, to'g'ri burchakli ramkaning aylanish tomoniga qarab yo'nalgan.

$\vec{v}_k$ va $\vec{v}_n$ vektorlar o'zaro perpendikular bo'lgani uchun M nuqta absolut tezligining moduli (3.66-rasm):

$$v_a = \sqrt{v_n^2 + v_k^2} = 128 \text{ sm / s.}$$

2. M nuqtaning absolut tezlanishini aniqlaymiz.

M nuqtaning absolut tezlanishini nuqtaning murakkab harakatida tezlanishlarni qo'shish teoremasidan aniqlaymiz. Masalada, ko'chirma harakat ilgarilanma bo'lmagan murakkab harakat bo'lganligi uchun absolut tezlanish nisbiy, ko'chirma va Koriolis tezlanishlarining geometrik yig'indisiga teng:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_M = \vec{a}_n + \vec{a}_k + \vec{a}_c \quad (3.34)$$

yoki yoyilgan ko'rinishda

$$\vec{a}_a = \vec{a}_M = \vec{a}_n'' + \vec{a}_n' + \vec{a}_k'' + \vec{a}_k' + \vec{a}_c. \quad (3.35)$$

Nisbiy urinma tezlanishning moduli:

$$a_n^r = |\vec{a}_n^r|, \quad (3.36)$$

bu ifodada

$$\vec{a}_n^r = \frac{d^2 s_n}{dt^2} = -\frac{40\pi^2}{9} \cos \frac{\pi t}{3}.$$

$t=1$ sekundda

$$\vec{a}_n^r = -21,91 \text{ sm / s}^2,$$

$$a_n^r = 21,91 \text{ sm / s}^2.$$

$\vec{a}_n^r$ ning manfiy ishorasi $\vec{a}_n^r$ vektorning s_n ning kamayish tomoniga qarab yo'nalganligini ko'rsatadi. $\vec{a}_n^r$ va $\vec{v}_n$ ishoralari bir xil. Demak, $\vec{a}_n^r$ va $\vec{v}_n$ vektorlari bir xil yo'nalishga ega.

Nisbiy normal tezlanish:

$$a_n^n = \frac{v_n^2}{R} = 319,56 \text{ s m/s}^2.$$

$\vec{a}_n$ vektor M nuqtadan O_1 nuqta tomon yo'nalgan (3.67-rasm).

Ko'chirma aylanma tezlanishning moduli (3.67-rasm):

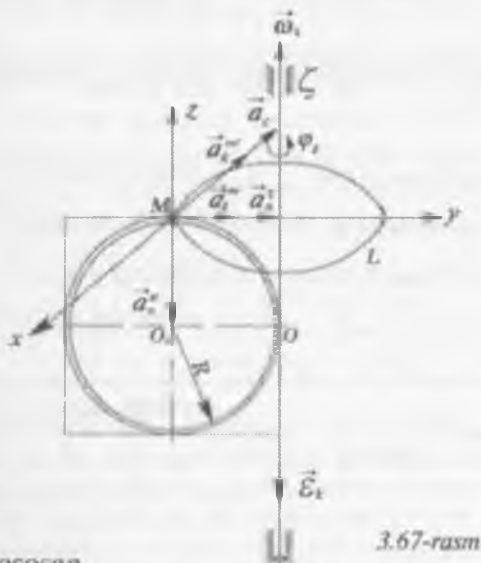
$$a_k^{ayl} = R_k \varepsilon_k. \quad (3.37)$$

Bu ifodada $\bar{\varepsilon}_k = |\bar{\varepsilon}_k|$ — to'g'ri burchakli ramkaning burchak tezlanishining algebraik qiymati:

$$\bar{\varepsilon}_k = \frac{d^2 \varphi_k}{dt^2} = -3t. \quad (3.38)$$

$t=1$ sekundda,

$\bar{\varepsilon}_k = -3 \text{ rad} / \text{s}^2$, $\varepsilon_k = 3 \text{ rad} / \text{s}^2$. $\bar{\varepsilon}_k$ va $\bar{\omega}_k$ larning ishoralari har xil. Demak, to'g'ri burchakli ramkaning aylanishi sekinlanuvchan, $\bar{\omega}_k$ va $\bar{\varepsilon}_k$ vektorlarning yo'nalishlari qarama-qarshi bo'ladi (3.67-rasm).

(3.37)ga asosan,

$$a_k^{ayl} = 40 \cdot 3 = 120 \text{ sm} / \text{s}^2.$$

$\vec{a}_k^{ayl}$ va $\vec{v}_k$ vektorlar qarama-qarshi tomonlarga yo'nalgan (3.66-3.67-rasmlar).

M nuqtaning absolut tezligini nuqtaning murakkab harakatida tezliklarni qo'shish haqidagi teorema-ga asosan nisbiy va ko'chirma tezliklarning geometrik yig'indisi kabi topamiz:

$$\vec{v}_M = \vec{v}_n + \vec{v}_k, \quad (3.41)$$

Nisbiy tezlikning moduli

$$v_n = |\vec{v}_n|, \quad (3.42)$$

bu ifodada,

$$\vec{v}_n = \frac{dS_n}{dt} = \frac{20\pi}{6} \cos \frac{\pi t}{6}.$$

$t=1$ sekundda,

$$\vec{v}_n = 9 \text{ sm} / \text{s}, \quad v_n = 9 \text{ sm} / \text{s}.$$

$\vec{v}_n$ oldidagi musbat ishora v_n vektorning s_n ning o'sish tomoniga qarab yo'nalganligini ko'rsatadi (3.71-a rasm).

Ko'chirma tezlikning moduli

$$v_k = R_k \omega_k, \quad (3.43)$$

bu ifodada R_k — doiraning berilgan M nuqta bilan ustma-ust tushuvchi nuqtasi tomonidan chiziladigan L aylananing radiusi, ω_k — doira burchak tezligining moduli.

$$R_k = O_1 M = \sqrt{a^2 + (OM)^2} = 22,36 \text{ sm}, \quad (3.44)$$

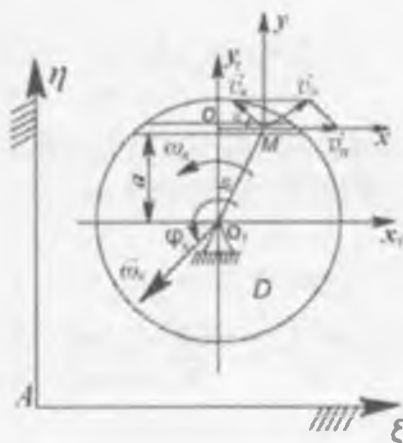
$$\omega_k = |\vec{\omega}_k|, \quad \vec{\omega}_k = \frac{d\varphi_k}{dt} = 2 - t. \quad (3.45)$$

$t=1$ sekundda,

$$\vec{\omega}_k = 1 \frac{\text{rad}}{\text{s}}, \quad \omega_k = 1 \text{ rad} / \text{s}.$$

(L aylana rasmda ko'rsatilmagan).

ω_k kattalikning oldidagi musbat ishora doiraning O_1 nuqta atro-fida aylanishi φ_k burchakning o'sish tomoniga qarab ro'y berishini ko'rsatadi. Shuning uchun $\vec{\omega}_k$ vektor chizma tekisligiga perpendi-kular holda O_1 nuqtadan o'tkazilgan aylanish o'qi bo'ylab tepaga

qarab yoʻnalgan (3.71-a rasm). Koʻchirma tezlikning moduli (3.43) formula boʻyicha topiladi:

$$v_k = 22,36 \text{ sm / s.}$$

$\vec{v}_k$ vektor L aylanaga urinma boʻylab, doiraning aylanish tomoniga qarab yoʻnalgan.

M nuqtaning absolut tezligi uning nisbiy va koʻchirma harakat tezliklaridan qurilgan parallelogramning diagonali orqali ifodalanadi. Uning modulini proyeksiyalash usuli orqali aniqlaymiz: (3.71-a rasm)

$$(v_B)_x = v_{Mx} = v_n - v_k \cos \alpha; \quad \cos \alpha = 0,89.$$

$$(v_B)_y = v_{My} = v_k \sin \alpha; \quad \sin \alpha = 0,45.$$

Shuning uchun,

$$v_{Mx} = -10,9 \text{ sm / s;}$$

$$v_{My} = 10,06 \text{ sm / s;}$$

$$v_B = v_M = \sqrt{v_{Mx}^2 + v_{My}^2} = 14,83 \text{ sm / s.}$$

M nuqtaning absolut tezlanishi nuqtaning murakkab harakatida tezlanishlarni qoʻshish teoremasidan aniqlanadi. Masalada koʻchirma harakat ilgarilanma boʻlmagan murakkab harakat boʻlganligi uchun absolut tezlanish nisbiy, koʻchirma va Koriolis tezlanishlarining geometrik yigʻindisiga teng:

$$\vec{a}_a = \vec{a}_M = \vec{a}_e + \vec{a}_k + \vec{a}_c, \quad (3.46)$$

yoki

$$\vec{a}_M = \vec{a}_n^r + \vec{a}_n^a + \vec{a}_k^{ayl} + \vec{a}_k^{mi} + \vec{a}_c. \quad (3.47)$$

Nisbiy urinma tezlanishning moduli

$$a_n^r = |\vec{a}_n^r|, \quad (3.48)$$

bu ifodada

$$\vec{a}_n^r = \frac{d^2 S_n}{dt^2} = -\frac{20 p^2}{36} \sin \frac{pt}{6}.$$

$t=1$ sekundda

$$\vec{a}_n^r = -2,74 \text{ sm} / \text{s}^2, \quad a_n^r = 2,74 \text{ sm} / \text{s}^2.$$

$\vec{a}_n^r$ ning manfiy ishorasi $\vec{a}_n^r$ vektoring s_n ning kamayish tomoniga qarab yo'nalganligini ko'rsatadi. $\vec{a}_n^r$ va $\vec{v}_n$ larning ishoralari har xil.

Demak, $\vec{a}_n^r$ va $\vec{v}_n$ vektorlar qarama-qarshi tomonlarga yo'nalgan bo'ladi.

M nuqtaning nisbiy harakatdagi normal tezlanish

$$a_n^a = \frac{v_n^2}{\rho} = 0,$$

chunki nisbiy harakat trayektoriyasi to'g'ri chiziq ($\rho = \infty$).

Ko'chirma aylanma-urinma tezlanishning moduli

$$a_k^{ayl} = R_k \varepsilon_k, \quad (3.49)$$

bu ifodada: $\varepsilon_k = |\vec{\varepsilon}_k|$ — doira burchak tezlanishining moduli

$$\vec{\varepsilon}_k = \frac{d^2 \varphi_k}{dt^2} = -1 \text{ rad} / \text{s}^2, \quad \varepsilon_k = 1 \text{ rad} / \text{s}^2.$$

$\vec{\varepsilon}_k$ va $\vec{\omega}_k$ larning ishoralari har xil. Demak, doira sekinlanuvchan aylanma harakatda bo'lar ekan. $\vec{\omega}_k$ va $\vec{\varepsilon}_k$ vektorlar qarama-qarshi tomonlarga yo'naladi (3.71-a, b rasmlar).

(3.49)ga asosan,

$$a_k^{oyl} = 22,36 \text{ sm} / \text{s}^2.$$

$\vec{a}_k^{oyl}$ vektor $\vec{v}_k$ vektorga qarama-qarshi holda yo'nalgan.

M nuqtaning ko'chirma harakat markazga intilma tezlanishning moduli:

$$a_k^{mi} = R_k \omega_k^2 = 22,36 \text{ sm} / \text{s}^2. \quad (3.50)$$

$\vec{a}_k^{mi}$ vektor L aylananing markaziga (O_1 nuqta tamon) yo'nalgan. Koriolis tezlanishining moduli

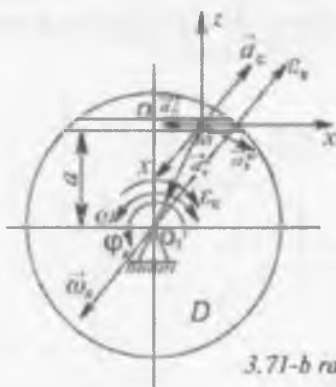
$$a_c = 2\omega_k v_n \sin(\vec{\omega}_k \wedge \vec{v}_n).$$

Masalada

$$\sin \sin(\vec{\omega}_k \wedge \vec{v}_n) = \sin 90^\circ = 1.$$

ω_k va v_n larning yuqorida topilgan qiymatlarini hisobga olsak,
 $a_c = 18 \text{ sm} / \text{s}^2.$

$\vec{a}_c$ vektor $(\vec{\omega}_k \times \vec{v}_n)$ vektor ko'paytma qoidasiga muvofiq yo'naladi (3.71-b rasm).

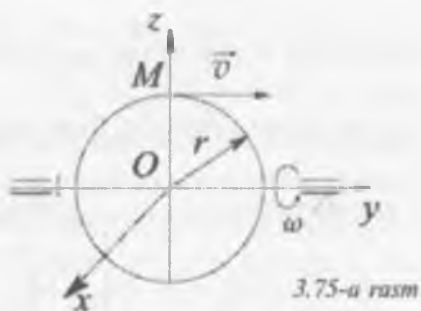

3.71-b rasm

M nuqtaning absolut tezlanishining modulini proyeksiyalash usuli yordamida aniqlaymiz:

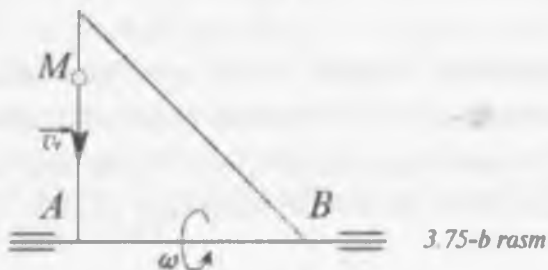
$$(a_a)_x = a_{Mx} = -a_c = -18 \text{ sm} / \text{s}^2;$$

$$(a_a)_y = a_{My} = -a_n^r - a_k^{mi} \sin \alpha + a_k^{oyl} \cos \alpha = 7,1 \text{ sm} / \text{s}^2;$$

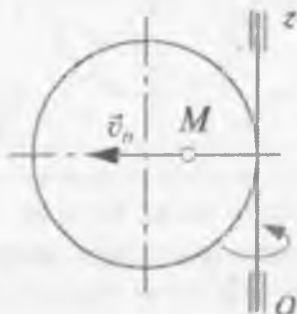
3.75-a rasm

5-muammo. Uchburchak shaklidagi jism AB tomoni atrofida ω burchak tezlik bilan aylanadi. M nuqta esa uning tomoni bo'ylab $\vec{v}_n = 3t^2$ nisbiy tezlik bilan harakatlanadi. Nuqtaning $t=2$ s paytdagi nisbiy tezlanishini aniqlang (3.75-b rasm).

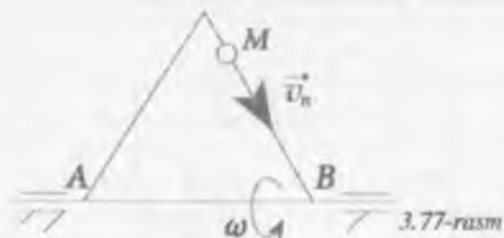
3.75-b rasm

6-muammo. Disk O_z o'qi atrofida aylanadi. M nuqta esa nisbiy tezlik bilan diskning diametri bo'ylab harakatlanadi. Nuqtaning $t=1$ s paytdagi nisbiy tezlanishini toping (3.76-rasm).

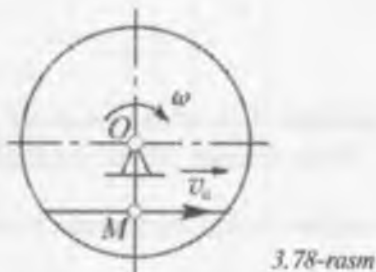
3.76-rasm

7-muammo. Uchburchak shaklidagi jism AB tomoni atrofida ω burchak tezlik bilan aylanadi. M nuqta esa uchburchakning tomoni bo'ylab $v_n = 2 \sin 4t$ nisbiy tezlik bilan harakatlanadi. Nuqtaning $t = \pi/8$ s paytdagi nisbiy tezlanishini hisoblang (3.77-rasm).

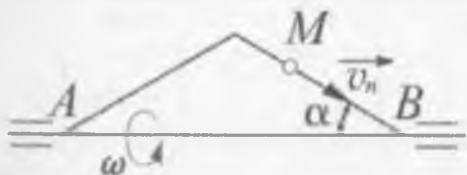

8-muammo. Disk shakl tekisligida O o'qi atrofida $\omega = 0,5 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Uning vatari bo'ylab M nuqta $v_n = 0,5t$ nisbiy tezlik bilan harakat qiladi.

Agar $t = 2 \text{ s}$ paytda $OM = 0,02 \text{ m}$ bo'lsa, M nuqtaning absolut tezlanishini toping (3.78-rasm).

9-muammo. Uchburchak shaklidagi jism AB tomoni atrofida o'zgarmas $\omega = 4 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Uning bir tomoni bo'ylab M nuqta v_n nisbiy tezlikka ega bo'lsa, $MB = 0,5 \text{ m}$

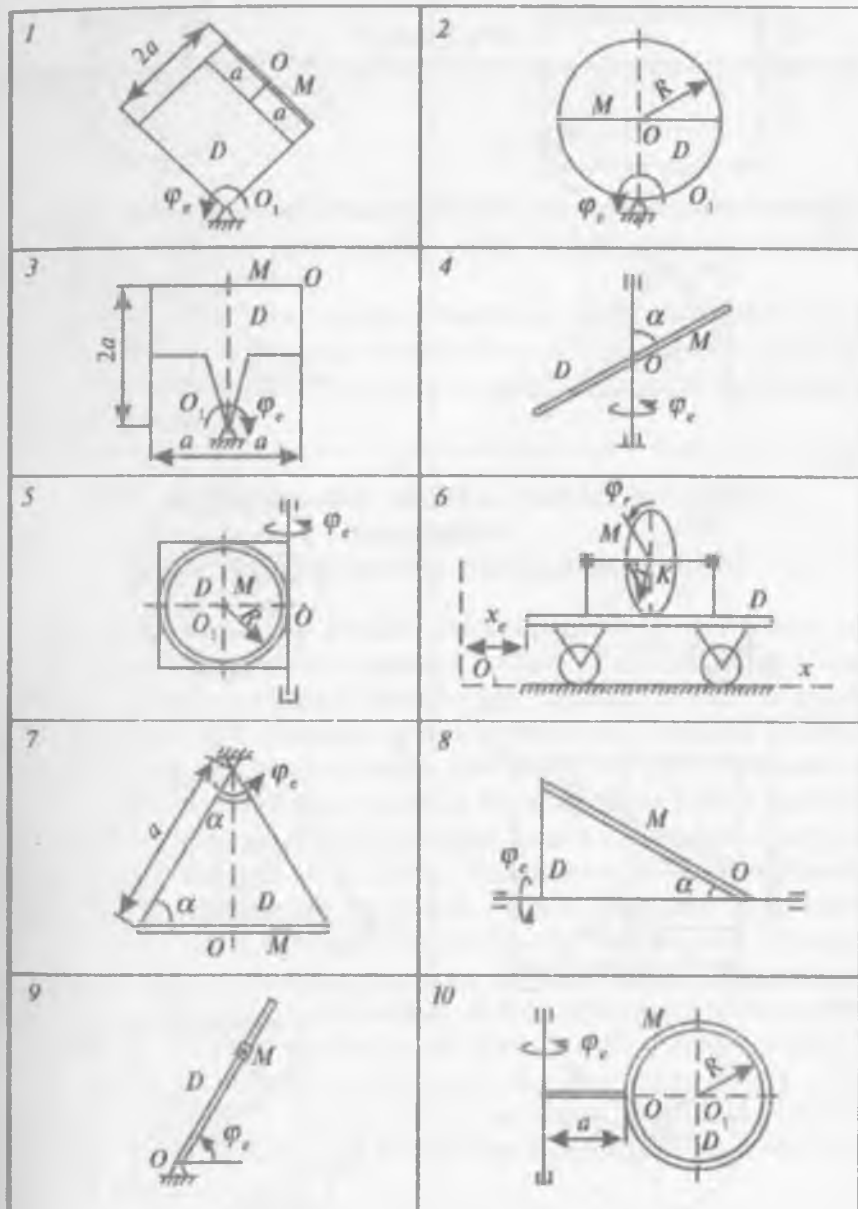

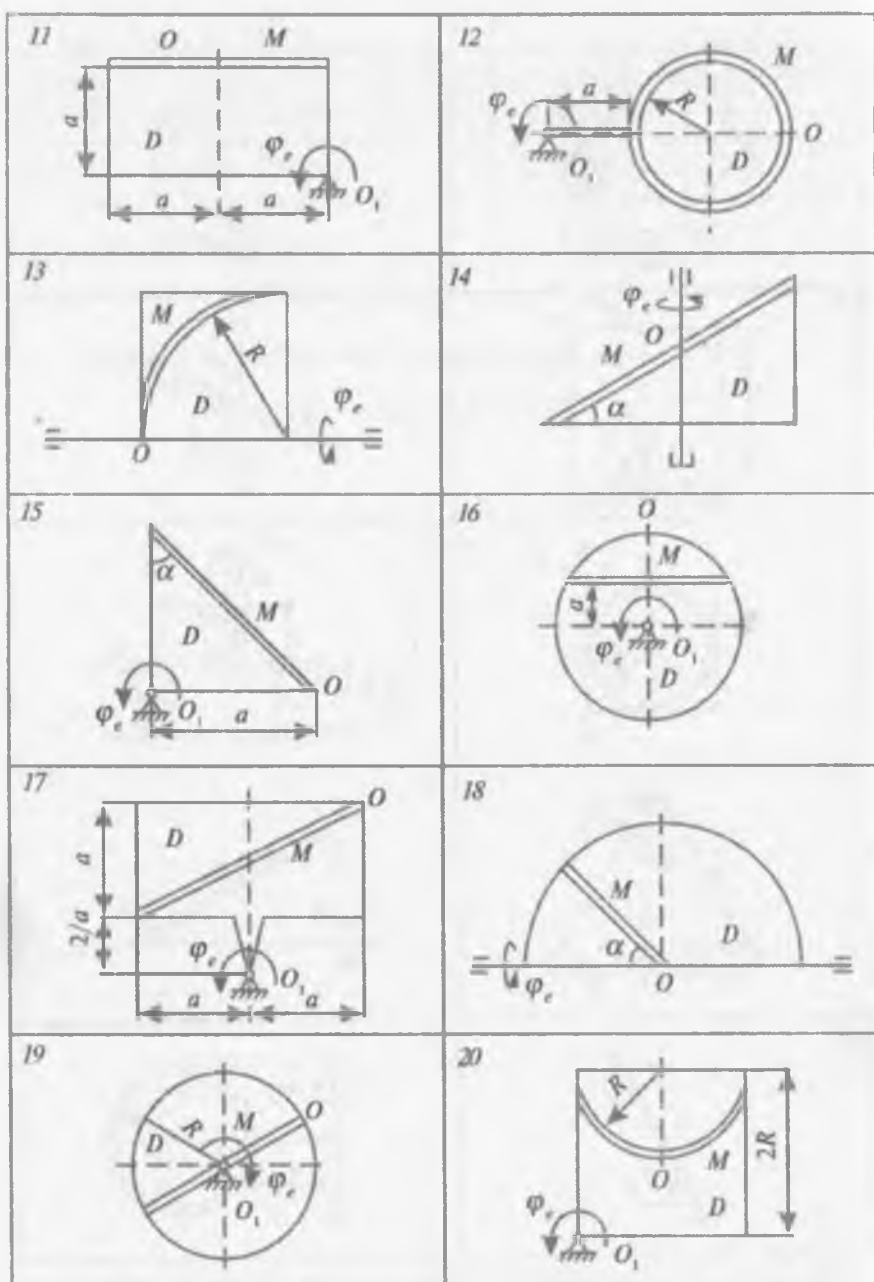
3.80-rasm

17	$8t^3+2t$	$0,5t^2$	—	1	—		—	
18	$10t+t^3$	$8t-t^2$	—	2	—	—	60	
19	$6t+4t^3$	$t+3t^2$	—	2	40	—	—	
20	$30\pi\cos w(\pi t/6)$	$6t+t^2$	—	3	60	—	—	

Eslatma: $\varphi_e = \varphi_e(t) \rightarrow \varphi_k = \varphi_k(t)$ (rad)

$x_e = x_e(t) \rightarrow x_k = x_k(t)$ (sm)

IV BOB

QATTIQ JISMNING TEKISLIKKA PARALLEL HARAKATI

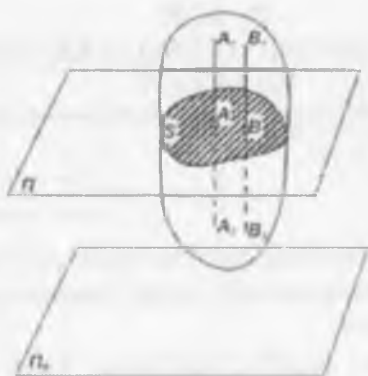
Agar jismning barcha nuqtalari berilgan qo'zg'almas tekislikka parallel tekisliklarda harakatlansa, uning bunday harakati tekislikka parallel harakat deyiladi.

Jismning tekislikka parallel harakatiga misol tariqasida to'g'ri chiziqli relsda g'ildirakning dumalashini, bir tekislikda harakatlanuvchi mashina va mexanizm qismlarining harakatini va hokazolarini keltirish mumkin.

51-§. Qattiq jismning tekislikka parallel harakatining xususiyatlari.

Tekis shaklning harakat tekisligidagi ko'chishi

Jismning tekislikka parallel harakatini o'rganish uchun uni qo'zg'almas Π_0 tekislikka parallel bo'lgan Π tekislik bilan fikran kesamiz. Kesish natijasida hosil bo'lgan kesimni S bilan belgilab, uni tekis shakl deb ataymiz. Jismning tekislikka parallel harakati ta'rifiga ko'ra, jismning harakati davomida bu tekis shakl doimo qo'zg'almas Π_0 tekislikka parallel bo'lgan Π tekislikda harakatlanadi. Tekislikka parallel harakatdagi jismda Π tekislikka perpendikular qilib olingan A_1A_2 kesma o'ziga parallel holda ko'chadi, ya'ni, kesma ilgarilanma harakatda bo'ladi. Shu sababli jismning bu kesmada yotgan barcha nuqtalarining harakatini o'rganish o'rniga, ulardan birining, masalan, S tekis shakl A nuqtasining harakatini o'rganish yetarli bo'ladi. Π tekislikka perpendikular B_1B_2 kesmaning harakatini o'rganishda ham xuddi shunday xulosaga kelish mumkin. Shunday qilib, qattiq jismning tekislikka parallel harakatini o'rganish uchun Π_0 qo'zg'almas tekislikka parallel bo'lgan S tekis shaklning Π_0 tekislikdagi harakatini o'rganish kifoya bo'lar ekan.

4.1-rasm

Tekis shakl harakatlanadigan Π tekislik tekis shaklning harakat tekisligi deyiladi (4.1-rasm).

52-§. Tekis shaklning harakat tekisligida ko'chishini qutb bilan birgalikdagi ilgarilanma harakat va qutb atrofidagi aylanma harakatlarga ajratish

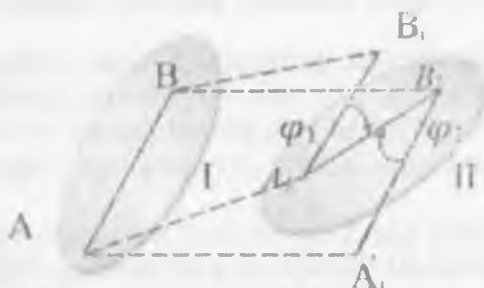
Tekis shakl harakatini undagi kinematik holati aniq bo'lgan nuqta harakatiga bog'lab o'rganish qulay bo'ladi. Bunday nuqta qutb deb ataladi.

Tekis shaklning harakat tekisligidagi har qanday ko'chishi quyidagi teorema orqali ifodalanadi: *tekis shaklning harakat tekisligidagi har qanday ko'chishi qutb bilan birgalikdagi ilgarilanma ko'chish hamda qutb atrofidagi aylanma ko'chishdan tashkil topadi.*

Teoremani isbotlash uchun tekis shaklning harakat tekisligidagi ixtiyoriy ikki holatini olamiz. Tekis shaklning I holati AB kesmaning tekislikdagi o'rni bilan, II holati esa A_1B_1 kesmaning tekislikdagi o'rni bilan aniqlansin (4.2-rasm).

Tekis shaklning harakat tekisligidagi ko'chishini ilgarilanma va aylanma harakatlardan tashkil topgan deb qarash mumkin. Quyidagi 2 variantni qarab chiqamiz.

I-variant. Qutb sifatida A nuqtani tanlab, tekis shaklga shunday ilgarilanma ko'chish beramizki, natijada A nuqta A_1 nuqta bilan

4.2-rasm

ustma-ust tushsin. Bunda tekis shaklning ilgarilanma ko'chishi $\overline{AA_1}$ vektor bilan aniqlanadi. B nuqta esa B_1 holatga o'tadi. Tekis shaklni A_1 nuqtadan tekis shakl tekisligiga perpendikular holda o'tuvchi o'q atrofida shunday φ_1 burchakka aylantiramizki, natijada B_1 nuqta B_2 nuqta bilan ustma-ust tushsin. Bunday harakatlar natijasida tekis shakl II holatni egallaydi.

2-variant. Qutb sifatida B nuqtani tanlab, tekis shaklga shunday ilgarilanma ko'chish beramizki, natijada B nuqta B_1 nuqta bilan ustma-ust tushsin.

Bunda tekis shaklning ilgarilanma ko'chishi $\overline{BB_1}$ vektor bilan aniqlanadi. A nuqta esa A_1 holatga o'tadi, tekis shaklni B_1 nuqtadan tekis shaklga perpendikular holda o'tuvchi o'q atrofida φ_2 burchakka aylantirsak, A_1 nuqta A_2 holatga o'tadi hamda amalga oshirilgan ilgarilanma va aylanma harakatlar natijasida tekis shakl II holatni egallaydi.

4.2-rasmdan ko'ramizki, $AA_1 \neq BB_1$, ya'ni tekis shaklning ilgarilanma harakati qutbni tanlashga bog'liq bo'lar ekan. $A_1B_1 \parallel A_2B_2$ va A_1B_1 umumiy bo'lgani uchun, $\varphi_1 = \varphi_2$ hamda aylanish yo'nalishi bir xil bo'ladi.

Mazkur holatlar, tekis shaklni qutb atrofida aylanishi qutbni tanlashga bog'liq bo'lmazligini ko'rsatadi. Shunday qilib, teorema isbotlandi.

53-§. Tekis shaklning harakat tenglamasi

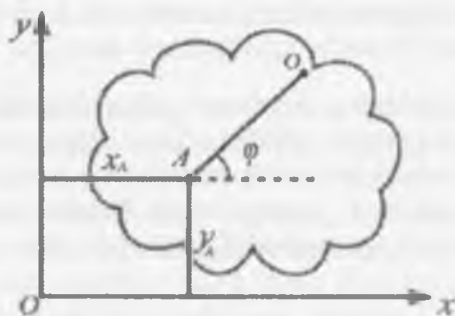
Yuqorida isbotlangan teorema asosan, tekis shaklning o'z tekisligidagi harakatini qutb bilan birgalikdagi ilgarilanma harakat va qutbdan harakat tekisligiga perpendikular ravishda o'tuvchi o'q atrofidagi aylanma harakatlardan tashkil topgan deb qarash mumkin.

Binobarin, tekis shaklning harakat tenglamasi ham qutb bilan birgalikdagi ilgarilanma harakat va qutb atrofidagi aylanma harakat tenglamalaridan iborat bo'ladi.

Tekis shaklda biror A nuqtani qutb sifatida qabul qilib, uning qo'zg'almas Oxy koordinatalar sistemasidagi koordinatalarini x, y orqali belgilasak,

$$\begin{aligned}x_A &= f_1(t), \\ y_A &= f_2(t)\end{aligned}\quad (4.1)$$

tenglamalar tekis shaklning ilgarilanma harakatini ifodalaydi (4.3-rasm).

4.3-rasm

Tekis shaklda olingan ixtiyoriy AO kesmaning x o'qi bilan tashkil qilgan burchagini φ orqali belgilasak, mazkur burchak vaqt o'tishi bilan o'zgarishi tufayli

$$\varphi = f_3(t) \quad (4.2)$$

tenglama tekis shaklning aylanma harakat tenglamasini ifodalaydi.

Natijada, tekis shaklning o'z tekisligidagi harakati

$$\left. \begin{aligned} x_A &= f_1(t), \\ y_A &= f_2(t), \\ \varphi &= f_3(t) \end{aligned} \right\} \quad (4.3)$$

tenglamalar bilan ifodalanishi aniq bo'ladi. (4.3.) tenglamalar tekis shaklning harakat tenglamalarini ifodalaydi.

Xususiyl holda, tekis shaklning harakatida $\varphi = \text{const}$ bo'lsa, tekis shakl ilgarilanma harakatda bo'ladi.

Agar tekis shaklning harakati davomida x_A , y_A koordinatalar o'zgarmas qiymatga ega bo'lib, φ burchak o'zgarsa, tekis shakl bunday holda aylanma harakatda bo'ladi.

54-§. Tekis shaklning burchak tezligi va burchak tezlanishi

Tekis shaklning qutb atrofida aylanishida uning barcha nuqtalari har onda bir xil burchak tezlik va bir xil burchak tezlanishga ega bo'ladi.

Tekis shaklning aylanish burchagidan vaqt bo'yicha olingan hosila tekis shaklning burchak tezligi deyiladi:

$$\omega = \frac{d\varphi}{dt}. \quad (4.4)$$

Tekis shaklning burchak tezligidan vaqt bo'yicha olingan birinchi tartibli hosila yoki tekis shakl aylanish burchagidan vaqt bo'yicha olingan ikkinchi tartibli hosila tekis shaklning burchak tezlanishi deyiladi:

$$\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d^2\varphi}{dt^2}. \quad (4.5)$$

Tekis shaklning burchak tezligi va burchak tezlanishi qutbning tanlab olinishiga bog'liq bo'lmaydi, chunki tekis shaklning qutb atrofida aylanish burchagi qutbni tanlashga bog'liq bo'lmaydi.

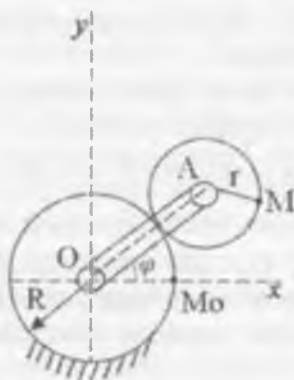
Natijada, AB shatun harakat tenglamalari quyidagi ko'rinishda yozilishi ma'lum bo'ladi:

$$x = r \cos kt,$$

$$y = r \sin kt,$$

$$\varphi = \arcsin\left(\frac{r}{l} \sin + \frac{a}{l}\right).$$

2-masala. R radiusli qo'zg'almas tishli g'ildirak bo'ylab duma-lovchi r radiusli tishli g'ildirak OA krivoship bilan harakatga keltiriladi; krivoship qo'zg'almas tishli g'ildirakning O o'qi atrofida ϵ_0 burchak tezlanish bilan tekis tezlanuvchan aylanma harakat qiladi. Agar $t=0$ da krivoshipning burchak tezligi $\omega_0=0$ va boshlang'ich aylanish burchagi $\varphi_0=0$ bo'lsa, qo'zg'aluvchan tishli g'ildirakning harakat tenglamalari tuzilsin; uning A markazi qutb deb qabul qilinsin (4.7-rasm).

4.7-rasm

Yechish:

qutb sifatida A nuqtani tanlab, uning koordinatalarini aniqlaymiz:

$$x_A = (R+r) \cos \varphi,$$

$$y_A = (R+r) \sin \varphi.$$

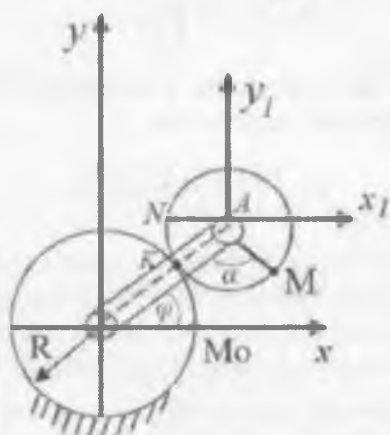
Qo'zg'aluvchan g'ildirak qo'zg'almas tishli g'ildirakning O o'qi atrofida ϵ_0 burchak tezlanish bilan aylanma harakat qiladi. Agar $t=0$ da krivoshipning burchak tezligi $\omega_0=0$ bo'lsa, krivoshipning aylanish burchagi quyidagicha aniqlanadi:

$$\varphi = \frac{(\varepsilon_0 t^2)}{2}.$$

Shuning uchun

$$x_A = (R + r) \cos \frac{(\varepsilon_0 t^2)}{2},$$

$$y_A = (R + r) \sin \frac{(\varepsilon_0 t^2)}{2}.$$

4.7-a rasm

Qo'zg'aluvchan g'ildirakning harakat tenglamalaridan uchin-chisini aniqlash uchun qo'zg'aluvchan g'ildirakning qutb — A nuqta atrofida aylanish burchagini aniqlaymiz. Krivoshipning boshlang'ich aylanish burchagi $\varphi_0 = 0$ bo'lganda M nuqta M_0 nuqta bilan ustma-ust tushadi.

G'ildiraklar tegib turgan K nuqta hamda N nuqta ham boshlang'ich paytda M_0 nuqta bilan ustma-ust tushadi.

Shuning uchun qo'zg'aluvchan g'ildirakning aylanish burchagi

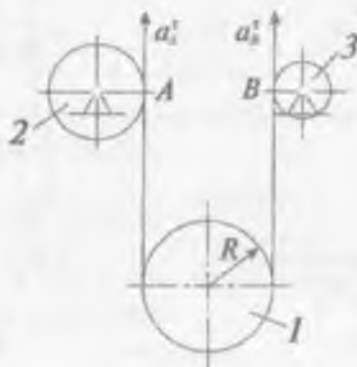
$$\angle MAN = \beta = \alpha + \varphi. \quad (4.8)$$

4.7-a rasmdan

$$\widehat{KM_0} = \widehat{KM}$$

yoki

$$R\varphi = r\alpha.$$

4.15-rasm

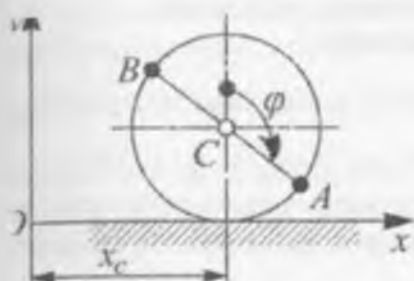
6-muammo. AB sterjen $x_A=2+t$, $y_A=0$, $\varphi=0,25\pi t$ tenglamalar asosida harakat qiladi. Agar $AB=3$ m bo'lsa, $t_1=1$ s paytda B nuqtaning x_B absissasini hisoblang (4.16-rasm).

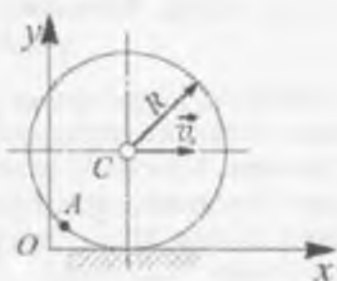
4.16-rasm

7-muammo. To'g'ri chiziqli yo'lda dumalayotgan g'ildirakning markazi $x_C=0,3 t^2$, $y_C=0,15$ m qonun bo'yicha harakat qiladi. Agar boshlang'ich paytda AB to'g'ri chiziq Oy o'qi bilan ustma-ust tushgan bo'lsa, $t_1=1$ s paytda B nuqtaning ordinatasi y_B ni toping (4.17-rasm).

8-muammo. Radiusi $R=0,2$ m bo'lgan g'ildirak zarba ta'sirida dumalaydi. Uning markazi C o'zgarmas $v_C=0,1$ m/s tezlikka ega. Agar boshlang'ich paytda, $t_0=0$ da, g'ildirakning A nuqtasi koordinata boshi bilan ustma-ust tushsa, $t_1=1$ s paytda A nuqtaning absissasini aniqlang (4.18-rasm).

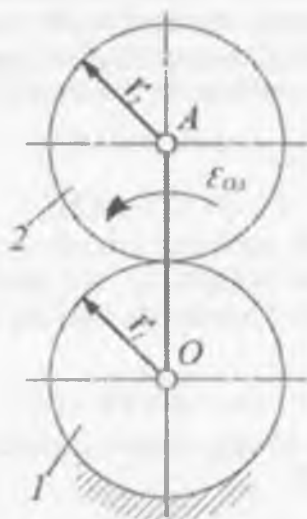
4.17-rasm

4.18-rasm

9-muammo. Radiusi $R=10$ sm bo'lgan g'ildirak to'g'ri chiziqli yo'lda dumalaydi. Uning markazi C o'zgarmasi $=2\pi$ sm/s² tezlanishga ega. Agar harakat boshlangan paytda $v_c(0)=0$ bo'lsa, $t_1=10$ s da g'ildirak necha marta dumalashga ulgiradi? (4.18-rasm).

10-muammo. Radiuslari teng $r_1=r_2=10$ sm ikkita shesternani bog'lab turuvchi OA krivoship tinch holatdan $\varepsilon_{OA}=0,1\pi$ burchak tezlanish bilan tekis aylana boshlaydi. Ikki shesterna 10 s ichida necha marta aylanadi? (4.19-rasm).

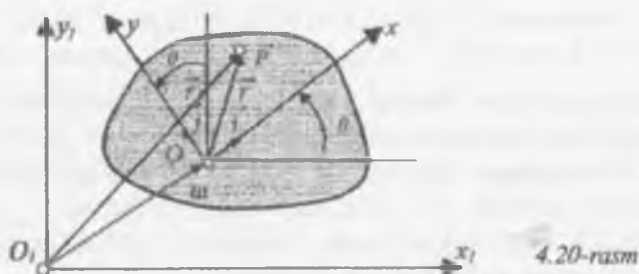
4.19-rasm

58-§. Tekis shakl nuqtasining tezligini qutb usulida aniqlash

Tekis shakl nuqtalarining tezliklari orasidagi bog'lanish quyidagi teorema yordamida ifodalanadi.

Teorema. Tekis shakl ixtiyoriy P nuqtasining tezligi qutb sifatida olingan O nuqtaning tezligi bilan mazkur nuqtaning qutb atrofidagi aylanma harakatidagi chiziqli tezligining geometrik yig'indisidan iborat bo'ladi (4.20-rasm).

Xorijiy o'quv adabiyotlarida mazkur teorema quyidagicha isbotlanadi.

Agar tekis shaklning o'z tekisligidagi Ox va O_1x_1 o'qlar orasidagi burchakni $\theta(t)$ orqali belgilasak, qo'zg'aluvchan Oxy o'qlar sistemasining birlik vektorlari quyidagicha ifodalanadi:

$$\vec{i} = \cos \theta \vec{i}_1 + \sin \theta \vec{j}_1,$$

$$\vec{j} = \sin \theta \vec{i}_1 + \cos \theta \vec{j}_1.$$

Tekis shaklning qutb atrofidagi aylanma harakati qutbdan shakl tekisligiga perpendikular bo'lgan O_z o'q atrofida yuzaga kelishini e'tiborga olsak, aylanma harakatning burchak tezligini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\vec{\omega} = \omega \vec{k} = \dot{\theta} \vec{k} = \dot{\theta} \vec{k}_1.$$

Bunday holda qutb sifatida olingan O nuqtaning tezligi quyidagi formula asosida yoziladi:

$$\vec{v}_0 = v_{0x} \cdot \vec{i}_1 + v_{0y} \cdot \vec{j}_1 = v_{0x} \cdot \vec{i} + v_{0y} \cdot \vec{j}.$$

Natijada, tekis shaklda olingan ixtiyoriy P nuqtaning tezligi, teorema asosan, quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{aligned}\vec{v}_P &= \vec{v}_O + \vec{\omega} \times \vec{r} = v_{Ox} \cdot \vec{i} + v_{Oy} \cdot \vec{j} + \omega \vec{k} \cdot (x \vec{i} + y \vec{j}) = \\ &= \vec{i}((v_{Ox} - \omega y)) + \vec{j}((v_{Oy} + \omega x))\end{aligned}\quad (4.18)$$

Bu ifodadan P nuqta tezligining qo'zg'luvchan Ox va Oy o'qlardagi proeksiyalari quyidagi ifodalar orqali aniqlanishi ma'lum bo'ladi:

$$v_{Px} = v_{Ox} - \omega y,$$

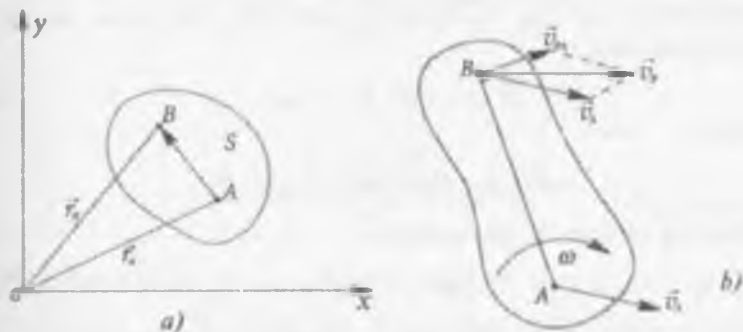
$$v_{Py} = v_{Oy} + \omega x.$$

Tekis shakl nuqtasining tezligini (4.18) formula asosida aniqlash qutb usulida aniqlash deyiladi.

Hozirgi kunda amalda bo'lgan darslik va o'quv qo'llanmalarda yuqorida bayon etilgan teorema quyidagi ko'rinishda isbotlanadi:

Tekis shakl ixtiyoriy B nuqtasining tezligi qutb sifatida olingan A nuqta tezligi bilan mazkur nuqtaning qutb atrofida aylana bo'y-lab harakatidagi chiziqli tezligining geometrik yig'indisiga teng bo'ladi.

Tekis shakl harakatini qo'zg'almas Oxy koordinatalar sistemasi-ga nisbatan o'rganamiz. Agar A nuqta qutb sifatida olinsa, A va B nuqtalar radius vektorlari quyidagicha bog'lanadi (4.21-a rasm).

4.21-a, b rasm

$$\vec{r}_B = \vec{r}_A + \vec{AB}.\quad (4.6)$$

Tezlik ta'rifiga ko'ra:

$$\vec{v}_B = \frac{d\vec{r}_B}{dt} = \frac{d\vec{r}_A}{dt} + \frac{d(\overline{AB})}{dt}. \quad (4.19)$$

Bunda

$$\frac{d\vec{r}_A}{dt} = \vec{v}_A, \quad \frac{d\overline{AB}}{dt} = \vec{v}_{BA} = \vec{\omega} \times \overline{AB}. \quad (4.20)$$

Shuning uchun

$$\vec{v}_B = \vec{v}_A + \vec{v}_{BA} = \vec{v}_A + \vec{\omega} \times \overline{AB}. \quad (4.21)$$

Tekis shakl biror nuqtasining tezligi va tekis shakl aylanma harakatining burchak tezligi berilganda, tekis shakl boshqa biror nuqtasining tezligini (4.21) formula vositasida aniqlash, uni quth usulida aniqlash deyiladi (4.21-b rasm).

59-§. Tekis shakl ikki nuqtasi tezliklarining proyeksiyalariga oid teorema

Teorema. Tekis shaklning ikkita nuqtasi tezliklarining shu nuqtalardan o'tuvchi o'qdagi proyeksiyalari o'zaro teng bo'ladi.

(4.21) dan

$$\vec{v}_B = \vec{v}_A + \vec{v}_{BA}. \quad (4.22)$$

Teoremaga ko'ra, (4.22)ning har ikki tomonini Ax o'qiga proyeksiyalaymiz:

$$(\vec{v}_B)_x = (\vec{v}_A)_x + (\vec{v}_{BA})_x. \quad (4.23)$$

Lekin

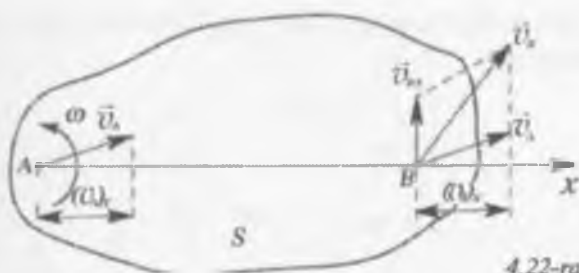
$$(\vec{v}_{BA})_x = 0, \text{ chunki } \vec{v}_{BA} \perp Ax.$$

Shuning uchun 4.22-rasmdan:

$$(\vec{v}_B)_x = (\vec{v}_A)_x. \quad (4.24)$$

Mazkur teoremani isbotlashda 1-teoremadan foydalandik.

Tekis shaklning biror A nuqtasining tezligi, boshqa B nuqtasining tezligi yo'nalishi ma'lum bo'lganda, B nuqtaning tezligi miqdorini mazkur teoremadan aniqlash qulay bo'ladi.

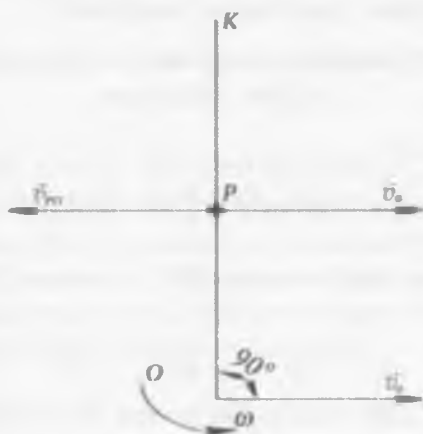

4.22-rasm

60-§. Tekis shakl nuqtalari tezliklarning oniy markazi

Tekis shaklning berilgan onda tezligi nolga teng bo'lgan nuqtasi tezliklar oniy markazi yoki aylanish oniy markazi deyiladi.

Agar tekis shaklning burchak tezligi noldan farqli bo'lsa, albatta, tezliklar oniy markazi mavjud bo'ladi (4.23-rasm).

4.23-rasm

Tekis shakl biror O nuqtasining tezligi $\vec{v}_0$ va shu O nuqta atrofidagi aylanma harakatning burchak tezligi ω berilgan bo'lsin. O nuqtani qutb deb olib, tekis shaklning aylanish yo'nalishida $\vec{v}_0$ ga

perpendikular OK chiziqli o'tkazamiz. OK chiziqda $OP = \frac{v_0}{\omega}$ teng-

likka mos keluvchi P nuqtani olib, (4.22) formulaga asosan uning tezligini topamiz.

$$\vec{v}_P = \vec{v}_O + \vec{v}_{PO}. \quad (4.25)$$

Bunda

$$v_{PO} = \omega \cdot OP, \quad OP = \frac{v_O}{\omega}$$

bo'lgani uchun

$$v_{PO} = \omega \cdot \frac{v_O}{\omega} = v_O, \quad \vec{v}_{PO} = -\vec{v}_O.$$

• U holda (4.25) dan $\vec{v}_P = 0$ bo'ladi. Demak, P nuqta tekis shakl nuqtalari tezliklarining oniy markazi ekan.

Berilgan onda tekis shakl nuqtalari tezliklarining oniy markazini qutb deb olsak, (4.22) formulaga asosan, tekis shakl A , B , C nuqtalarining tezliklari quyidagicha aniqlanadi:

$$\vec{v}_A = \vec{v}_P + \vec{v}_{AP}; \quad \vec{v}_B = \vec{v}_P + \vec{v}_{BP}; \quad \vec{v}_C = \vec{v}_P + \vec{v}_{CP}. \quad (4.26)$$

Lekin $\vec{v}_P = 0$.

Shuning uchun

$$\vec{v}_A = \vec{v}_{AP}; \quad \vec{v}_B = \vec{v}_{BP}; \quad \vec{v}_C = \vec{v}_{CP}. \quad (4.27)$$

Bunda

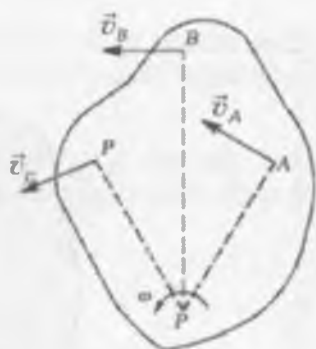
$$v_A = \omega \cdot AP, \quad v_B = \omega \cdot BP, \quad v_C = \omega \cdot CP \quad (4.28)$$

va

$$\vec{v}_A \perp \overline{AP}, \vec{v}_B \perp \overline{BP}, \vec{v}_C \perp \overline{CP}.$$

Demak, biror onda tezliklarining oniy markazi ma'lum bo'lgan tekis shakl nuqtalarining tezliklarini oniy markaz atrofida aylanma harakatdagi nuqtalarining tezliklari kabi topish mumkin ekan. Agar tezliklar oniy markazi tekis shakl konturidan tashqarida yotsa, tezliklar oniy markazi uchun tekis shaklga birlashtirilgan tekislikning nuqtasi olinadi. (4.24-rasm)

(4.28)dan tekis shakl nuqtalarining ayni paytdagi tezliklari orasidagi quyidagi munosabatni aniqlash mumkin:

4.24-rasm

$$\frac{v_A}{AP} = \frac{v_B}{BP} = \frac{v_C}{CP} \quad (4.29)$$

Demak, tekis shakl nuqtalarining tezliklari, shu nuqtalardan tezliklar oniy markazigacha bo'lgan masofalarga to'g'ri proporsional bo'lar ekan (4.24-rasm).

61-§. Ba'zi hollarda tezliklarning oniy markazini aniqlash

1) Tekis shakl biror A nuqtasining tezligi $\vec{v}_A$ va B nuqtasining tezligi yo'nalishi ma'lum bo'lsin. Bunday holda tekis shakl nuqtalari tezliklarining oniy markazi A va B nuqtalar tezliklariga o'tkazilgan perpendikularlarning kesishgan nuqtasida bo'ladi (4.25-rasm).

A nuqta tezligining moduli ma'lum bo'lgani uchun, (4.28) dan tekis shaklning burchak tezligini aniqlaymiz:

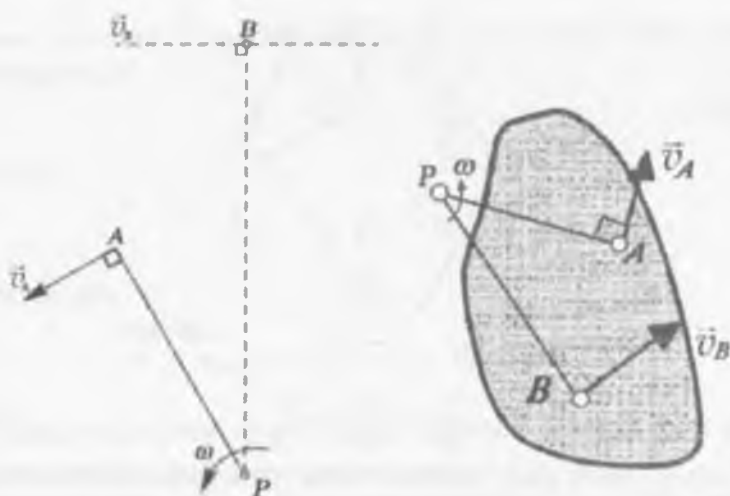
$$\omega = \frac{v_A}{AP}, \quad (4.30)$$

AP masofa chizmadan aniqlanadi.

U paytda B nuqta tezligining miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$v_B = \omega \cdot BP.$$

2) Tekis shakl A va B nuqtalarining tezliklari parallel va AB kesmaga perpendikular bo'lsa, tezliklarning oniy markazini aniqlash uchun tezliklar moduli ham ma'lum bo'lishi kerak.

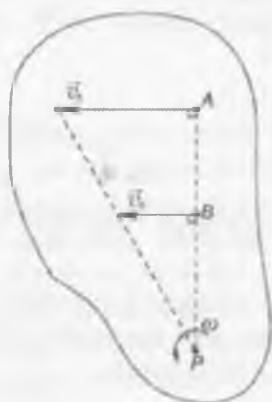

4.25-rasm

(4.29) ga ko'ra:

$$\frac{v_B}{v_A} = \frac{BP}{AP} \quad (4.31)$$

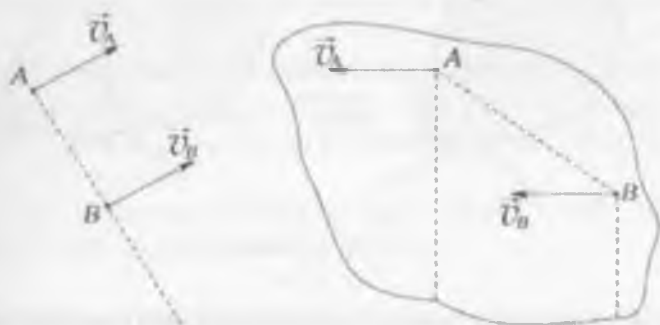
Shuning uchun ham, A va B nuqtalar tezliklarining uchlari oniy markaz orqali o'tuvchi chiziqda yotadi. Shu chiziqning AB chiziq bilan kesishgan nuqtasi tezliklar oniy markazini ifodalaydi (4.26-a, b rasmlar).

4.26-a, b rasm

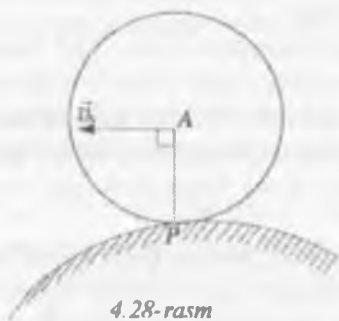
Agar tekis shakl A va B nuqtalarining tezliklari o'zaro teng va parallel yo'nalgan bo'lsa, u holda tezliklar oniy markazi cheksizlikda bo'ladi ($AP = \infty$).

Tekis shakl burchak tezligi bunday holda nolga teng bo'lib, u berilgan onda ilgarilanma harakatda bo'ladi (4.27-a, b rasmlar):

4.27-a, b rasm

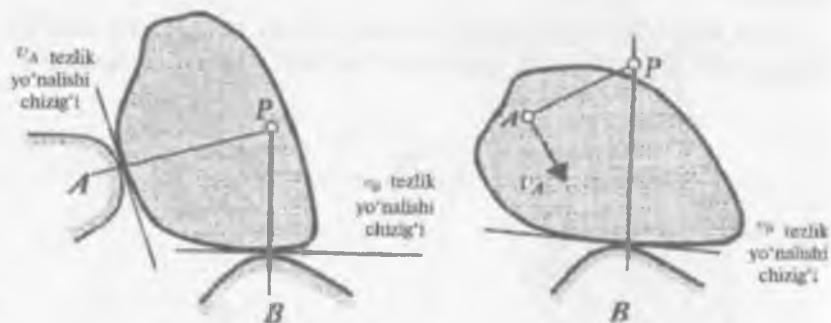
3) Tekis shakl konturi biror qo'zg'almas chiziq ustida sirpanmasdan dumalasa, tekis shakl konturining qo'zg'almas chiziqqa tegib turgan nuqtasining tezligi nolga teng bo'ladi. Shuning uchun oniy markaz shu urinish nuqtasida yotadi (4.28-rasm).

4.28-rasm

4) Tekis shakl konturi A va B qo'zg'almas (4.29-rasm) yoki B qo'zg'almas (4.29-b rasm) chizma ustida sirpanmasdan dumalasa.

Shakl tezliklarining oniy markazi A va B nuqtalari tezliklarining yo'nalishlariga o'tkazilgan perpendikularlarning kesishgan nuqtasida bo'ladi (4.29-a, b rasmlar).

(4.29-a, b rasmlar)

62-§. Tekislikka parallel harakatdagi jism nuqtalarining tezliklarini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar

Umuman, tekis shakl nuqtalarining tezliklarini quyidagi 3 usulda aniqlash mumkin:

1. Analitik usul.
2. Grafik usul.
3. Grafoanalitik usul.

Mazkur o'quv qo'llanmada tekis shakl nuqtalarining tezliklarini aniqlashning grafoanalitik usuli bilan tanishamiz.

Grafoanalitik usulning o'zi ham ikki yo'ldan iborat.

a) Tekis shakl nuqtalarining tezliklarini qutb usulida aniqlash.

Bu usulda tekis shakl nuqtalarining tezliklari quyidagicha aniqlanadi.

1. Tezligi ma'lum yoki masala shartiga ko'ra aniqlanishi mumkin bo'lgan tekis shakl nuqtasi qutb sifatida tanlanadi.
2. Tekis shaklda tezligining yo'nalishi ma'lum bo'lgan boshqa nuqta aniqlanadi.
3. Bu nuqtaning tezligi tekis shakl nuqtalarining tezliklari haqidagi teorema asosida hisoblanadi.

4. Tekis shaklning shu vaqt onidagi burchak tezligi aniqlanadi.

5. Tekis shakl burchak tezligini bilgan holda, yuqorida bayon etilgan tekis shakl nuqtalarining tezliklari haqidagi teoremdan, tekis shaklning so'ralgan nuqtasining tezligi aniqlanadi.

b) Tekis shakl nuqtalarining tezliklarini tezliklarning oniy markazi orqali aniqlash.

Bu usulda tekis shakl nuqtalarining tezliklari quyidagicha aniqlanadi:

1. Tekis shakl nuqtalari tezliklarining oniy markazi aniqlanadi.

2. Tekis shaklning tezligi ma'lum bo'lgan nuqtasining oniy radiusi aniqlanadi va tezlik modulini oniy radiusga bo'lib, tekis shaklning burchak tezligi topiladi.

3. Tekis shaklning burchak tezligini bilgan holda, so'ralgan nuqtaning tezligi aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Tekis shakl nuqtalarining tezliklari orasidagi bog'lanishni ta'riflang.

2. Tekis shakl nuqtasining tezligini quth usulida aniqlash deb qanday usulga aytiladi?

3. Tekis shakl ikki nuqtasi tezliklarining proyeksiyalariga oid teoremani ta'riflang.

4. Tezliklar oniy markazi deb qanday nuqtaga aytiladi?

5. Tekis shakl nuqtalari tezliklarining oniy markazini aniqlash hollarini ko'rsating.

6. Agar tekis shakl A va B nuqtalarining tezliklari teng va parallel yo'nalgan bo'lsa, tezliklar oniy markazi qayerda joylashadi?

63-§. Tekislikka parallel harakatdagi jism nuqtalarining tezliklarini aniqlashga doir masalalar

1-masala. O val $\omega=1,5$ rad/s burchak tezlik bilan aylanuvchi krivoshipning ikkita gorizontal va ikkita vertikal holatida markaziy bo'lmagan krivoship mexanizmi B polzuni tezligining qancha bo'lishi topilsin; $OA=40$ sm, $AB=200$ sm, $OC=20$ sm (4.30-a rasm).

Yechish:

1. Krivoshipning birinchi gorizontal holatida B polzunning tezligi qancha bo'lishini aniqlaymiz (4.30-b rasm).

4.30-a rasm

4.30-b rasm

Krivoship A nuqtasining tezligi:

$$v_A = \omega \cdot OA = 1,5 \cdot 40 = 60 \text{ sm/s}; \vec{v}_A \perp \vec{OA}.$$

B polzun tezligini aniqlash uchun AB shatun nuqtalari tezliklarining oniy markazini aniqlaymiz. Buning uchun $\vec{v}_A$ va $\vec{v}_B$ yo'nalishlariga perpendikular chiziqlar o'tkazib, ularning kesishish nuqtasi P_1 ni topamiz. P_1 nuqta AB shatun nuqtalari tezliklarining oniy markazini ifodalaydi. P_1 nuqta qutb sifatida qabul qilinsa, krivoship A nuqtasining tezligi quyidagicha yoziladi:

$$v_A = \omega_{AB} \cdot AP_1$$

Bundan

$$\omega_{AB} = \frac{v_A}{AP_1}.$$

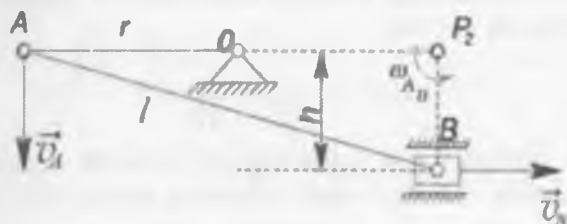
Bunday holda

$$v_B = \omega_{AB} \cdot BP_1.$$

Agar $BP_1 = h$ ekanligini e'tiborga olsak:

$$v_B = \frac{v_A}{AP_1} \cdot h = \frac{60}{\sqrt{l^2 - h^2}} \cdot h = 6,03 \text{ sm/s}.$$

2. Xuddi shunday mulohazalar asosida, krivoshipning ikkinchi gorizontal holatida B polzunning tezligini aniqlaymiz (4.30-c rasm).

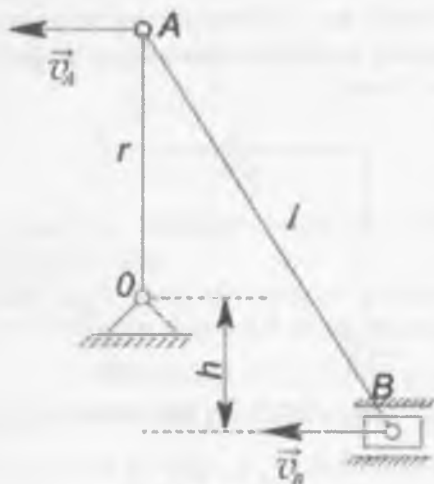

4.30-c rasm

4.30-c rasmdan ko'rinib turibdiki, krivoshipning ikkinchi gorizontal holatida ham B polzun tezligining miqdori 1 gorizontal holatidagi tezligiga teng bo'lar ekan:

$$v_B = 6,03 \text{ sm/s.}$$

3. Yuqorida keltirilgan mulohazalar asosida, krivoshipning birinchi vertikal holatida B polzun tezligining miqdorini aniqlaymiz (4.30-d rasm).

4.30-d rasm

Krivoshipning bunday vertikal holatida B polzun tezligining miqdori krivoship A nuqtasining tezligiga teng bo'ladi:

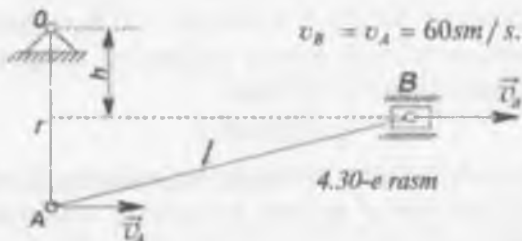
$$v_B = v_A = 60 \text{ sm} / \text{s}.$$

Chunki krivoshipning bunday holatida AB polzun oniy ilgʻi-
rilanma harakatda bo'ladi:

$$AP_3 = \infty, \quad \omega_{AB} = \frac{v_A}{AP_3} = 0.$$

4. Xuddi shunday hol krivoshipning ikkinchi vertikal holatida
ham yuzaga keladi (4.30-e rasm). Shuning uchun bu holatda ham:

$$AP_3 = \infty, \quad \omega_{AB} = 0, \quad v_{B4} = v_{B3} = 60 \text{ sm} / \text{s}.$$

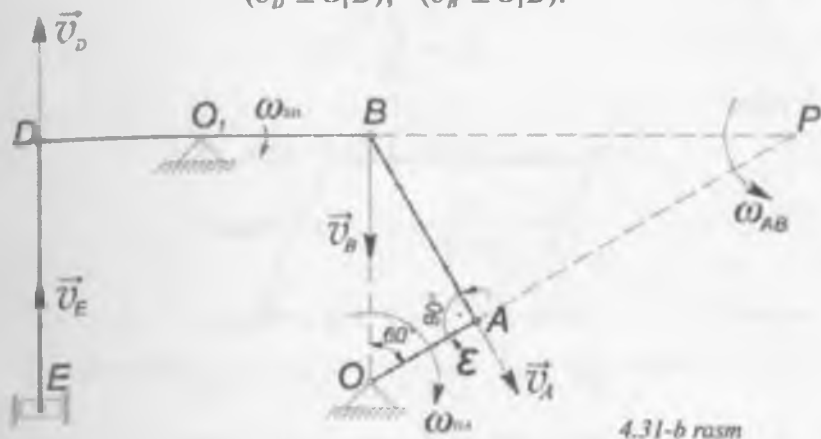
2-masala. OA krivoship 2 rad/s burchak tezlik bilan bir tekis
aylanadi. Agar $OA=20 \text{ sm}$, $O_1B=O_1D$ bo'lsa, rasmda ko'rsatilgan
holat uchun nasosning uzatmali mexanizmi E porshenining tezligi
aniqlansin (4.31-a rasm).

Yechish: A nuqtaning tezligi $\vec{v}_A$ OA krivoshipga perpendikular
holda ω_{OA} tomon yo'naladi ($\vec{v}_A \perp OA$) (4.31-b rasm).

BD krivoship O_1 nuqta atrofida aylanishi tufayli D nuqtaning
tezligi v_D O_1D kesmaga perpendikular holda, B nuqtaning tezligi
 $\vec{v}_B$ esa O_1B kesmaga perpendikular holda ω_{BD} tomon yo'naladi:

$$(\vec{v}_D \perp O_1\vec{D}), (\vec{v}_B \perp O_1\vec{B}).$$

Shuning uchun:

$$\omega_{BD} = \frac{v_B}{O_1B} = \frac{v_D}{O_1D}.$$

Lekin $O_1B = O_1D$ bo'lganligi uchun, $v_B = v_D$.

Rasmda BD krivoship gorizontol holatda bo'lganligi uchun

$$\vec{v}_D \parallel \vec{v}_E; \vec{v}_D = \vec{v}_E.$$

Binobarin,

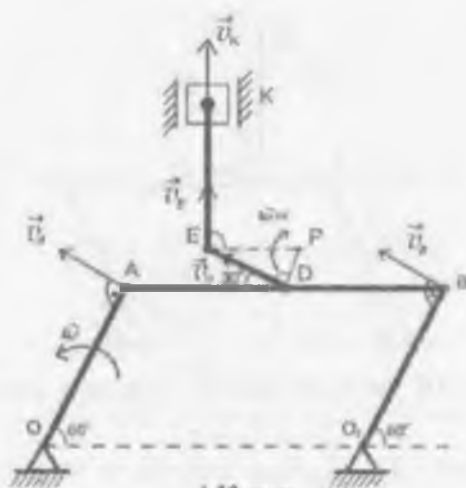
$$v_E = v_B.$$

Demak, E nuqtaning tezligini aniqlash uchun B nuqtaning tezligini aniqlash yetarli ekan.

B nuqtaning tezligini aniqlash uchun berilgan mexanizm AB qismining harakatini o'rganamiz. AB qism nuqtalari tezliklarining oniy markazi $\vec{v}_A$ va $\vec{v}_B$ vektorlarga o'tkazilgan perpendikularlarning kesishish nuqtasi P hisoblanadi (4.31-b rasm).

Shuning uchun

$$\omega_{AB} = \frac{v_A}{AP} = \frac{v_B}{BP}.$$

4.33-rasm

$$DP = DE \operatorname{tg} 30^\circ = \frac{10\sqrt{3}}{3} = 5,8 \text{ sm},$$

$$EP = \frac{DE}{\cos 30^\circ} = \frac{10 \cdot 2 \cdot 10}{\frac{\sqrt{3}}{2} \sqrt{3}} = 11,5 \text{ sm}.$$

Aniqlangan kattaliklarni hisobga olsak,

$$\omega_{DE} = \frac{v_D}{DP} = \frac{20}{5,8} = 3,5 \frac{1}{s}.$$

4-masala. 1-qo'zg'aluvchi va 2-qo'zg'almas bloklar cho'zil-maydigan ip bilan bog'langan. Ipning uchiga birlashtirilgan K yuk $x = 2t^2$ m qonun bilan vertikal bo'ylab pastga tushadi. $t = 1$ s bo'lgan paytda rasmda tasvirlangan holat uchun harakatlanuvchi blok gardishida yotuvchi C , D , B va E nuqtalarning tezliklari topilsin; qo'zg'aluvchi 1-blok radiusi $0,2$ m ga teng, $CD \perp BE$.

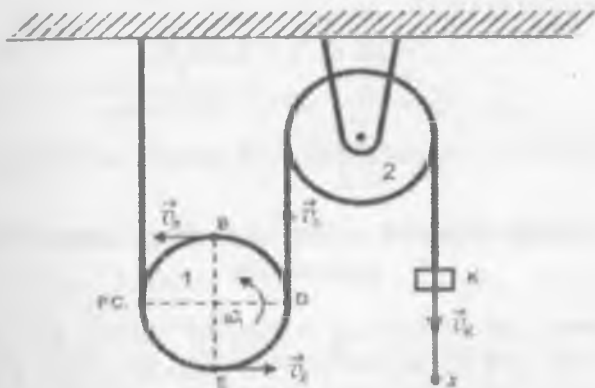
Shuningdek, 1-blokning burchak tezligini ham toping (4.34-rasm).

Yechish: K yuk tezligini aniqlaymiz:

$$v_K = \frac{dx_K}{dt} = (2t^2)' = 4t,$$

$$t_1 = 1 \text{ s da } v_K = 4 \cdot 1 = 4 \text{ m/s.}$$

$\vec{v}_K$ K nuqtaga qo'yilgan bo'lib, vertikal pastga yo'nalgan.

4.34-rasm

Chizmadan harakatlanuvchan 1-blok D nuqtasining tezligi K yuk tezligiga teng bo'lishi ma'lum:

$$v_D = v_K = 4 \text{ m/s.}$$

1-blok uchun C nuqta tezliklar oniy markazini ifodalaydi. Shuning uchun

$$v_C = 0.$$

Bunday holda 1-blok burchak tezligi:

$$\omega_1 = \frac{v_D}{2R_1} = \frac{4}{2 \cdot 0,2} = 10 \frac{1}{s}.$$

ω_1 ning yo'nalishi $\vec{v}_D$ yo'nalishi orqali aniqlanadi.

1-qo'zg'aluvchi blok B va E nuqtalarining tezliklari mazkur nuqtalarning tezliklar oniy markazi C nuqta atrofidagi aylanma harakat tezligi kabi topiladi:

$$v_B = \omega \cdot CB,$$

$$v_E = \omega \cdot CE.$$

Bunda

$$CB = R_1 \sqrt{2} = 0,2 \cdot 1,41 = 0,28 \text{ m},$$

$$CE = R_1 \sqrt{2} = 0,2 \cdot 1,41 = 0,28 \text{ m}$$

ekanligini e'tiborga olsak,

$$v_B = 10 \cdot 0,28 = 2,8 \text{ m/s},$$

$$v_E = 10 \cdot 0,28 = 2,8 \text{ m/s}$$

bo'ladi. $\vec{v}_B$ va $\vec{v}_E$ lar yo'nalishlari 4.34-rasmda ko'rsatilgan.

64-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar

1-muammo. AB sterjenning A nuqtasi radiusi $R=1 \text{ m}$ bo'lgan aylana bo'ylab $S_A=1,05t$ qonun bo'yicha harakat qiladi. Bir vaqtning o'zida sterjen $\varphi=t$ qonun bilan aylanadi. Agar sterjenning uzunligi

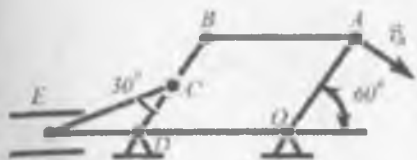

4.35-rasm

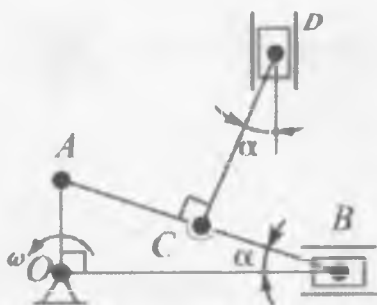
$AB=1 \text{ m}$ bo'lsa, $t_1=1 \text{ s}$ paytda uning B nuqtasi tezligining Oy o'qiga proyeksiyasini aniqlang (4.35-rasm).

2-muammo. Sharnirli parallelogramm $OABD$ ga CE shatun birlashtirilgan bo'lib, uning uchida E polzun harakatlanadi. Agar A nuqtaning tezligi $0,4 \text{ m/s}$ va parallelogrammning o'lchamlari $OA=BD=20 \text{ sm}$, $BC=BD/2$ bo'lsa, E polzunning tezligini toping (4.36-rasm).

3-muammo. Uzunligi $0,2 \text{ m}$ bo'lgan OA krivoship $\omega = 8 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan tekis aylanadi. AB shatunning C nuqtasiga CD

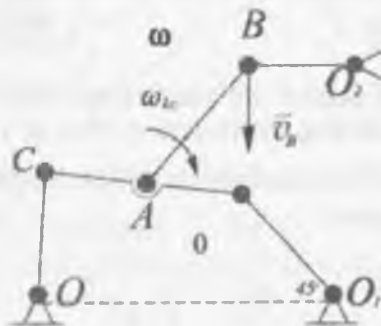
4.36-rasm

4.37-rasm

shatun biriktirilgan. Berilgan holat, $\alpha=20^\circ$ uchun, D polzuning tezligini aniqlang (4.37-rasm).

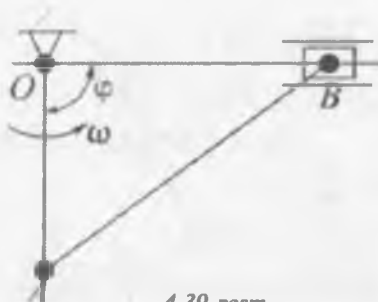
4-muammo. Berilgan paytda B nuqtaning tezligi 20 m/s va AB zvenoning burchak tezligi 10 rad/s bo'lsa, B nuqtadan AB zvenoning tezliklar oniy markazigacha bo'lgan masofani aniqlang (4.38-rasm).

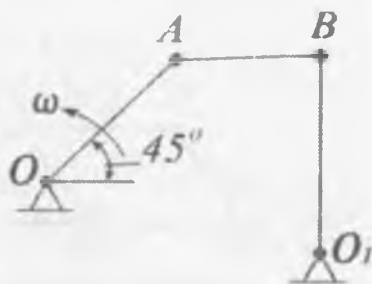
4.38-rasm

5-muammo. Mexanizmning OA krivoshipi tekis aylanma harakat qilib, OB yo'nalishga $\varphi = 90^\circ$ burchak tashkil qilgan paytda B polzundan AB zveno tezliklari oniy markazigacha bo'lgan masofani toping (4.39-rasm).

6-muammo. Uzunligi $AB=0,6 \text{ m}$ bo'lgan mexanizmning krivoshipi $\omega=10 \text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylansa, shaklda ko'rsatilgan holat uchun A nuqtada AB sterjenning tezliklar oniy markazigacha bo'lgan masofani toping (4.40-rasm).

4.39-rasm

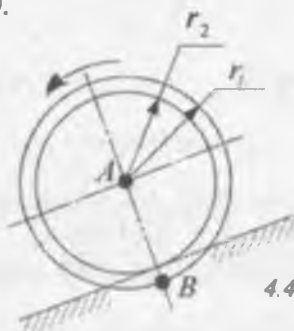
4.40-rasm

7-muammo. Mexanizmning OA krivoshipi o'zgarmas burchak tezlik ω bilan aylanadi. Agar krivoshipning uzunligi $OA=80 \text{ mm}$, shatunning uzunligi esa $AB=160 \text{ mm}$ bo'lsa, A nuqtadan AB zvenoning tezliklar oniy markazigacha bo'lgan masofani toping (4.41-rasm).

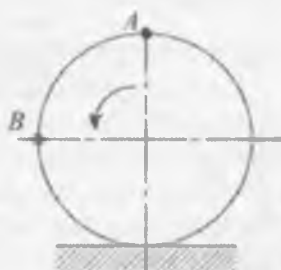
4.41-rasm

8-muammo. Tekislik bo'ylab sirpanmasdan dumalayotgan pog'onali g'ildirakning radiuslari $r_1=0,6 \text{ m}$ va $r_2=0,5 \text{ m}$ bo'lib, A nuqtasining tezligi $v_A=2 \text{ m/s}$ bo'lsa, B nuqtasining tezligini aniqlang (4.42-rasm).

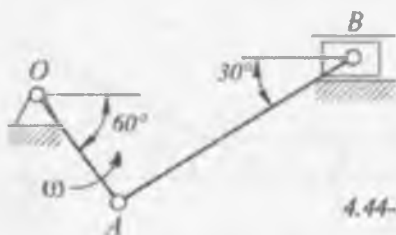
4.42-rasm

9-muammo. Tekislik bo'ylab sirpanmasdan dumalayotgan g'ildirakning A nuqtasi 2 m/s tezlikka ega bo'lsa, B nuqtasining tezligini toping (4.43-rasm).

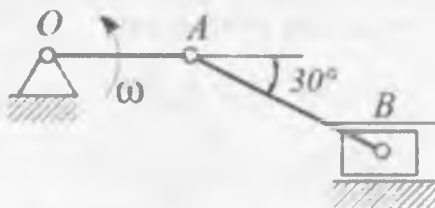
4.43-rasm

10-muammo. Krivoship-polzunli mexanizim shatunining uzunligi $AB=1\text{ m}$ bo'lgan, A nuqtasining tezligi $v_A = 3\text{ m/s}$ bo'lsa, ko'rsatilgan holat uchun AB shatunning burchak tezligini aniqlang (4.44-rasm).

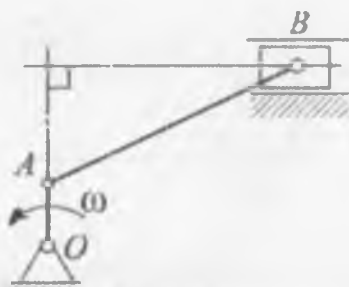
4.44-rasm

11-muammo. Krivoship-polzunli mexanizim shatunining uzunligi $AB=3\text{ m}$ bo'lgan, A nuqtasining tezligi $v_A = 3\text{ m/s}$ bo'lsa, ko'rsatilgan holat uchun AB shatunning burchak tezligini toping (4.45-rasm).

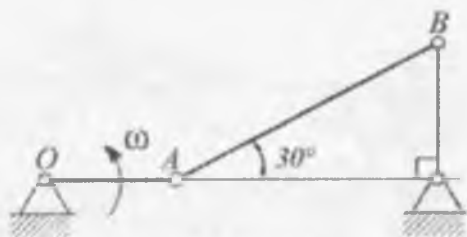
4.45-rasm

12-muammo. Krivoship-polzunli mexanizm krivoshipining uzunligi $OA=0,1\text{ m}$ bo'lib, polzunning tezligi $v_B = 2\text{ m/s}$ bo'lsa, OA krivoshipning burchak tezligini aniqlang (4.46-rasm).

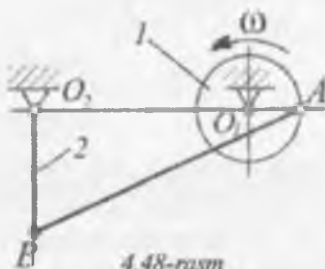
4.46-rasm

13-muammo. Berilgan mexanizm AB zvenosining uzunligi $0,2 \text{ m}$ bo'lib, A nuqtasining tezligi 1 m/s bo'lsa, ko'rsatilgan holat uchun AB zvenosining burchak tezligini hisoblang (4.47-rasm).

4.47-rasm

14-muammo. Mexanizm radiusi $r=0,1 \text{ m}$ bo'lgan 1 shkiv, uzunligi $0,25 \text{ m}$ bo'lgan 2 sterjen va AB richagdan iborat. Agar 1 shkiv 120 ayl/min chastota bilan aylansa, ko'rsatilgan holat uchun AB richakning burchak tezligini toping. Aylanish o'qlari orasidagi masofa $O_1O_2=0,45 \text{ m}$ ga teng (4.48-rasm).

4.48-rasm

65-§. Tekis shakl nuqtasining tezlanishi

Tekis shakl nuqtalarining tezlanishlari orasidagi bog'lanish quyidagi teorema yordamida aniqlanadi:

Teorema. *Tekis shakl ixtiyoriy nuqtasining tezlanishi qutbning tezlanishi bilan mazkur nuqtaning qutb atrofida aylanishidagi tezlanishining geometrik yig'indisiga teng.*

Ma'lumki, A nuqtani qutb deb olsak, tekis shakl ixtiyoriy nuqtasining tezligi (4.21) formula orqali aniqlanar edi:

$$\vec{v}_B = \vec{v}_A + \vec{\omega} \times \overline{AB}.$$

B nuqtaning tezlanishini aniqlash uchun (4.21)dan vaqt bo'yicha hosila olamiz:

$$\vec{a}_B = \frac{d\vec{v}_B}{dt} = \frac{d\vec{v}_A}{dt} + \frac{d\vec{\omega}}{dt} \times \overline{AB} + \vec{\omega} \times \frac{d\overline{AB}}{dt}. \quad (4.32)$$

Bu ifodada

$$\frac{d\vec{v}_A}{dt} = \vec{a}_A, \quad \frac{d\vec{\omega}}{dt} = \vec{\epsilon}, \quad \frac{d\overline{AB}}{dt} = \vec{v}_{BA} = \vec{\omega} \times \overline{AB}.$$

Shuning uchun

$$\vec{a}_B = \vec{a}_A + \vec{\epsilon} \times \overline{AB} + \vec{\omega} \times \vec{v}_{BA}. \quad (4.33)$$

(4.33)da $\vec{a}_A$ - A nuqtaning tezlanishi; $\vec{\epsilon} \times \overline{AB} = \vec{a}_{BA}^{\epsilon}$ - B nuqtaning A qutb atrofida aylanishidagi aylanma tezlanishi; $\vec{\omega} \times \vec{v}_{BA} = \vec{a}_{BA}^{\omega}$ B nuqtaning A qutb atrofida aylanishidagi markazga intilma tezlanishi.

Shuning uchun

$$\vec{a}_B = \vec{a}_A + \vec{a}_{BA}^{\epsilon} + \vec{a}_{BA}^{\omega}.$$

Agar

$$\vec{a}_{BA}^{\epsilon} + \vec{a}_{BA}^{\omega} = \vec{a}_{BA}$$

ekanligini e'tiborga olsak,

$$\vec{a}_B = \vec{a}_A + \vec{a}_{BA} \quad (4.34)$$

ifodaga ega bo'lamiz.

3. Tekis shaklning burchak tezligini bilgan holda, tekis shakl ikkinchi nuqtasining birinchi nuqta atrofidagi aylanma harakatidagi markazga intilma tezlanishi topiladi.

4. Ikkinchi nuqtaga uning tezlanishini tashkil etuvchi tezlanishlar vektorlari qo'yiladi. Agar birinchi nuqta A , ikkinchi nuqta B bo'lsa:

$$\vec{a}_B = \vec{a} + \vec{a}_{BA} = \vec{a}_A^r + \vec{a}_A^n + \vec{a}_{BA}^r + \vec{a}_{BA}^n.$$

5. Koordinata o'qlarini o'tkazib, yuqoridagi vektor tenglikning har ikki tomoni koordinata o'qlariga proyeksiyalanadi.

6. Hosil bo'lgan proyeksiyalar tenglamalaridan noma'lum $\vec{a}_{BA}^r$ va $\vec{a}_{BA}^n$ lar aniqlanadi.

7. Proyeksiyalar tenglamalaridan topilgan a_{BA}^r tezlanish moduli bilgan holda, tekis shakl burchak tezlanishi aniqlanadi:

$$a_{BA}^r = \varepsilon \cdot AB,$$

bundan

$$\varepsilon = \frac{a_{BA}^r}{AB}.$$

8. Tekis shakl burchak tezligi va burchak tezlanishini bilgan holda, tekis shakl nuqtalarining tezlanishlari haqidagi teorema yordamida, so'ralgan ixtiyoriy nuqtaning tezlanishi aniqlanadi.

Izoh: tekis shaklda, $\vec{a}_B$ va $\vec{a}_{BA}$ larning modullarini B nuqtada tanlangan masshtabda chizilgan, tomonlari tashkil etuvchi tezlanishlar, yopuvchi tomoni esa nuqtaning tezlanishi bo'lgan ko'p burchakdan grafik usulda aniqlash ham mumkin.

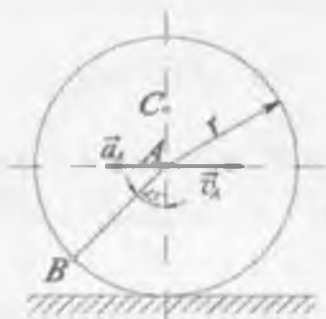
68-§. Tekislikka parallel harakatda bo'lgan jism nuqtalarining tezlanishlarini aniqlashga doir masalalar

1-masala. Radiusi $r=30$ sm bo'lgan g'ildirak yo'lining to'g'ri chiziqli gorizontal uchastkasida sirpanmay dumalaydi. Bu paytda g'ildirak markazining tezligi $v_A = 50$ m/s, tezlanishi $a_A = 30$ m/s², $AC=10$ sm.

G'ildirak B va C nuqtalarining tezligi va tezlanishi aniqlansin (4.51-a rasm).

Yechish:

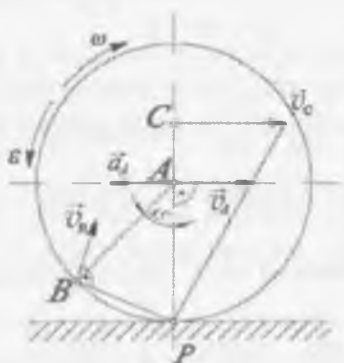
1. Nuqtalarning tezliklarini va g'ildirak burchak tezligini aniqlash.

4.51-a rasm

Masala shartida g'ildirak markazi A nuqtaning tezligi $\vec{v}_A$ berilgan.

G'ildirakning qo'zg'almas chiziqqa tegib turgan nuqtasining tezligi nolga teng bo'lishi sababli, g'ildirak nuqtalari tezliklarining oniy markazi shu urinish nuqtasida yotadi (4.51-b rasm).

4.51-b rasm

Berilgan onda g'ildirak nuqtalari tezliklarining oniy markazi P nuqtani qutb deb olsak, g'ildirak nuqtalarining shu ondagi tezliklarini oniy markaz atrofida aylanma harakatdagi jism nuqtalarining tezliklari kabi aniqlash mumkin bo'ladi:

$$a_{BA}^{ayl} = a_{BA}^t = \varepsilon \cdot AB = 30 \text{ sm/s}^2,$$

$\vec{a}_{BA}^{ayl} = \vec{a}_{BA}^t$ vektor g'ildirakning B nuqtasiga ε yo'nalishida o'tkazilgan urinma bo'ylab yo'naladi (4.51 c-rasm).

B nuqta tezlanishining modulini proyeksiyalash yo'li bilan aniqlaymiz. Koordinata o'qlarini 4.51-c rasmdagidek o'tkazsak:

$$(a_B)_x = a_{BA}^{ayl} - a_A \cos 45^\circ = 30 - 30 \cdot 0,71 = 8,7 \text{ sm/s}^2;$$

$$(a_B)_y = a_{BA}^{mi} - a_A \cos 45^\circ = 83,7 - 30 \cdot 0,71 = 62,4 \text{ sm/s}^2.$$

Bular orqali B nuqta tezlanishining moduli quyidagicha aniqlanadi:

$$a_B = \sqrt{(a_B)_x^2 + (a_B)_y^2} = \sqrt{75,69 + 3893,76} = 63 \text{ sm/s}^2.$$

G'ildirak C nuqtasining tezlanishini aniqlaymiz (4.51-d rasm).

Tekis shakl nuqtalarining tezlanishlari haqidagi teorema asosan:

$$\vec{a}_c = \vec{a}_A + \vec{a}_{CA},$$

yoki

$$\vec{a}_c = \vec{a}_A + \vec{a}_{CA}^n + \vec{a}_{CA}^t = \vec{a}_A + \vec{a}_{CA}^{mi} + \vec{a}_{CA}^{ayl}$$

G'ildirakning A qutb atrofida aylanma harakatida C nuqtasining markazga intilma tezlanishi quyidagicha aniqlanadi:

$$\vec{a}_{CA}^{mi} = \omega^2 \cdot CA = 16,7 \frac{\text{sm}}{\text{s}^2}.$$

Mazkur tezlanish C nuqtadan A nuqta tomon yo'naladi.

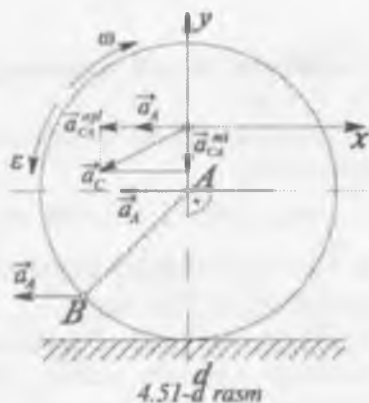
G'ildirakning A qutb atrofida aylanma harakatida C nuqtasining aylanma-urinma tezlanishi quyidagicha hisoblanadi:

$$\vec{a}_{CA}^{ayl} = \vec{a}_{CA}^t = \varepsilon \cdot CA = 10 \text{ sm/s}^2.$$

Mazkur tezlanish C nuqtada $\vec{a}_{CA}^{mi}$, $\vec{a}_{CA}^{ayl}$ ga perpendikular holda ε tomon yo'naladi.

$\vec{a}_{CA}^{mi}$, $\vec{a}_{CA}^{ayl}$ vektorlar 4.51-d rasmda ko'rsatilgan.

C nuqtaning tezlanishini ham proyeksiyalash yo'li bilan aniqlanadi.

Koordinata o'qlarini 4.51-d rasmdagidek o'tkazsak,

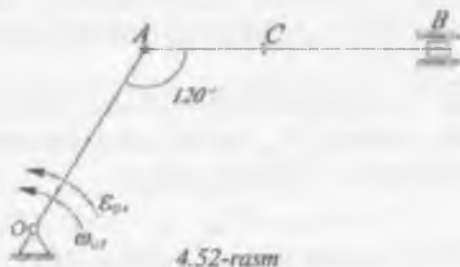
$$(a_c)_x = -a_A - a_{CA}^{ayl} = -30 - 10 = -40 \text{ sm/s}^2,$$

$$(a_c)_y = -a_{CA}^{mu} = -16,7 \text{ sm/s}^2.$$

Bular orqali $\vec{a}_c$ moduli aniqlanadi:

$$a_c = \sqrt{(a_c)_x^2 + (a_c)_y^2} = 43,34 \text{ sm/s}^2.$$

2-masala. Mexanizmning berilgan holati uchun A, B, C nuqtalarining tezliklari va tezlanishlari hamda shu nuqtalar tegishli bo'lgan zvenoning burchak tezligi va burchak tezlanishi topilsin (4.52-rasm).

Masalada quyidagi kattaliklar berilgan:

$$OA = 40 \text{ sm}, AB = 80 \text{ sm}, AC = 30 \text{ sm},$$

$$\omega_{OA} = 2 \text{ rad/s}, \varepsilon_{OA} = 6 \text{ rad/s}^2.$$

Yechish:

1. Nuqtalarning tezliklarini va AB zvenoning burchak tezligini aniqlash.

Mexanizmning berilgan harakatida OA krivoship A panjasi tezligining modulini hisoblaymiz:

$$v_A = \omega_{OA} \cdot OA = 2 \cdot 40 = 80 \text{ sm / s.} \quad (4.42)$$

A nuqtaning tezligi $\vec{v}_A$ OA krivoshipga perpendikular holda, ω_{OA} yo'nalishi bo'yicha yo'naladi (4.52-a rasm).

B polzunning tezligi gorizontal holda B nuqtadan A nuqta tomon yo'nalgan. Uning modulini aniqlash uchun AB zveno nuqtalari tezliklarining oniy markazidan foydalanamiz. AB zveno-shatun nuqtalari tezliklarining oniy markazi P_{AB} A va B nuqtalardan, ularning $\vec{v}_A$ va $\vec{v}_B$ tezliklariga o'tkazilgan perpendikulalarning kesishgan nuqtasida yotadi.

Bunday holda A nuqtaning tezlikini AB zveno nuqtalari tezliklarining oniy markazi orqali quyidagicha ifodalash mumkin:

$$v_A = \omega_{AB} \cdot AP_{AB}$$

Bunday holda AB shatun burchak tezligi quyidagi ifodadan aniqlanadi.

$$\omega_{AB} = \frac{v_A}{AP_{AB}}. \quad (4.43)$$

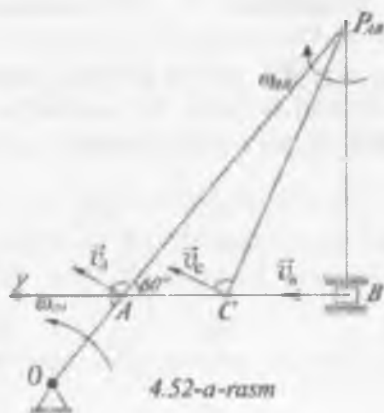
ω_{AB} ning yo'nalishi $\vec{v}_A$ vektor yo'nalishi orqali aniqlanadi (4.52-a rasm).

Shatun B va C nuqtalari tezliklarining modullarini mazkur nuqtalarning oniy markaz P_{AB} nuqta atrofidagi aylanma harakat tezliklari kabi aniqlaymiz. Shuning uchun

$$v_B = \omega_{AB} \cdot BP_{AB}, \quad v_C = \omega_{AB} \cdot CP_{AB}. \quad (4.44)$$

AP_{AB} , BP_{AB} , CP_{AB} masofalar chizmadagi ABP_{AB} va ACP_{AB} uch-burchaklardan topiladi (4.52-a rasm).

$$AP_{AB} = \frac{AB}{\cos 60^\circ} = 160 \text{ sm}, \quad BP_{AB} = AP_{AB} \cdot \sin 60^\circ = 137,6 \text{ sm};$$

$$CP_{AB} = \sqrt{(BC)^2 + (BP_{AB})^2} = \sqrt{2500 + 18933,8} = 146,4 \text{ sm.}$$

Yuqoridagilarni e'tiborga olsak:

$$\omega_{AB} = 0,5 \text{ rad / s, } v_B = 68,8 \text{ sm / s, } v_C = 73,2 \text{ sm / s.}$$

$\vec{v}_C$ vektor CP_{AB} kesmaga perpendikular holda, ω_{AB} yo'nalishi tomon yo'nalgan (4.52-a rasm).

Bajarilgan hisoblashlarning to'g'riligiga ishonch hosil qilish uchun nuqtaning tezligini, tekis shakl ikki nuqtasi tezliklarining bu nuqtalardan o'tuvchi o'qdagi proyeksiyalarining o'zaro tengligi haqidagi teoremadan foydalanib aniqlaymiz.

Buning uchun y o'qini shatun bo'ylab B nuqtadan A nuqta tomon yo'naltiramiz. Teoreмага asosan:

$$v_A \cos(\vec{v}_A \wedge y) = v_B \cos(\vec{v}_B \wedge y). \quad (4.45)$$

4.52-a rasmdan:

$$v_A \cos 30^\circ = v_B,$$

chunki

$$\cos(\vec{v}_B \wedge y) = 1.$$

Demak, $v_B = 68,8 \text{ sm / s}$, hisoblashlar to'g'ri bajarilgan.

C nuqtaning avval topilgan tezligi v_C ham shu teorema yordamida tekshirilishi mumkin.

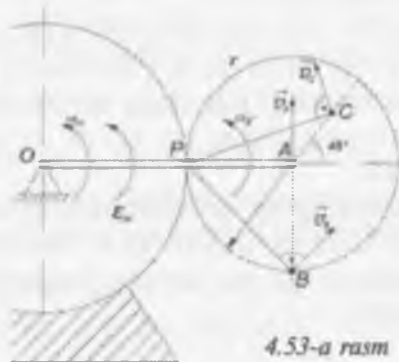
Qo'zg'aluvchi g'ildirak nuqtalari tezliklarining oniy markazi P nuqta bo'lganligi uchun (4.53-a rasimga qarang)

$$v_A = \omega_k \cdot r.$$

Bundan

$$\omega_k = \frac{v_A}{r} = 6 \text{ rad/s}. \quad (4.54)$$

Qo'zg'aluvchi g'ildirak burchak tezligi ω_k ning yo'nalishi $\vec{v}_A$ vektor yo'nalishi orqali aniqlanadi (4.53-a rasm).

Qo'zg'aluvchi g'ildirak B va C nuqtalari tezliklarining modullari quyidagi ifodalar orqali aniqlanadi:

$$v_B = \omega_k \cdot BP, \quad (4.55)$$

$$v_C = \omega_k \cdot CP. \quad (4.56)$$

4.53-a rasmdan

$$BP = r\sqrt{2} = 28,2 \text{ sm},$$

$$CP = \sqrt{r^2 + (AC)^2 + 2 \cdot r \cdot AC \cos 45^\circ} = 32,4 \text{ sm}.$$

Yuqoridagilarni e'tiborga olsak:

$$v_B = 169,2 \text{ sm/s}, \quad v_C = 194 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_B$ vektor BP kesmaga, $\vec{v}_C$ vektor CP kesmaga perpendikular holda ω_k yo'nalishi tomon yo'naladi (4.53-a rasm).

2. Nuqtalarning tezlanishlari va qo'zg'aluvchi g'ildirak burchak tezlanishini aniqlash.

A nuqta O nuqta atrofida aylanma harakatda bo'lishi tufayli, uning tezlanishi aylanma-urima va markazga intilma normal tezlanishlardan tashkil topadi (4.53-b rasm):

$$\vec{a}_A = \vec{a}_A^r + \vec{a}_A^n. \quad (1.5)$$

Bunda:

$$a_A^r = \varepsilon_{OA} \cdot OA = 120 \text{ sm} / \text{s}^2,$$

$$a_A^n = \omega_{OA}^2 \cdot OA = 240 \text{ sm} / \text{s}^2.$$

A nuqta tezlanishining moduli quyidagi ifodadan aniqlanadi:

$$a_A = \sqrt{(a_A^r)^2 + (a_A^n)^2} = 268,3 \text{ sm} / \text{s}^2.$$

$\vec{a}_A^n$ vektor A nuqtadan O nuqta tomon yo'naladi. $\vec{a}_A^r$ vektor $\vec{a}_A^n$ vektorga perpendikular holda, ε_{OA} yo'nalishi tomon yo'naladi (4.53-b rasm).

Qo'zg'aluvchi g'ildirak B va C nuqtalarining tezlanishlarini tekis shakl nuqtalarining tezlanishlari haqidagi teoremdan foydalanib, aniqlaymiz:

$$\vec{a}_B = \vec{a}_A + \vec{a}_{BA}$$

yoki

$$\vec{a}_B = \vec{a}_A^r + \vec{a}_A^n + \vec{a}_{BA}^r + \vec{a}_{BA}^n. \quad (4.57)$$

Bunda tezlanishi $\vec{a}_A$ ma'lum bo'lgan A nuqta, **quth** deb olinadi.

$\vec{a}_{BA}^r$ vektor B nuqtadan A nuqta tomon yo'naladi, uning moduli quyidagi formuladan topiladi:

$$a_{BA}^r = \omega_B^2 \cdot BA = 720 \text{ sm} / \text{s}^2. \quad (4.58)$$

$\vec{a}_{BA}^n$ vektorni aniqlash uchun qo'zg'aluvchi g'ildirak burchak tezlanishini aniqlash lozim.

Burchak tezlanish ta'rifiga ko'ra,

I g'ildirakning burchak tezligi $\omega_I = 15 \text{ rad/s}$. $AC = 10 \text{ sm}$ (4.54-rasm). Ikkinchi g'ildirak A , B , C nuqtalarining tezliklari va tezlanishlari aniqlansin hamda ikkinchi g'ildirakning burchak tezligi topilsin.

Yechish:

A) II g'ildirak burchak tezligi va A , B , C nuqtalarining tezliklarini aniqlash.

I va II g'ildiraklar tashqari tomonidan ilashganligi uchun, II g'ildirakning burchak tezligi ω_{II} ni Villis formulasidan aniqlaymiz (4.54-a rasm):

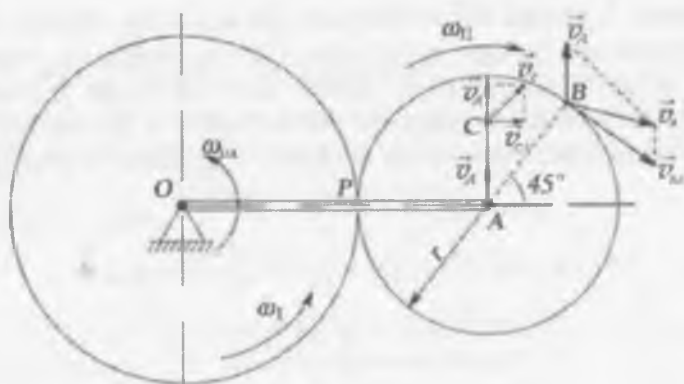
$$\frac{\omega_I - \omega_{OA}}{\omega_{II} - \omega_{OA}} = \frac{r}{OA - r}, \quad (4.64)$$

bundan $\omega_{II} = 8 \text{ rad/s}$.

ω_I va ω_{II} larning yo'nalishlari chizmada ko'rsatilgan (4.54-a rasm).

Mexanizmning berilgan holatida krivoship A panjasi tezligining modulini aniqlaymiz:

$$v_A = \omega_{OA} \cdot OA = 4 \cdot 60 = 240 \text{ sm/s}. \quad (4.65)$$

4.54-a rasm

A nuqtaning tezligi $\vec{v}_A$ OA krivoshipga perpendikular holda ω_{OA} yo'nalishi tomon yo'naladi.

II g'ildirak B va C nuqtalarining tezliklarini aniqlash uchun tekis shakl nuqtalarining tezliklari haqidagi teoremdan foydalalanamiz. Buning uchun qutb sifatida tezligi $\vec{v}_A$ ma'lum bo'lgan A nuqtani tanlaymiz. Teoreмага asosan, B nuqtaning tezligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\vec{v}_B = \vec{v}_A + \vec{v}_{BA}.$$

Bunda

$$v_{BA} = \omega_{II} \cdot BA = 160 \text{ sm/s},$$

shuning uchun

$$v_B = \sqrt{v_A^2 + v_{BA}^2 + 2v_A v_{BA} \cos 45} = 288 \text{ sm/s}. \quad (4.66)$$

II g'ildirak C nuqtasining tezligi ham B nuqtaning tezligi kabi topiladi:

$$\vec{v}_C = \vec{v}_A + \vec{v}_{CA},$$

bunda

$$v_{CA} = \omega_{II} \cdot CA = 80 \text{ sm/s}.$$

$\vec{v}_A$ va $\vec{v}_{CA}$ lar o'zaro perpendikular bo'lganligi uchun

$$v_C = \sqrt{v_A^2 + v_{CA}^2} = 252,8 \text{ sm/s}. \quad (4.67)$$

$\vec{v}_A$ va $\vec{v}_C$ vektorlar $\vec{v}_A$ va $\vec{v}_{BA}$ hamda $\vec{v}_A$ va $\vec{v}_{CA}$ vektorlardan qurilgan parallelogrammlar diagonallari orqali ifodalanadi (4.54-a rasm).

B) II g'ildirak A , B , C nuqtalarining tezlanishlarini aniqlash.

A nuqta O nuqta atrofida aylana bo'ylab harakatlanishi tufayli, uning tezlanishi aylanma-urinma va markazga intilma normal tezlanishlardan tashkil topadi (4.54-b rasm):

$$\vec{a}_A = \vec{a}_A^r + \vec{a}_A^n, \quad (4.68)$$

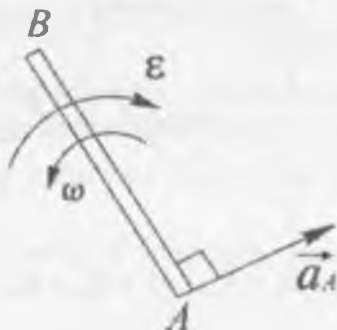
bunda

$$a_A^r = \varepsilon_{OA} \cdot OA = 0,$$

chunki

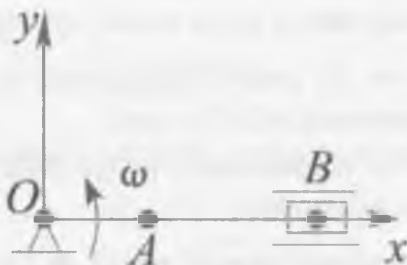
$$\varepsilon_{OA} = \frac{d\omega_{OA}}{dt} = 0.$$

2-muammo. Uzunligi $AB=1\text{ m}$ bo'lgan sterjen tekislik bo'ylab harakatlanadi. Agar uning burchak tezligi $\omega = 2\text{ rad/s}$, burchak tezlanishi $\epsilon = 2\text{ rad/s}^2$ va A nuqtasining tezlanishi $a_A = 1\text{ m/s}^2$ bo'lsa, B nuqtasining tezlanishini hisoblang (4.55-rasm).

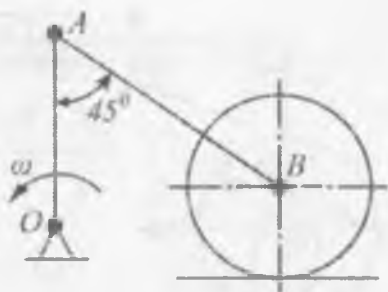
4.55-rasm

3-muammo. Krivoship-polzunli mexanizmning OA krivoshipi o'zgarmas $\omega = 10\text{ rad/s}$ burchak tezlik bilan aylanadi. Shaklda ko'rsatilgan holat uchun AB shatunning burchak tezlanishini toping (4.56-rasm).

4.56-rasm

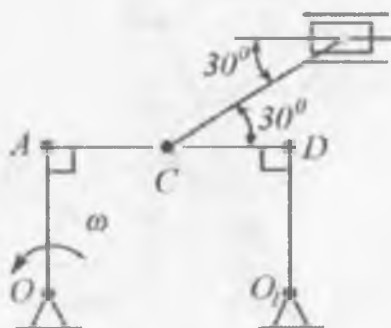
4-muammo. Krivoship-shatunli mexanizmning o'lchamlari $OA=0,3\text{ m}$ va $AB=0,45\text{ m}$ bo'lib, OA krivoship o'zgarmas burchak tezlik $\omega = 10\text{ rad/s}$ bilan aylanadi. AB shatunning burchak tezlanishini hisoblang (4.57-rasm).

4.57-rasm

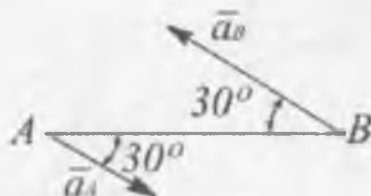
5-muammo. Sharnirli parallelogrammning OA krivoshipi o'z-garmas burchak tezlik $\omega = 0,4 \text{ rad/s}$ bilan aylanadi.

Agar mexanizmning o'lchamlari $OA=20 \text{ sm}$, $CD=30 \text{ sm}$ bo'lsa, ko'rsatilgan holat uchun CD shatunning burchak tezlanishini toping (4.58-rasm).

4.58-rasm

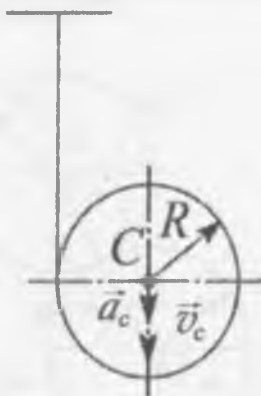
6-muammo. Mexanizmning polzuni B radius $R=50 \text{ sm}$ li l-g'ildirakka sharnir yordamida bog'langan bo'lib, uning markazi o'z-garmas $v_0 = 5 \text{ m/s}$ tezlik bilan harakatlansa, B polzunning tezlanishini aniqlang. Bunda $\alpha = 30^\circ$ (4.59-rasm).

4.64-rasm

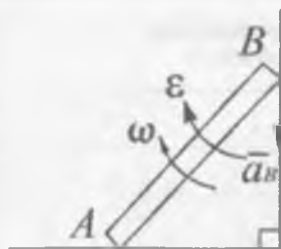
12-muammo. Radiusi $R=0,066 \text{ m}$ bo'lgan ip o'raglan slindr pastga tushadi.

Agar berilgan paytda uning markazi $v_c = 0,66 \text{ m/s}$ tezlikka va $a_c = 6,6 \text{ m/s}^2$ tezlanishga ega bo'lsa, C markazdan tezlanishlar oniy markazigacha bo'lgan masofani toping (4.65-rasm).

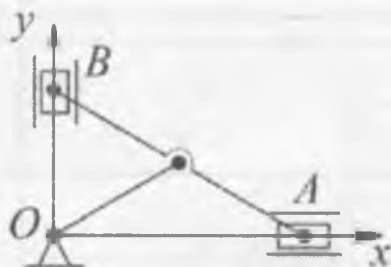
4.65-rasm

13-muammo. Uzun AB jism bir uchi bilan devorga, ikkinchi uchi bilan yerga tiralib, pastga tushadi. Agar berilgan paytda jismning burchak tezligi $\omega = 0,6 \text{ rad/s}$ va burchak tezlanishi $\varepsilon = 0,36 \text{ rad/s}^2$ ga teng bo'lsa, B nuqtaning tezlanish vektori $\vec{a}_B$ va B nuqtadan jism tezlanishlar oniy markazi — Q , ya'ni BQ kesma orasidagi burchakning radian qiymatini toping (4.66-rasm).

4.66-rasm

14-muammo. Ellipsograf chizg'ichining A polzuni $a_A = 4 \text{ m/s}^2$ tezlanishiga ega bo'lib, tezlanishlar oniy markazi Q dan A va B nuqtalargacha bo'lgan masofalar $AQ = 33 \text{ m}$ $BQ = 53 \text{ sm}$ bo'lsa, B polzunning tezlanishini hisoblang (4.67-rasm).

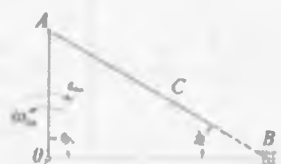

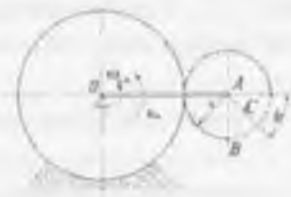
4.67-rasm

70-§. Mustaqil yechish uchun talablarga tavsiya etiladigan masalalar

Mexanizmning berilgan holati uchun B va C nuqtalarning tezliklari va tezlanishlari hamda shu nuqtalar tegishli bo'lgan zvenoning burchak tezligi va burchak tezlanishi topilsin.

Mexanizmlarning sxemalari va hisoblash uchun kerakli ma'lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

23.		$AB=50 \text{ sm},$ $AC=30 \text{ sm},$ $v_A = 20 \text{ sm/s},$ $a_A=20 \text{ sm/s}^2.$
24.		$OA=30 \text{ sm},$ $AB=60 \text{ sm},$ $AC=40 \text{ sm},$ $\omega_{OA} = 4 \text{ rad/s},$ $\epsilon_{OA} = 10 \text{ rad/s}^2.$
25.		$OA=60 \text{ sm},$ $r=15 \text{ sm},$ $AC=6 \text{ sm},$ $\omega_{OA} = 1 \text{ rad/s},$ $\omega_1 = 1 \text{ rad/s},$ $\epsilon_{OA} = 0.$
26.		$OA=25 \text{ sm},$ $AC=20 \text{ sm},$ $\omega_{OA} = 1 \text{ rad/s},$ $\epsilon_{OA} = 1 \text{ rad/s}^2.$
27.		$OA=40 \text{ sm},$ $AC=50 \text{ sm},$ $\omega_{OA} = 4 \text{ rad/s},$ $\epsilon_{OA} = 8 \text{ rad/s}^2.$

28.		$r=50 \text{ sm},$ $v_A = 50 \text{ sm/s},$ $a_A = 100 \text{ sm/s}^2.$
29.		$OA=40 \text{ sm},$ $r=20 \text{ sm},$ $AC=10 \text{ sm},$ $\omega_{OA}=3 \text{ rad/s},$ $\varepsilon_{OA}=2 \text{ rad/s}^2.$
30.		$OA=40 \text{ sm},$ $r=15 \text{ sm},$ $AC=8 \text{ sm},$ $\omega_{OA}=1 \text{ rad/s},$ $\varepsilon_{OA}=1 \text{ rad/s}^2.$

Eslatma. $\omega_{OA}, \varepsilon_{OA}$ — OA krivoship mexanizmning berilgan vaziyatidagi burchak tezligi va burchak tezlanishi; ω_1 — 1-g'ildirakning burchak tezligi (doimiy); v_A — va a_A — A nuqtaning tezligi va tezlanishi. G'ildiraklar sirpanishsiz aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Vasile Szolga*. Theoretical mechanics. 2010.
2. *Meriam J.L., Kraige L.G.* Engineering mechanics statics. 2007.
3. *Rashidov T.* va b. Nazariy mexanika asoslari. — T.: «O'qituvchi», 1990.
4. *P. Shohaydarova* va b. Nazariy mexanika. — T.: «O'qituvchi», 1991.
5. *Mirsaidov M.M., Voymurodova A.U., Ilyusova N.T.* Nazariy mexanika. — T.: «Cho'lpon», 2009.
6. *Hibbeler R.C.* Statics and Dynamics. 2013.
7. *Khurmi R.S.* Engineering mechanics. 2011.
8. *Shonbidov Sh.M., Xabibullayeva X.N., Fayzullayeva F.D.* Nazariy mexanika (statika, kinematika), o'quv qo'llanma. — T.: «Yangi asr avlodi», 2008.
9. *Targ S.M.* Kratkiy kurs teoreticheskoy mexaniki. — M.: «Высшая школа», 1986.
10. *Yablonski A.A.* Nazariy mexanikadan kurs ishlari uchun topshiriqlar to'plami. — T.: «O'qituvchi», 2002.
11. *Meshcherskiy I.V.* Nazariy mexanikadan masalalar to'plami. — T.: «O'qituvchi», 1989.
12. *Kepe O.E., Viba Ya.A., Grapis O.P.* Nazariy mexanika fanidan qisqa masalalar to'plami (lotin alifbosida chiqarilgan). — T.: «Yangi asr avlodi», 2008.
13. *Yaxyoyev M., Mo'minov Q.* Nazariy mexanika. — T.: «O'qituvchi», 1990.
14. *Батъ М.И.* и др. Теоретическая механика в примерах и задачах. Том I. — M.: «Наука». 1990.
15. *Айзенберг Т.Б.* и др. Руководство к решению задач по теоретической механике. — M.: «Высшая школа», 1968.

MUNDARIJA

So'z boshi.....	3
-----------------	---

I BOB. NUQTA KINEMATIKASI

1-§. Kinematikaning asosiy tushunchalari.....	5
2-§. Moddiy nuqta harakatining berilish usullari.....	6
3-§. Nuqtaning tezligi.....	9
3.1. Harakat qonuni vektor usulida berilgan nuqtaning tezligi.....	9
3.2. Harakati koordinatalar usulida berilgan nuqtaning tezligi.....	10
3.3. Harakati tabiiy usulda ifodalangan nuqtaning tezligi.....	12
4-§. Nuqtaning tezlanishi.....	13
4.1. Harakati vektor usulida berilgan nuqtaning tezlanishi.....	13
4.2. Harakati koordinatalar usulida berilgan nuqtaning tezlanishi.....	15
4.3. Harakati tabiiy usulda berilgan nuqtaning tezlanishi.....	16
5-§. Nuqta harakatining xususiy hollari.....	19
5.1. To'g'ri chiziqli tekis harakat.....	19
5.2. Egri chiziqli tekis harakat.....	20
5.3. Egri chiziqli tekis o'zgaruvchan harakat.....	21
6-§. Nuqta harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	22
7-§. Nuqta harakatining tenglamalari, trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar.....	24
8-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan masalalar.....	34
9-§. Nuqtaning tezligini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	35
10-§. Nuqtaning tezligini aniqlashga doir masalalar.....	37

11-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	44
12-§. Nuqtaning tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	48
13-§. Nuqtaning tezlanishini aniqlashga doir masalalar.....	50
14-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	64
15-§. Talabalar mustaqil o'rganishi uchun keyslar.....	66

II BOB.

QATTIQ JISMNING ILGARILANMA VA QO'ZG'ALMAS O'Q ATROFIDA AYLANMA HARAKATI

16-§. Qattiq jismning ilgarilanma harakati.....	69
17-§. Qattiq jismning ilgarilanma harakatiga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	72
18-§. Qattiq jismning ilgarilanma harakatiga doir masalalar.....	73
19-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan masalalar.....	79
20-§. Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakati.....	20
21-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jismning burchak tezligi. Tekis aylanma harakat.....	82
22-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatda bo'lgan jismning burchak tezlanishi. Tekis o'zgaruvchan aylanma harakat.....	84
23-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanuvchi jism nuqtasining chiziqli tezligi.....	87
24-§. Qo'zg'almas o'q atrofida aylanuvchi jism nuqtasining tezlanishi.....	89
25-§. Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofida aylanma harakatiga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	92
26-§. Qattiq jismning qo'zg'almas o'q atrofidagi aylanma harakatiga doir masalalar.....	93
27-§. Jismlarning ilgarilanma va aylanma harakatlarining mexanizmlarda qo'llanilishiga doir masalalar.....	101
28-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	106

29-§. Talabalar mustaqil bajarishi uchun ko'p variantli keyslar (hisob chizma ishlari uchun).....	109
---	-----

III BOB.

NUQTANING MURAKKAB HARAKATI

30-§. Nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut harakatlari.....	117
31-§. Murakkab harakatdagi nuqtaning tezliklarini qo'shish haqidagi teorema.....	118
32-§. Murakkab harakatdagi nuqtaning tezlanishlarini qo'shish haqidagi Koriolis teoremasi.....	121
33-§. Koriolis tezlanishi.....	124
34-§. Nuqtaning nisbiy va absolut harakatlarida uning trayektoriyasi va harakat tenglamalarini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	126
35-§. Nuqta absolut harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar.....	127
36-§. Nuqta nisbiy harakatining tenglamalari va trayektoriyasini aniqlashga doir masalalar.....	131
37-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	134
38-§. Nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	137
39-§. Murakkab harakatda nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir masalalar.....	137
40-§. Murakkab harakatda nuqtaning nisbiy, ko'chirma va absolut tezligini aniqlashga doir mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	142
41-§. Murakkab harakatda ko'chirma harakat ilgarilanma harakat bo'lgan hol uchun nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.	147
42-§. Ko'chirma harakat ilgarilanma harakatdan iborat bo'lganda nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalar.....	149
43-§. Talabalarga mustaqil yechish uchun tavsiya etiladigan muammolar.....	157

44-§. Koriolis tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	160
45-§. Murakkab harakatda nuqtaning Koriolis tezlanishini aniqlashga doir masalalar.....	160
46-§. Talabalarga mustaqil yechish uchun tavsiya etiladigan muammolar...	164
47-§. Ko'chirma harakat ilgarilanma harakat bo'lmagan holda nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	168
48-§. Ko'chirma harakat ilgarilanma harakat bo'lmagan hol uchun nuqtaning absolut tezlanishini aniqlashga doir masalalar.....	169
49-§. Talabalarga mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladigan muammolar.....	186
50-§. Talabalar tomonidan mustaqil bajariladigan hisob-chizma ishlari variantlari.....	190

IV BOB.

QATTIQ JISMNING TEKISLIKKA PARALLEL HARAKATI

51-§. Qattiq jismning tekislikka parallel harakatining xususiyatlari. Tekis shaklning harakat tekislikdagi ko'chishi.....	195
52-§. Tekis shaklning harakat tekislikda ko'chishini qutb bilan bingalikdagi ilgarilanma harakat va qutb atrofidagi aylanma harakatlarga ajratish.....	196
53-§. Tekis shaklning harakat tenglamasi.....	198
54-§. Tekis shaklning burchak tezligi va burchak tezlanishi.....	199
55-§. Tekis shaklning harakat tenglamalari, tekis shakl nuqtasining harakat tenglamalari, tekis shakl burchak tezligi va burchak tezlanishini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	201
56-§. Tekis shaklning harakat tenglamalari, burchak tezligi va burchak tezlanishini aniqlashga doir masalalar.....	202
57-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar...	210
58-§. Tekis shakl nuqtasining tezligini qutb usulida aniqlash.....	214
59-§. Tekis shakl ikki nuqtasi tezliklarining proyeksiyalariga oid teorema...	216

60-§. Tekis shakl nuqtalaritezliklarning oniy markazi.....	217
61-§. Ba'zi hollarda tezliklarning oniy markazini aniqlash.....	219
62-§. Tekislikka parallel harakatdagi jism nuqtalarining tezliklarini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	222
63-§. Tekislikka parallel harakatdagi jism nuqtalarining tezliklarini aniqlashga doir masalalar.....	223
64-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	232
65-§. Tekis shakl nuqtasining tezlanishi.....	238
66-§. Tezlanishlarning oniy markazi va undan foydalanib tekis shakl nuqtalarining tezlanishlarini aniqlash.....	239
67-§. Tekislikka parallel harakatda bo'lgan jism nuqtalarining tezlanishlarini aniqlashga doir masalalarni yechish uchun uslubiy ko'rsatmalar.....	242
68-§. Tekislikka parallel harakatda bo'lgan jism nuqtalarining tezlanishlarini aniqlashga doir masalalar.....	242
69-§. Mustaqil o'rganish uchun talabalarga tavsiya etiladigan muammolar.....	261
70-§. Mustaqil yechish uchun talabalarga tavsiya etiladigan masalalar.....	267
Foydalanilgan adabiyotlar.....	274

KO'CHARBOY KENJAYEV

NAZARIY MEXANIKA

Misol va masalalarda

II qism

KINEMATIKA

Muharrir Dildora Abduraimova

Badiiy muharrir Maftuna Vaxxobova

Texnik muharrir Yelena Tolochko

Musahhih Dildora Abduraimova

Sahifalovchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. 09.11.2009. Bosishga 2018-yil 26-oktabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆. Ofset qog'ozi. Tayms TAD garniturası. Shartli bosma tabog'i 16,28. Nashr tabog'i 16,25. Shartnoma № 97–2018. Adadi 400 nusxada. Buyurtma № 64.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tezkor matbaa bo'limida chop etildi. 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: +998-71244-10-45. Faks: +998-71244-58-55.

